

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ

84(2P-Болл)

Б 684

С 21911

Станг
атмай
турса
эди...

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ

ТАНГ
АТМАЙ
ТУРСА
ЭДИ ...

ХАПАРЛА БЛА
ПОВЕСТЬЛЕ

С21777

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
2003

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

с (Банк) 12
Б 664

Б $\frac{4702100100-004}{M125(03)-2003}$ 2003

ISBN 5-7680-1861-1

© Виттирланы А. А., 2003

ХАПАРЛА

ЖИЛТИНЧИК

Фариз бу элге кѣчюп келгенде, аны сабийи жокъ эди. Юй бийчеси да, кеси да бир иги адамла. Жаланда Фаризге хар ким: «Сени атынг таулу атха ушамайды. Ким атагъанды санга аны?» — дей эрикдирген эдиле ол соруу бла. Ол да, кючсюнюп, жууаплаучусун унутмайма: «Атамы Фариз деп бир иги нѣгери болгъанды. Орта Азияда жашагъаныбызда танышханды. Аны не миллетден болгъаны эсимде туююлдо. Атама аны сорурча уллу жашчыкъ туююлме ол чакъда. Фаризни жалгъан дау бла тюрге атхан эдиле. Аны анда кѣп турмай ѳлтюргенлерин айтса, атам кѣпге дери сагышха кетип къалыучусу кѣз аллымдады. Бир да аямагъы эдинг сора аны сѣлешдирирге».

Фариз кесинден насыплы киши жокъ суна жашады. Ингирде ишден келе, сабийлери аллына чапсала, кесине къанатла битгенча болуп. Не арып болса да, тѳрт сабийин да тѳгерегине жыйып, алагъа таурухла бла жомакъла айтыргъа сюйгенди. Артда, ала уллуракъчыкъла болгъанда, школларындан, нѳгерлеринден хапар сурагъанды. Атаны бла сабийлерини араларында адам айтып-айтмазча бир сейир байламлыкъ болгъанды. Фаризни юй бийчеси уа жыл сайын, баууру ауруп, саусузла жатхан юйде бир-ѳки ай туруучу эди. Аш оруну бир жанындан, баууру уа бирси жанындан аны аман кюню этип. Орта Азиягъа халкъыбыз кѣчюрюлгенде, ол тамата къарындашчыгъы бла детдом-

гъа тюшюп, артда аланы аналарыны жууукълары, бир талай жылдан табып, ёсдюргендиле. Болсада кызычыкъ ауруулу болуп къалды. Анасы жолда ёлюп, аны поездден къалай алып кетгенлерин да билмегенди ол. Къадарларыны ачылыгъын анга къарындашчыгъы айтып билдиргенди. «Я Аллах, жанынга къурман болайым, бу сабийле айныгъынчы, мени алмазынгы тилейме»,— деп турду Фаризни юйдегиси аурууу къозгъалгъан заманлада. Ма ол кезиуледе Фариз, керти да мудах бола эди. Бек гитчелерине төрт жылчыкъ болгъан кезиуде, Фаризни юйдегиси да бу хаух дуниядан кетди...

Ышара сёлешиучю Фариз темирлей къаралды. Сабийлерин ингирде жатдыргъандан сора, ол халжаргъа кирип жияучю болду. Алай, халжардан юйге къайтып келе, аны ызындан бир адам марагъанча, бирде женгил аякъ тауушланы да эшите турду. Ол сезимден къутулалмады Фариз. Бир-эки кере уа жаланда майкачыгъы бла бек гитчеси Жилтинчикни тапкала юсюнде эследи. Анасы гитче жашчыгъын эркелетип айтыучю эди алай.

— Нек къопханса? — деп сорур эди Фариз жашчыгъына тунакы ауаз бла.

— Таз таууш эшитип чыкыгъанма,— деп жууаплар эди Жилтинчиг' а.

— Не таз тауушну айтаса, мен бир зат да эшитмегенме да!

Тынгылап кириучю эди юйге Жилтинчик.

Къоншу къатынла аш этип келтиргенликге, юйде тиширыу болмагъаны бек сезиле эди. Бир ауукъдан а Фариз юйор къыйынлыгъы бла бетден-бетге кеси къалды. Кишиге да тарыкъмагъанлыкыгъа, абызырады, апчыды. «Юйдегили болсанг а, харип, Аллахны берген къадарыды ол. Бу сабийчиклеге аш этер, бир да болмаса»,— деп башладыла анга жууукъда жашагъан адамла.

Не къыйналса да, чыдады Фариз бек гитчеси Жилтинчик бир кесек аякъланнгынчы. Бир эки-юч жылдан а ол юйге Акъкъызыны алып келди. Юйню, сабийлени да тизгинлери жыйылды. Фариз мудахлай тургъанлыкыгъа, жан киргенча уа болду. Алай бир ауукъдан а къоншулары Акъкъызгъа ол ёксюзлени аш-сууларына иги бол деп, сакъ эсгерте да башладыла. Бюсюремегендиле ала анга. Сабийлени юйде къоюп, кесине элде ушакъ нёгерге тиширыуладан бирин

тапса, эшиуюн эшген кибик эте, заманын алай ашыргъанды. Ёксюз сабийле уа, ауузланыргъа зат тапмай, къыйналгъандыла. Неда чай бла гыржын эди аланы ашаулары. Эрттенден ингирге дери ишде тургъан Фаризни ол ишледен хапары болмагъанды, аны юсюнден анга ачыкъ айтыргъа къоншуладан, нек эсе да, киши да базынмады — жюрегин къыйнамайыкъ депми, огъесе ангыламаса уа депми неда Акъкъыз тюзелир эсе уа дегенденми, ким биледи?

Алай бла арадан бир ауукъ заман озду. Бир кюн арбазда Фаризни биринчи юйдегиси алгъан юч тазны да багушха атаргъа сюйреп баргъан Акъкъызыны аллына Жилтинчик сюелди. Бек гитче тазгъа юзmez къуюп, аны машина этип ойнаргъа сюйюучю. Гитче таз бла юзmezни келтирип, арбазны бирси къыйырында тургъан уллу тазны ичине къуюп ойнагъанды. Акъкъыз жашчыкыгъа юзmezни арбазда бир жерге къуяргъа окъуна къоймай къыйнагъанды. Кеси да Жилтинчик демей, Дауурбас деп атады атына. Нёгерлерини къатында окъуна алай айтханды. Аны бла, быланы аралары сууукъ болду. Фаризни бирси сабийлери да жууушалмадыла Акъкъызгъа.

— Кет аллымдан, жанымдан да, сенден да теппентег тойдум. Энди бу бош къаллыкъ тазла бла багушда ойнарса,— деп, Акъкъыз Жилтинчикни тюртюп, орамгъа чыкъды.

— Аланы мени мамам алгъанды, нек атаса сен аланы? — деп сюелди жашчыкъ. Акъкъыз, аны эки-юч кере да жаягъына урду да, сора тазланы зынгырдата, багушха элтди. Жилтинчик да аны ызындан жиялап барды.

Акъкъыз, төгерекни къаргышдан къыра, юйюне кетди. Жилтинчик бирси эки тазны багушдан чыгъарып, бек гитче тазчыгъ' а бир тапсыз жерге тюшген эди да, аны чыгъаралмай, къыйналды. Къоншу къатынладан бири, чыдааялмай, келди да, Жилтинчикге тазны алып берди. Жиялгъан жашчыкыны кёрюп, аны тизгинсизлигине бла арыкылыгъына жаны ауруп, аны жапсарама деп, кеси да сарнады.

— Не жияу этесиз, не къан жаугъанды? — деп къутурду Акъкъыз алагъа. Алай къоншу тиширыу жууапламады, Жилтинчикни кёзлерин сыйпап, алайдан кетерге ашыкъды. Ныггышдагыла Акъкъыз таба бурулгъан окъуна этмедиле — сокъурла, сангыраула болдула.

— Ашыкъма, буууллукъ, ингирде атанг бир келсин, мен сени жияуунгу ол заманда этдирirme, — деп жаныды ол. — Тазланы бери келтирме, къайда суйсенг, анда тут.

Жилтинчик тазланы халжарны мюйюшпюнде букъ-дурду, кече уа юйге келмеди.

Ол кече жашчыкъ халжар башында къалды. Юйдегиле, арбазгъа, бахчагъа чыгып, аны изледиле, атын айтып чакъыргъанлыкъгъа, ол ауазын чыгъармады. Фариз да жашыны алай этгенине къайгъылы эди. Эрттенликде кими школгъа, кими ишге кетдиле. Акъкъыз а, юйге уллу кирит тагъып, арбаздан къайры эсе да ашыгъышлы чыкъды. Асыры ачдан Жилтинчикни эки кезю къарангы эте эди. Тауукъ орунга кирип, анда эки гаккыны табып, аланы чийлей ичди.

Акъкъыз ингир бола келди. Сабийлени кърмегенча, ётюп кетди. Гура кирик кёбюп эди ол. Жилтинчикге: «Къайда эдинг бюгече?» — деп окъуна сормады. Акъкъыз келгенден сора уа, хар замандача, кеп турмай, Фариз да жетди. Къаралып эди аны бети.

— Былай келчи! — деди ол жашына тунакы ауаз бла.

Жилтинчик аны къатына, къоркъа-къоркъа, ачлыгъын да унутуп, башчыгъын энишге ийип келди.

— Къайда къалгъанса бюгече?

Атасын быллай темир ауазлы болуп Жилтинчик бир заманда эшитмегенди.

— Халжарда...

— Халжардамы?!

Алгъа ынычхагъан эте эди Жилтинчик. Тазла таууш этип башлагъанча эшитилди анга, алай алагъа къараялмады ол бутуна бла аркъасына чыбыкъ кезиу-кезиу тийгенде — аны кычырыгъы тегерекни зынгырдатды. Юйден эгешчиги чабып чыкъгъанын да кърмеди Жилтинчик.

— Атгяка, туйме Жилтинчикни! Энди этерик туююлдо алай, — деп жияй эди ол.

Дуния гюрюлдегенча кърюндю Фаризге. Тазла, жанлары болгъан инсанлача, зынгырдай эдиле, аланы ёхчеге бир адам таууш этдиргенча. «Кърти айта кере эдим ол жарлы, сен сабийлени туйсенг, мен ыразы болмагъанымы билдирирге табарма санга амал деп. Мен а аны Акъкъызгъа айтхан ушай эдим да». Терезеге къарагъанда, Акъкъызны къарамы бла тубеди къарамы. Алай таз таууш тегерекни бийледи, гюрюл-

дей, зынгырдай, аланы бир къаты жел къакъгъанча. Тазла таба къарады да Фариз, аланы кърмей, сора жашы таба бурулду. Ол а, сынсыгъан кезиуондеча, сир къатып тура эди. Фаризни ичинде бир заты юзюлгенча болду — бир атлам эталмай сюеле эди ол арбазда. Таз таууш а, уллудан-уллу бола, сангырау этерге жетдире эди. Сора, жюрексинип, тохтадыла ала, Жилтинчик, акъсай-акъсай, эгешчиги бла халжар таба тебирегенде.

Фариз чыгып кетди арбаздан. Черек боюнуна барып жияды ол. Сууну тауушу бла къатышхан эди жангыдан гюрюлдеген тазланы зынгырдаулары... «Кеч мени, жарлы сен, къабырынгда окъуна тынч жатаргъа къоймагъаным ючюн, кеч. Энди быллай осал ишни этмем, кишиге да къоймам бармагъы бла окъуна тиерге насыпсыз ёксюзлериме... Кеч мени, кечаллыкъ эсенг», — дей эди ол, черек боюнунда жияй... Ол юйге иги да кеч болуп келди. Къызчыгъы бла Жилтинчик юйде жокъ эдиле.

Тюзюнлей халжаргъа барды Фариз. Басхыч бла аны башына минди. Сирнеки жандырып къарагъанда, Жилтинчик эгешчигине кысылып, аналарыны эски ботасын юслерине жабып жукълагъанларын кёрдю. Жиялумукъчуклары жашчыкны арыкъ бетчигинде кир ызла къойгъандыла. Аны арыкълыгъын, кир кийимлерин бусагъатда кёргенча, Фаризни жюреги кыйналды. Этген ишине чоғождан кеси кесин эгей эди. Фариз кызчыгъына акъырын тийип уятды.

— Ашагъанмысыз? — деп сорду атасы кызына.

— Угъай.

— Киши чакъырмагъанмыды да сизни?

— Угъай. Жилтинчиг' а тюненеден бери ашамагъанды. Юйге къоркъгъандан барыргъа унамайды... Тюнене Акъкъыз да туйгенди Жилтинчикни... тазла ючюн.

Аны адам ургъанча, бир кыйын кючсюндю Фариз Ачыудан амалсыз болду. Кесине сарыуу къайнады. «Ах эшек мыйысын ашагъан а, ай тели уа... Къолларым къалай сынмадыла мен бу жарлыны быллай сынсыгъанда? Не ючюн? Не ючюн кыйналдың быллай, жарлы балам?» Фаризни ачыуу къайнагъандан-къайнай бара эди. Ол, кесин сабырландырыргъа кюрешип, жашын ботагъа чулгъап, къоюнуна сакъ алгъанда, аны женгиллигине сейирсинди. Жилтинчик, уянып, тыпырдады. Юйге барыргъа суймегенин бил-

дирди. Къызчыгынын юйге ашырып, Фариз жашчыгына кѣп ариу сѣз айтып кюрешди.

— Энди мен санга бармагъым бла да тиймем, жарлы ѳксюзюм. Энди бир киши да тиерик туйюлдю санга. Гитче заманчыгынгдача, ингир сайын бирге халар айтырыкъбыз — къайсы нѳгеринг бла ойнагъанынгы, не ашагъанынгы да манга айтырса. Охому?

Жилтинчик тынгылап турду да, сора кеси да билмей тургъанлай айтды:

— Акъкъыз эшикlege кирит тагъып кетмесе, мен кесим да ашайлыкъ эдим айран бла гыржынны.

Фаризни жюреги отча жанды. «Аха-а, не ташжюрек адамны келтиргенме мен бу жарлы ѳксюзлеге. Аллах, сен кеч мени...»

Жууушханча кѳрюндю Жилтинчик, алай аны къалай эсе да тюрленнгенин атасы сизди. Сабийни акъсагъаны кетмегенин кѳргенде, атасыны жюреги жангыдан эзилди. Сирнекни жандырып, жашы кѳргюзтген жерине къарады. Аны ашыгы къаралып, кѳбюп тура эди. Терен кючсюндю Фариз. Арбаздан ѳтюп бара, Жилтинчик уллу адамча айтды:

— Мени мамы тазларын багушха атмасын ол...

— Энди ол санга бир зат да эталлыкъ туйюлдю, жарсыма.

Фариз Акъкъызгъа къарамай эди, сѳлешмей эди, кѳрюп болмай къалды ол аны. Бирси сабийлерин да уятып, кеси аш берди алагъа. Жилтинчик бѳрю балачыкъча ашай эди, алай кѳзлерин а кѳтюрмеди. Хыпый-сыпый эте, сѳлеше туруучу жашчыкъ тынгылагъанлай ашай эди. Не зат сормады, не ышармады ол. Къыйынлыкъ бюкген къарт кишичикча, бюкюлюп, акъсай-акъсай барды ундуругъуна.

— Мен сени бла жатсам, угъай дерикмисе? — деп сорду Фариз Жилтинчикке.

— Къалай сие эсенг да,— деди ол, кѳзлерин а кѳтюрмеди.

«Неллай бир болады бу жарлы ѳксюзлерими биреге ышанганлы... Бу гитчегими уа бютюнда... Билмегенме сайлай иги тиширинуу... Биреу махтагъанны алмай, кесинг иги таныгъанны алыргъа керек кѳрме... Эх, дуня, дуня! Менден эсе, жарлы аналары бла къалгъы эдиле была...»

Жилтинчик алгъа кысылмай эди атасына, тауушсуз жата эди. Алай жукъу хорлай баргъаны бла, ол атасына жууукъ кысылды. Жилтинчик татлы жу-

къугъа киргенден сора, Фариз, акъырын туруп, арбазгъа чыкъды. Къарангы кечеча къаралып эди аны жюреги, эзилген эдиле аны санлары.

ЖАУУНЛУ КЕЧЕДЕ КЪАЛГЪАН НАСЫП

Сафият, жюреги терк-терк ура, уянды. Ким эсе да эшикни жумдуругъу бла урду. «Хусей... биягъы ичип келгенди»,— деген къоркюу мыйысына чанчылды. Эри ачхыч бла кюрешгинчи, Сафият, ундурукъну кыжылдатмай, акъырын турду. Ол халатын къаплакъапламаз, Хусей да эшикни ачды. Сафият, къоркюуу сууукъсуратхан къоллары бла жууургъанны адам жатмагъанча этип, эшик артына букъду. Эри, аманла айта, чурукъларын тешип, чарыкъла кийди.

— Былай кел, тели, огъесе ѳлю жукъуму этесе?! — деп кюкюреди ол. Сафиятны кѳрмегенден сора, чамланып, аны отоулада излеп башлады. Жюрегини ургъанын Хусей эшитир деп, асыры къоркыгъандан, къолундан келсе, Сафият аны тебиуюн да тохтатыр эди. Къабыргъагъа кысылып, эрине кѳрюнмей, бу отоудан чыгъар амалны къайгысындады. Ол а тюзюнлей Сафият болгъан отоугъа салып келди. Чыракъны жандырып, сабийле жукълагъан ундурукълагъа къарады. Сафиятха жюрегини ургъаны битеу юйге уллу къонгуроу таууш этгенча кѳрюндю. Хусей чыракъны олсагъат ѳчюлтдю да, кызычыгы жатхан ундурукъ таба атлады.

— Мени бурмачашчыгъым, мени ариу кызычыгъым,— деп, кызычыгынын къубулта, мангылайындан уппа этди.

Сафият ол кезиуде, жанын къолуна алгъанлай, чарлап чыкъды отоудан. Кесин эшик таба атды.

Ариу сөлеше тургъан Хусей, аманла айта, ызындан болду.

Эшикде уа жауун жауа. Жалан аякълай Сафият къоншу юйню хунасына дери чапды. «Энди ол мюйюшге жетсем эди». Алайда юйню бла тереклени ортасында бир къарангы жерчик барды. Аны заманында эслеп къойгъанын нечик иги этген эди ол. Къарангы, жипи мюйюшге къысылып, Сафият энишге чекдю, Хусей аны кёрмезча. Ол а кесин сакълатмады.

— Обур! Мен сени иги къачдырма, къоян кибик, ананг бергенни тегерик!..

Аны эсирген ауазы бир сейирлик зынгырдай эди бу жауунлу кечеде. Жауун да шууулдай, Хусей да къычыра. «Аллахха шукур, жауунну жаугъаны нечик иги болгъанды... Ансы бу бедешни адам кёргенден эсе, ёлюп къалайым. Ёлюп къалсам эди, ийсагъан, ох этер эдим». Ауузуна келген аманны теге, Хусей артха айланды.

Была бирге жашагъанлы онбир жыл. Тынч-ырахат, адепли адамлача, насыплы юйюр къурап, жашай келгендиле. Кертиди, Хусейни юйюрю Сафиятны анга тенг бир заманда да кёрмегенди. Алай ачыкъ бырнак да этмегендиле. Болсада, бу арт юч-тёрт жылда Хусей, ичгиге бек берилип, бузулгъанды. Алгъын, ичсе, Сафиятха ариу сөлеше, иймене келиучю эди юйюне. Жангы фатар алгъанда уа: «Сафиятка, жаным, бюгюн бу жангы юйюсюню негерлерим къоймай «жуудургъандыла». Энди ауузума да алмам. Жангы жашауну башлайбыз, къаштюрчюк»,— деген эди.

Алай, болмады. Ахыр кезиуде уа, ичгенин кетюралмай, женгил болгъанды, тегерекни зынгырдатып, сабий къоркъур, не уяныр, къоншу айып этер, дегенни окъуна эсге алмайды. Аны бла къалгъы эди, шо аны бла!

Жауун тюбюнде жибий, къарангы, мылы мюйюшге къысылып, Сафиятны эси къууанчысыз эсгериулеге кетди. Бир жыл ётген болур эди андан бери, не кёбюрек окъунамы озгъанды... Хусей бюгюнча эсирип келгенде, Сафият, анга эшикни ачып, курткасын тешерге болушайым дегенлей, барып къабыргъагъа тийди. Аны алай Хусей тюртгенин ангылагъынчы, эри, къатына жетип, къуш марагъан затын сермегенча, жагъасындан тартды.

— Былай бери келчи, къошакълы, мен сени боюнунгу къойну боюнун тартханлай тартайым,— деп

хырылдады ол, Сафиятны аш юйге соза. Аны кёзлери жилтинлеча жана эдиле, шашхан адамныча. Сафият а къарамын аны кёзлеринден айыратмай турду, бичакъны жютю бурунун эслегинчи. Чыракъ жарыкъда аны ауузу сейир жылтырайды, тиширыуну кёзлерин къамата. Къоркъгъанын бла къалгъанын билалмады ол — хар зат бир зынгырдагъан тауушда батхан эди, бичакъны жылтырагъанында сабийлерини кёзчюклери кёзюне кёрюне. Эси аууп, къаллай бир тургъанын билмей эди Сафият. Алай, эсин жыйгъанда, полда сойлапып тургъанын ангылады. Зейтунну бла Зариятны толгъан кёзчюклерин ол къалай, къачан унуталыр?

Гитче Мажитчи' а, ундуругъунда татлы жукълап, дуняны дауур-сууур жашауундан арталлыда хапары болмай. Ма ол кечеден бери бир бош затдан окъуна Сафиятны жүреги къалтырап башлайды. Аллаи кезиуледе ол бек онгсуз болуучуду. Ёмюрде къолун кётюрмеген Хусей бир кечеге, сылтаусуз, бир жолгъа юйюр насыбыны татыуун ма аны бла учурду.

Экинчи кюн, жайыкъгъандан сора, ол Сафиятдан кечгинлик тиледи.

— Сюе эсенг, тобукъланайым аллынгда, кеч мени. Оллахий, къоркъутайым деп, сынап этгенме... ичгенин оюну осал кёреме ансы,— деп, Хусей, юйдегисини аллында тобукъланды. Алай Сафият аны унамады. Жюреги уа бир сейир юшюгенди, адам айтып ангылатмазча.

— Ойнап этген эсенг, мени юй тюбюне сойландырып анданмы кетген эдинг?

— Мен сени алай бош этген суннган эдим...

— Манга сени аллай оюнунг, эсиргенинг да керек туйюлдо. Мени сояргъа чапма да, жашаргъа сюймей эсенг, айырылгъан этейик. Бизден он къаты игиле да айырыладыла. Мени жангыз бир зат жарсытады,— деди Сафият сагъышлы, эрине къарамай.— Сен ол айышлы ишни этгенде, сабийле аны кёрюп тургъандыла. Аланы жүрекчиклерин сындыргъанса сен. Энди сен бир аманлыкъдан артха турлукъ туйюлсе. Анга мен ишексизме.

— Сабийле ол заманда жукълап эдиле,— дерге кюрешди Хусей.

— Да мен а санга не хата этген эдим, сен мени сояргъа чабарча? Харипле, ала мени къатымда тауушсуз жилип тургъандыла. Сен а, мени угъай, ол гитче балачыкъланы къайгъыларын окъуна этмегенсе,

аланы окъуна эслемегенсе. Ичсенг, шайтанлы боласа деп, мен санга ненча кере айтханма? Мен сени алай кёрюп болмасам, бир кюн да жашарыкъ туююл эдим. Сен а — харипсе. Мен сени этгенинги ёмюрюмде унутмам.

— Кесим да билмейме манга не болгъанын. Терслигиме женгдиреме. Сёз береме, Сафият, энди бек тап жашарыкъбыз... Мен телилик этгенликге, билемисе сени къалай сюеме?..

Жюрегини теренинде бир бузлагъан жерчиги эримеди, ышаралмай эди алгъынча Сафият. Хусей а, айттып-айтмазча тюрленип, юйге тапханчыгъын келтирирге кюрешеди. Алай аны энтта да терсине кетеригин Сафият къалай эсе да сезе эди. Асыры кёп ичиучю эди ол аракъыны, аллай адам юйреннген къылыгъындан алай терк, алай тынч къутулалмайды. «Жюз граммчыкъ тартханлыкъгъа, хата жокъду, мен ичгичи туююлма да», — дер эди ол, кючден сюрюше келсе окъуна. Бир ауукъ замандан а Хусей биягъы ичип башлады, хыныракъ да болду. Ойнагъан кибик эте айта эди юйдегисине:

— Ол жол мен нек тохтагъан эдим? Къоркъгъан эдинг да? Кёлюме жетмесенг, бир кюн эсинги аллыкъма, билип къой...

Жайыкъса уа, дуняны кечгинлигин тилей, Сафиятны арталлыда тынчлыгъын алды. Ол юйор жашаууну юсюнден эгечине айтды, айырылыргъа сюйгенин да билдирди. Алай Хусей бичакъ бла юсюне сюелгенин айтыргъа уялды атасындан, анасындан, къарындашындан да. Сюймеди аланы жүреклерин къыйнаргъа.

— Жаныгъанын эсге да аллыкъ туююл эдим, алай бир кюнде уа ол айтханын этерикди, — деп тарыкъды Сафият. — Тохтамай туююшебиз, сабийлеге уа ол къаллай аман юлгюдю. Жюрек ауруулу этгенди. Ол кюн мени асмакъгъа асарыкъма деп, тарт-соз этгенде (бичакъны сагъыныргъа суймей алай айта эди Сафият), сабийле кёрюп тургъандыла. Бек анга жарсыйма.

Сафиятны юйюрю, кенгешип, Хусей бла сёлешдиле.

— Бир бирни жанымай, къоркъутмай, жашау мындан ары тап къураллыкъ туююлдо дей эсегиз — айырылыгъыз, — деп, сёзню къысха салдыла.

Алай Хусей, терслигин боюнуна алып, энди аллай зат болмазлыгъына сёз берген эди.

— Тюзелир эсе уа, охо, бир къара, — деп, айтханындан таймай тургъан Сафиятха юйюрю ол оноуну этди. — Юч сабийни да ёксюз этерге ашыкъма. Ким биледи, Аллах онгуна бурур эсе уа...

— Мен аны къылыгъын билеме — айтханын этерикди. Алай сиз айтханча болсун, бир кёрейим, — деди Сафият.

Алай къызчыгъы Зариятны соруулары Сафиятны къыйнай эдиле. «Мама, папа сени ойнапмы соя эди?» — деп, анасыны кёзюне къарай, ышаргъан окъуна этмейди аллай кезиуде.

— Хау, жанчыгъым, ойнап эте эди.

— Угъай, ойнамагъанды. Сен мени нек алдайса? Папаны кёзлери ол заманда алай жана эдиле... Зейтун бла мен а кёрюп тургъанбыз...

— Сени полгъа жатдырып, кетип къалгъан эди. Сора сен нек къопмай эдинг? Зейтун а манга папабыз аман папады дегенди, алаймыды? Аманмыды? Биз а анга бугъуп къарагъанбыз... — Бир кесекден а:

— Анданмы жилай эдигиз?

— Хау.

Сафият къызчыгъы бла ол кюн сёлешгени къалайда эсине тюшсе да — тюкенде, автобусда не жолда бара, кёлю толуп къалыгъуду.

Ол кезиуден бери Зарият замансыз жетген адамча, анасыны кёзлерине къайгъылы къарагъуду. Сафиятны мудах болуп кёрсе: «Мама, ауругъанмы этесе? — деп сорур. — Сен жат, мен а санга чай къайнатайым». Хусейни эсирип келгенин кёрсе уа, анасын жапсарыгъуду:

— Мама, папа жатханды, сен къоркъма. Эсирген адам жукъласа, эсиргени кетип къалады...

«Былай гитчечиклей, нечик оюмлу болгъанса, жазыкъчыгъым». Сафиятны къызына, болмагъанча, жаны ауругъуду.

— Хусей ичип келгенде, сабийле ючюн къоркъмаймыса, алайлай бир палах этсе? — деп соргъанда эгечи, ол а, эри ичген этгенликге, хар не этгенин да билип этеди деди, алай сабийлеге уа, насыпха, тиймейди.

— Да сен а анга не хата этгенсе?

— Билмейме. Бу зат ючюн чабама демейди, ичгенлей, шайтанлы болады ансы... Экинчи кюн а, жайыкыгъандан сора, кёзюне тюшсенг — уумаз. Алай

мен а болалмайма энди, кётюралмайма аны эсирик «оюнларын»...

* * *

...Сафият жауун тубюнде, мудах саггышлары башын бийлеп, кёп турду. Шахарны бийик, кёп кьатлы юйлеринде чыракъла, анда-санда болмаса, ёчюлюпдюле. «Къайры барсын адам, уялмай, бу заманда, бу сыфат бла?» Бек татлы тенги узаггыракъды, анга жаяу жеталмаз. Жууукълары, танышлары да бардыла. Алай... алагъа уа не бет бла киргин? Суу халаты юсюне жабышханды, эки аягъын кючден алады. Ол былайда къаллай бир тургъанындан хапары жокъду. Сууукъдан, тишлери занг-занг эте, Сафият букъгъан жеринден чыкъды. Къурушхан санлары тепмей, къыйналды. Жюреги да къалтырап башлагъанды, бир жерде жыггылып къалыргъа боллукъду. «Элибизге дери такси элтмезми? Анам харип, алыкъа жатхан да болмаз».

Ол кенг асфальт жолгъа чыкъды. Былайгъа къалай жетгенин да ангыламады. Жюрегинден тутуп, аны асыры терк-терк ургъанын тыяргъа кюрешгенча, уллу асфальт жол бла жаяу тебиреди. Эки аягъы да балчыкъ. Бир машина да кёрюмейди.

Дунияда жашау арталлыда тохтагъанчады — андамында эки-юч терезеден сора бир жерде жарыкъ жокъ. Къарангы шахарда уа жауун жауады. Къуяды аясуз, къуяды. Сафият машинала жюрюген жолну ортасы бла келеди. Кючю кете баргъанын, санлары да къуруша, кючден атлагъанын сезди. «Жолну ортасындан кетейим ансы, бу жауунда, кёрмей, малтап кетселе... Жарлы балаларым, кимни мюйюшюнде атылырла?..» Азя баргъан эси бла ангылады жолну ортасындан кетерге керегин, алай кюч а жетмеди...

...Эки аягъын жылы суугъа салгъанда, Сафият эс жыйды. Гитче эгечи Танзийля аны къайгъысын этип айланнганын кёрдю.

— Аммака уа къайдады?..

— Бусагъат келеди. Чай да ишчи, Сафият. Буз токъмакъ болгъанса, харип. Бирде эсинг кетип тургъанчаса, бирде уа жукълап тургъанча. Мен сени былай болуп бир заманда да кёрмегенме.

— Мен юйге къалай келгенме?

— Къоншубуз Аныуар, машинасы бла келе тургъанлай, санга тубеп къалгъанды. Асфальтда жатып тура эдинг, дейди. «Ёлген адам эсе, кетерме да къалырма, болушлукъ керек эсе уа, «скорыйге» элтирме,— деп, ол акъыл бла келип къараса, ол а сен. Аммака уа ол сени бла тубешгенине бек жарсыйды, эл хапарлыкъ этер деп къоркъады.

— Кертиси бла да, сейирди аны манга тубеп къалгъаны.

— Иги болгъанды ансы, ол санга тубемесе, ёлюп къаллыкъ эдинг,— деди Танзийля, эгечини кёлюн кётюрюрге кюреше.

Аналары ол кезиуде юйге кирди.

— Харип сен,— деп башлады ол, ундурукъну къыйырына акъырын олтура.— Бу сени кесгенми эте эди, орамгъа чартлап нек чыкыгъанса? Ол жауунда аллай бир жолну жаяулай да къалай баралгъанса?

Анасы ыразы болмагъанын ангылап, Сафиятны жюреги къыйналды.

— Ол Аныуар санга тубемеги эди да, мен ёлюп къалгъы эдим. Барма анга деп кюрешген эдим, мен харип, сёзюмю капекге тергемединг. Ол тукъумдан тийишли адам чыкъмагъанды, чыгъарыкъ да тюйюлдю. Ёрелерине къарауашла. Бу санга не кака кётюредди, эки какасы да жанына къысылыр эсе? Юч сабий бла башынгы кечиндирген алай тынч болмаз...

Чайдан эки уртлагъанлай салгъан эди Сафият пиаланы жерине. Анасы сёлешгенде, жюреги юзюлюп кетгенча болду. Эки къулагъы чууулдады. «Бир кесек селешмей турса эди... Жаралы жюрегими кесек-кесек эдинг...»

— Аммака, башлагъанса биягъы сен. Сафиятны не терслиги барды? Анга нек урушаса? Ёлген да этсин санга, айырылгъан этмесин ансы,— деп ачыуланды Танзийля.

— Жап ауузунгу, аны сенден сормайма!

Сафиятны «ах!» деп, терен кючсюнюп, ундурукъдан секирип къопханы бла къычырыкъ этип жилягъаны тенг болду. Ата юйюню къабыргъалары юсюнден басханча болуп, сора, чыдааялмай, чартлап арбазгъа чыкъды. Шёндю ол керти да ёлюрге суюддю. Сабийлери бир такъыйкъагъа эсине тюшдюле, алай ол сагъат унутду аланы да. Алай эриши кёрюне эди анга хар зат да. Танзийля, ызындан жетип, жиляй, тиледи:

— Сафият, Аллах бла тилейме, къайт юйге. Мен

тамбла сени бла барырма, биргенге турлукъма. Энди санга киши тиерик туююлдо. Аммака болгъанны болмагъанны да айтычуду, артда чоғъож болуучусун билесе да. Кеси да жилия кьалгъанды.

— Сафият, мен сени терслемей эдим, бош болгъанны юсюнден айта эдим ансы. Тилим кьурусун мени, — деп, жетди алайгъа анасы.

Жауун тюбюнде иги да жибип, анасы бла эгечи кьарыусуз Сафиятны юйге кючден кьайтардыла...

* * *

— Ма ол кюнден бек жүрегим сыннганды деп билмейме. Больницада да кеп жатдым, Хусейден айырылдым. Танзийля мени бла жашайды. Хусей кеп кере кечгинлик тилей келгенди, алай ичгичи адамны сёзю сёзмюдо? Кертисин айтсам, тынчайгъанма. Кьыйналгъан этгенлигиме, алиментле да алмайма. Бир заты да керекмейди аны манга. Насышлы юйюр жашаудан сора жүрек тынчлыкъ багъалы кереме. Биринчиси менде болмады, экинчиси менден кери кетмез эсе уа?..

Ол кече санга келлик эдим, узагъыракъда эдинг ансы. Фатарыбызны да алышдыргъанма. — Сафият сумкасындан кьагъыт чыгъарып, жашагъан жерин анда жазды да, манга узатды.

— Сау бол, быллай иги адам болгъанынг ючюн. Жюрегими кьыйынлыкъын жаланда санга айтычума. Келе тур, арт кезиуде мени арталлыда унутуп кьойгъанса, — деп, Сафият манга жүрек ыразылыкъын билдирди.

— Келирме, Сафият, Аллах айтса.

Биз, кьучакълашып, айырылдыкъ. Ол троллейбуска минип кетди.

«Сафият, тенгим, ол кюн сени туугъан кюнюнг эди. Мен а, жауундан кьоркьуп, бармай кьалгъанма. Экинчи кюн а келген эдим, алай андан не магъана?.. Мен ол ингирде келсем, ким биледи, санга ол кьыйынлыкъны сынаргъа тошмез эди. Сен манга бир келкьалды да этмегенсе, алай мен а бир терслигим болгъанча, ол сезимден кьутулалмайма».

Ол сагъышла кьыйнайдыла мени бюгюнде да.

КЪАРАЖАН

Ол кюн жарыкъ кюн тийген эди, кьар а, жылтыр-рий, аякъ тюбюнде кьыж-кьыж эте. Кече кьар кеп жаугъанды — бек теренди. Арбаз а кьарлы ёзеннге ушап кьалгъанды, аны кюрек бла тазаламасанг, атларгъа окъуна онг жокъду. Биягъы келин жашы Саматгерийге эришип тура болур, ёчешсенг да. Жашы, харип, уртлап келсе, хар зат да бузулуп кьалгъанча болады. Эх, саулукълу заманы болгъу эди аны... болгъан кьарны кьарап-кьарагъынчы кюрер эди. Жаныкъла, насып саулукъда болгъанын была алыкъа ингыламай турадыла. Кьолу-аягъы кьымылдаса, идамыча жүрюталса кесин, андан сора не керек болур жарлы адамгъа? Аллай хайт деген заманы болса эди Къаражанны бу кьар тюбюнде кьалгъан отун томуруланы да ол заманында жапма тюбюне жьяр эди. Аллах алай кьурасын келинни, кьуруда аны жашына эришгенден сора зат да эте билмей эсе! Тюнене базаргъа барама деп кетди да, артыкъ сатыуу да болмай, кьабышып кьала эдим деп келгенди. Кесин жүрютгенине кере, бир уллу жигитлик этген сунарса...

Юйню тутуругъу не заманлада да тиширзу болгъанды, кьолундан келгенича хар нени да этерге кюренсе уа?.. Не эсе да, бу арт кезиуде келин ачыкъдан табанлап башлагъанды. «Мен кьуруда ишлеп, кече кюн демей эшип, маллагъа кьарап, юй жумушладан башымы кетюралмай, сен а аракъдан кёбюп айланасы, чачылып кьалыр эсенг», — деп, эки кьолун да эки жан сюегине тиреп, кьутургъан бугъа кибик, кёрсенг ины. Мени кьатымда окъуна бет этмей, ол не айтмады, не кьалмады. Саматгерий а, таланнган, чуу этмедди, терслигин билген сабийча, башын энишге ийип турду ансы... Мен ма былай тешек болуп кьалмасам эди, кёргюзтюр эдим жеринги, келин. Кьалай жүрегим кьыйнадынг сен мени тюнене, кьалай! Тешек болуп тургъан анасыны кьатында жашын алай сындырыргъа жараймыды? Ай, кенгеширге эгчинг болса, башынг жарлы нек бола эди. Охо да эди, кырмей турмаз бери, сабыр айтып, ангылатып бир кёрюрме.

Терезе кьатында олтургъан Къаражан ма ол оюм-ланы бишире эди башында. Эрттенликде жашы, келип, аны ундурукъдан кетюрюп барып, уллу жумушакъ шинтикге олтуртханлай, кетип кьалгъанды. Кесинден да бир аман ийис ура эди да... Аракъы ичсе, алай бо-

луучуду да. Насыпсыз, нек берилгенди ол анга алай? Не кюйюклюгю, не кыйынлыгы барды муну? Юйюрю бла тынч-ырахат нек жашамайды? Не керекди былагъа? Келинге да бир жаны бла айып этмейме... Ийсагъан, ёлюп кетер эди кюн сайын быланы дауурларын кёрмез ючюн... Угъай, ёлмей, башха жерге кетсем эди, кызыма... Алай киеуге уа мен не айтып барлыкъма? Ол мени тутаргъа ыразы болмаса уа? Кеси юйюмде окъуна келин окъуна тюрт-мюрт эте турады. Алгъынча жумушакъ туююлдо, хар этгенин, айтханын да хыны этеди. Мени жауум да тешек болсун, саусуз адам кишиге да керек туююл кёреме... Келинге, киеюнге угъай, туугъан жашынга бла кызынга окъуна...

Къар кёзлерин къаматханы себепли, ол къарамын бир жанына буругъа кюрешди. Ийсагъан, шендо бир исси чайчыкъ ичер эди... Къаражан кычырып кюрешди, алай ол тургъан отоугъа адам кирмеди. Туудукълары окъуна кёрюнмейдиле да. Къайда болурла была? Жукълап эселе уа? Келинни алагъа урушхан тауушун а эшитгенди, тейри. Къуругъан тобукъла, мени сакъат этип къойдугъуз да. Мени жауум туугъан сабийине окъуна жалынчакъ болсун. Къызы, жашы да бош кёре эдим. Быллай кюннге къаллыкъмамы деп тура эдим мен аланы ёсдюрген заманда. Бююнлюкде уа манга биреуню кызы къарайды, энди уа ол да манга кёз-къаш бермей башлагъанды.

Тобукълары кымылдаргъа кыймай тохтагъанда, Къаражан ол кезиуде боугъа юйреналмай, кыйналып, жияп турду. Аны жиягъанын кёрселе, урушмагъан жокъ эди, аны себепли ол ташада жияргъа юйренчек болуп къалгъанды. Ал кезиуде, не бек инжилсе да, сау боллугъуна ийнанып, умутун юзмей турду, алай артдан-артха уа, анга киши зат айтмагъанлыкъгъа, ол бу ауруудан иги болмазын жүреги къалай эсе да сезип къойду. Ауруп тебирегенде аны кёрюрге, саулугъун сорургъа кёп адам келиучю эди, энди уа, кычырыкъ этип турсанг да, кирген жокъ. Ташада угъай, не бек урушхан адам болса да жияр эди ол бир тыш адамгъа жүрегиндеги кюйюклюгюн айтып. Аны да кюсеп турду Къаражан, узун кюнлени бла кечелени шургулу ашыра. Энди аны жияргъа да жокъду кючю, арыгъан да, эрикген да этгенди. «Жарлы киши сау болса эди, мен быллай ыспассызлыкъгъа къалмаз эдим. Жашауумда

ди тынчлыкъ бермеген, ахырында да мени амалсызлай кёюп кетген, харип. Арт жылладача болгъу эдинг жаш заманымда... Ёллюгюн билгенча, ол манга къалай иги болуучу эди. Я Аллах, къурман болайым санга, бююннюгю кюнюмю да кюсетмезинги тилейме. Сабийлей, ёксюз болуп, Орта Азияда атылып къалгъан кюнлеримден аман кюн къайда! Бюгюн а, аман-иги къарасала да, сабийлерим къатымдадыла, эшикге атылып турмай ушайма да! Алай кызычыкъгъа алай тансыкъ болгъанма, нек келе болмаз, харип? Ауруп тура иш болур, ансы жаздан бери бир кёрюнмегенди да! Бу тобукъларым былай ыбызыратмасала эди, кесим жетип келир эдим, танг итхынчы чыгъар эдим жолгъа... Былай болгъунчу къалай терк жетиучю эдим мен жангыз кызыма...»

Аллай сагъышлары бла Къаражан терезе таба бурулду. «Ол къабакъ эшикле ачылып, кызычыкъ келип къалса эди. Мени кёз жарыгъым, жүрегими жылытхан балам... Алай ол мени, нек эсе да, унутуп къойгъанды. Жарлы уа жашамайды, аллахакъына. Саматгерийден бла келинден таша, элни кыйырынча жашагъан, Къанитат келгенде, андан тилеп сёлешдирген эдим да кызыма бир жет деп. Ауруп болур ансы, быллай бир заманы ол анасын кёрмей къалай чыдаалады?» Хар къабакъ эшик ачылгъаны сайын элгенди Къаражан, жүреги уа кызын кёрюрге алай термиледи! Бюгюн а дуняяны къар бийлегенди, келген да жокъ, чыкъгъан да жокъ. Къаражан къатында тургъан халыны бла эше тургъан чындайын кёолуна алды. Бу чындай битмей тургъанлы къаллай бир заман болады? Бир ийне эшгенлей, болалмай, жерине салып кёояды... Жубанчлыкъгъа деп тутады аны былайда ансы. Эшген затларына келини артыкъ бюсюремегенликге, Къаражан, кёоллары кымылдагъан къадарда, заманын алай бош иерге юйренмегенди. Ол да жашыны юйюрюне бир файда болур эсе уа деп. Энди уа арталлыда болалмайды, биле-биле къарыусуз болгъанды...

Келини ол кезиуде исси чай алып келди да, аллына салды. Аны кёргенлей, Къаражанны жүреги жылынды, келинине болмагъанча ыразы болду. Кёлюн къалай бла кётюрейим, не ахшы сёз айтайым деп, ол аны оюмлагъынчы, келини:

— Къой, анака, болмачы иш бла кюрешме. Сен аны бла бизни бай эталлыгъынг жокъду. Сен быллай

төшек болгъунчу, бай боллукъла алырларын алгъан дыла, байыкыгъандыла. Энди, харип, сен алагъа керек туюлсе,— деп, чыгып кетди.

Къаражан, сунмай тургъанлай, жияя ийди, тау-ушсуз. Ол кеси кесин тыяргъа къорешгенликге, жияя мукълары уа, къайдан эсе да чыгып турдула. Алайына бири келип кёрсе, эшигими жабар деп да къоркъа эди. Кимден да бек аны жияягъанын Саматгерий кёрюр деп жарсый. Алгъа жарсыгъан кибик этер, адам болур, ингирде уа, аракъы ичип келсе, юйюрюне исси суу къуйгъанлай этер да къояр. Аллах сен сакъла, жангы даурдан деп, ол кеси кесин тыйдырды. Алай ол жияя мукъла уа кёзлерин бир аман кюйдюрдюле да, энди ол терезе таба да къараялмайды, кёзлери къаматхандан сора, ачитхан да этедиле. Халыны бла чындайын да бир жанына салды, кюсеп тургъан исси чайы уа аллында суууду.

— Кёрмейсе аны сен, анака, нек ичмединг исси чайны? Огъесе къурлай ичерге суймедингми? Да алыкъа аш этмегенме, сабийлеге уа чай окъуна бермегенме. Суууду да къалды, исси этип келтирейими? — деди келини, аны сагъышларын бёле.

— Угъай, шёндю ичеригим келмейди... Артда келтирирсе... Саматгерий мени ундурукъгъа жатдырса эди, бир айтчы...

— Къуругъанды, къайры кетген эсе да, биягъы похмелине кетген болур. Башым чачылып къалады деп, эрттенли бери аны юсюнден айтып тургъанды. Тохта, мен сабийледен бирин чакъырайым да, экибиз да элтирге къорешейик сени ундурукъгъа,— деди келини.

— Келин, Аллахчу, мен сенден бир зат тилерик эдим, ачыуланган этме ансы. Жашчыкъ ичип келсе, сен анга ариу айтып къойсанг а, тырман зат этмей... Аллах буюруп, тюзелир эсе уа,— деди Къаражан ауазын не къадар жумушакъ этерге къореше.

— Анака, харип, анга, базынып, ким не айтхан сунаса? Кесинг кёресе да халын... Аракъыдан аз уртлагъанлай окъуна, ёресине от болуп къалады. Анга болуру болгъанды, сен ангыларгъа суймегенликге. Аллахха ийнана эсенг, ийнан, сен да былай болуп тургъанлай, къалай къоюп кетейим деп турама ансы, юйюме кетип къаллыкъ эдим. Не этеме быллай палахлы адам бла жашап? Бир кюн тынчлыгъым болмагъанын кесинг кёресе, юйде маллагъа окъуна къара-

майды да, таланган. Да аллай къыйынлыкъны уа мен не ючюн кётюрюрге керекме? Жюрегинги къыйнама мени айтханым ючюн, жашларынгы къаллайла болгъанларын кесинг да билесе...

Келини дагъыда бир затла айтды, алай Къаражан асыры арыгъандан, зат да эшитмей эди. Ол ундурукъда бир кесек жылыннгандан сора эс тапды. Келини келтирген жылы какчыкъдан бир кесек ашап кёрдю.

— Анака, сен асыры аз ашайса, чыпчыкъ кибик,— деди аны гитче туудукъчугъу.— Азчыкъ ашанг а, ёлюп къаллыкъса... Ання локъумла эте турады, мен санга аладан да келтирирме, охому?

— Охо, жаным, охо.

Бу арт кезиуде Къаражан ашдан айырылгъанын, кеси да бек къарыусуз болгъанын да сезеди. Аш оруну, бир тутса уа, таш къапдырады да. Сора Къаражан, кеси да сунмай тургъанлай, ардан-артха болуучусуча, жукълап къалды.

Ол уянган заманда ингир аз-маз кёксюл бояуун жияя келгенин кёрюп, сейирсинди. «Сау кюнмю жукълагъанма мен? Хоу бир да! Тобукъларымдан тыннганды бери, жукъу да мени къойгъан ушайды да. Бир чийчыкъ ичер эди, ийсагъан». Бир ауукъдан туудукъчугъу анга жылы шорпа бла локъумла келтирди.

— Анака, баппу алыкъа бишмегенди. Мен сени бюгюн уятып къорешгенме да, сен а уяныргъа унамагъанса. Ансы биз бюгюн жылы локъумла ашагъанбыз,— деди ол.

— Охо, аурууунгу алайым, охо. Аллах айтса, сен уллу, иги да жаш болурса, аты айтылгъан иги жаш болурса сен...

— Анака, папа биягъы ичип келгенди... кеси уа алай ачыуланыпды. Мен, къоркъуп, бери къачып кеткенме. Биргесине да бир киши барды,— деди жашчыкъ, шыбырдап, аны адам эшитип къоярыкъча.

Ол кезиуде Къаражан келинини: «Бармагъыз ары, анда саусуз жатады»,— дегенин эшитди. Болсада, иник ачылды да, Къаражанны отоуна эсирип тургъан Саматгерий бла элни бек зая, ичгичи адамы, Адыхам кирдиле. Жашы аны бери иймезге къореше, Адыхам а, кесин тыйдырмай, тили бюлдюрю эте:

— Мен э-ге-чим Къаражанны кёрюрге келгенме, сенз-чи манга не дауугъуз барды? — дей эди.

Экиси да, тюртюше, къаймише кетип, Къаражанны

аллында тургъан табакъ бла шорпаны төкдюле, гитче столчукъда къалгъан ашла да жерге төгюлдюле.

— Кеч-гин-лик! — деп, кесгин айтды Адыхам, шинтикге олтура. — Сора жатаса, Къаражан, зауаллы кесинг. Ничего, санга келининг энтта да келтирир ол шорпа сууну. Санга иги къараймыдыла, Къаражан, и-и? Манга айтчы, санга аман болгъанны, мен ала-ны... мен алагъа этерикни...

Ол ачыуланды да, жумдуругъу бла столну къаты урду. Саусуз тиширыуну элгеннгенин киши да эслемеди. Ол а кезлери бла туудукъчугъун изледи, анга мындан кет деп билдирирге. Алай ол мындан, тюз бы-ла киргенлей, къачхан болур эди ансы, бир жерде да кёрюнемеди.

— Кел, мени амам ауруп турады, жайыкъсанг, кел-лирсе, — деди Саматгерий, аякъ юсюнде сюелалмай.

— У-гъгъа-ай, жууугъум, сен Адыхамны мындан къыстайлыкъ туююлсе. Мен тёткамы кёрюрге кел-генме... Сиз андан эригип тургъанлыкъгъа.. ичигизде не болгъанын уста билеме. Сен а, Къаражан, жарлыса, ма бу аман сабийлеринге атылып къалгъанса...

— Нек айтаса алай? Мени сабийлерим бек игиле-диле, ата-анасына сабийи къарайды, ансы кимге керекме мен? — деди Къаражан, кеси да сунмай тур-гъанлай. Ол эсирген бла сёлеширге къалай базынды? Энди ол тели адам бир палах этип къоймагъы эди деп къоркъду. Алай Адыхам секирмеди, къычырмады, жаланда эки кёзю, бузлап къалгъанча, бир жерге къарап:

— Алай суннганынг да иги эди, харип. Была са-нга сыйюпмю къарагъан сунаса, и-и?! — деп тохтады.

— Сен болгъанны, болмагъанны да жаншама, кел, жылыда бютюн аман боллукъса... Кел! — деп Самат-герий, Адыхамны къолтугъуна кирип, аны жеринден къобарыргъа кюрешди. Алай Адыхам, ары бла бери асыры сюрюшгенден, аякъ юсюнде тийишли сюелал-май эди. Саматгерий а, аякъ юсюнде къатыракъ сюел-генликге, ол да къаймише эди. Саматгерий аны эшик таба бурама деди да, ол а аякъ юсюнде сюелалмай, ауур санлары бла Къаражан жатхан ундурукъгъа ауду, тюз да къарыусуз тиширыуну ауругъан бутла-рына. Жангыз да бир къычырыкъ этди Къаражан, со-ра ол эсин ташлады...

Болгъан затлагъа асыры жюреги къыйналгъандан-мы, огъесе ауругъанданмы, аны билалмай эди ол,

алай кече узуну санлары жаннганлай турдула. Бюге-че ол Аллахдан ёлюмню тилей эди, жаннган жюреги-не бир себеплик табалмай къыйнала эди. «Я мени жа-ратхан Аллах, осуятымы айтыргъа окъуна къатым-да адамым болмай, нечик жарлы эдим мен...» Андан сора Къаражанны бир къызыу отха атханча болду... Адамла къатына келе-кете тургъанча да кёрюндю-анга, алай ол кишини да таныялмай эди...

Эрттенликде элли доктор анга келип къарады да, Къаражанны саусузла жатхан юйге элтирге керекли-син айтды. Юйюнден бир жары чыгъаргъа унамаучу Къаражан, угъай демеди. Анга энди башхалыгъы жокъ эди. Аны, ундуругъундан кётюрюп, биягъы шинтигине олтуртханларында, къабакъ эшикле ачыл-дыла. Алай аны ачылырын кюле бла, айла бла сакъ-лаучу Къаражан, кёз жауларын къабакъ эшикледен къойгъан къарт тиширыу энди ары къарамады. Аны аллай къарыуу да жокъ эди. Къаражанны женгил бо-лушлукъ бериучю машинагъа акъ халатлы адамла элтип бара туруп, юдегиледен биргеме уа ким кел-ликди деп да сормады, къайгъырмады. Ол юйюне, ар-базына, кюле бла кёзлерин айырмай къарагъан къабакъ эшигине да уллу мудах кёзлери бла къара-ды. Ол аланы ахыр кере кёргенча, тансыкълай эди. Сесе эди аны жюреги, энди бу арбазда кюлкю эшитме-зин, къоншула бла олтуруп, хапар айтмазын, туудукъ-ларына къууана, бу арбазда жашамазын да. Алай та-мычы да чыкъмады аны уллу къара кёзлеринден — аладан акъгъан жилямукъла жюрегин эртте кюйдю-рюп бошагъандыла. Машина тебирегенде уа ол кёзле-рин къысыды. Юйюнден биргесине адам бармагъанын да кёрмеди. Уллу жолгъа чыкъгъандан сора да, ач-мады кёзлерин, аны себепли болур эди, ол элге келген автобусдан къызыны тюшгенин да кёрмегени.

СЮЙМЕКЛИГИНГИ БАЙЛЫКЪГЪА ЖЕСИР ЭТГЕНСЕ

Жаз башында табийгъатны къадалып чакъгъан кезиую. Чапыракъла шыбырдаша, къубулуп сюелген терекле уа, шош чайкъала, акъырын тепсеуню тепсенча. Таулагъа жашил къатапа жайылгъанча, ала сейир эдиле, кеслерине тартдыра, бийикликлери бла ёхтемлендире, жүрегинги бир къууанчлы сезимле бла къуршалай, берекетден толтура дунияны.

Ингир кёксюл жабыуун жая келеди. Шамса ишден ашыкъмай чыкъды. Хар замандача, кюзгю аллында кёп булжумады, кирпичлерин окъуна боямады. Кюзгюде мудах кёзлерини къарамы бла тюбеди. Узун баулу къызыл бохчаны, инбашындан энишге салындырып, аны бетли жаз чурукълары бла таркъ-туркъ этдире, жаяу жолчукъ бла тебиреди.

Рамазан бла танышханы эсине тюшдю. Бир кюн Шамса жашагъан юйге экиге айланган къарындашы Аслан нёгери бла келди. «Рамашды мени атым,— деди ол, Шамсагъа къолун узата.— Тюз атым да барды, алай мени таныгъанла бары да чам атымы айтычудула. Гитче заманымдан бери окъуна анам да Рамаш дейди. Тюз атым а Рамазанды, сен а Рамаш де». Бир кесек олтуруп, чай ичип, кетип тебирегенлеринде, Аслан жумушун айтды:

— Шамса, Рамазан халкъны аллында айланган, кёплени кёзлерин къаматхан, суйсенг а, къарагъан дегенча окъуна ангыла, аллай алаамат жашларыбыздан бириди. Аны себепли, эгешчигим, мынга бир иги костюм тап. Къачан келирбиз?

Рамаш а уялгъан эди, бурма чачын къолу бла

артха терк-терк сылай. Шамса Нальчикни бек уллу тюкенлеринден биринде ишлегени себепли, быллай жумушлары кёплени болуучу эди. Шамса костюм тапхынчы, Аслан бла Рамазан эки-юч кере да келди. Бир ауукъдан а Рамаш къыз ишлеген тюкеннге жол ачды, жашагъан жерине да ашырып башлады. Болса да Аслан, аны билип, къайгъыгъа къалды. «Шамса, эгечим, кечгинлик бер. Бир палах костюмну хатасындан сени бир палах жаш бла танышдырдым да къойдум. Рамаш терен акъыллы туююлдо, жашаугъа кесини къарамы жокъду. Айып этме алай айтханыма, алай артда кесими эгеп турлукъма, шёндю аны къаллай болгъанын санга билдирмесем. Кеси да бек малкёз, жут затды. Байлыкъ анга биринчи жердеди, Шамса, аны эсингде тут. Аллай адамла тутхучсузла боладыла асламында. Артда айтмагъанса деме. Сен андан эсе иги жашха тийишлисе, ийнан манга»,— деди.

Шамса уа нек эсе да ийнаналмады, ийнанырыгъы келсе да, болалмай эди — жаратып къойду Рамашны. Аны себепли эди аны тынгыларгъа суймегени да.

— Болсун сен айтханлай,— деди ахырында Аслан Шамса анга иги къулакъ салмагъанын кёре.— Рамазан сен сунган жаш туююлдо. Анасы унамаса, кеси суйген къызны ол юйюне окъуна элталлыкъ туююлдо.

Къыз а жашны жаратхан эди, Рамазан да ариу сёлеше, кесин адепли жүроте эди. Шамса жашха ышанды, юйюнде да ким бла тюбешгенин букъдурмай айтды. «Ичгичи туююл эсе, андан сора не керекди? — деди къызны анасы, ыразылыгъын билдире.— Кёпге къалдыгъыз ансы. Быллай бир тюбешгенни ким кёргенди? Шахарда окъуна сени аны бла кёрмеген, танымагъан адам болмаз энди. Халкъ аллында кёрюнюп айланганынг а иги туююлдо, алай ишигиз да созула барады ансы».

Шамса Асланны сёзлерин анасындан букъдурду — жүрегин къыйнамайым, ким биледи, Аслан сунганча аллай жаш туююл эсе уа, Рамазан деген умутун юзмей. Рамазан а юйюрлю болургъа ашыкъмай эди. Къыз бла жаш сахарны орамларын къыдыргъанлы жылдан атлады, Шамсаны анасы уа къызы солуу кюн элге келирин сакълаучу болду. Къууанчлы хапарны сакълай эди ол. Анасы къызына кёп кюрешди: «Шамса, не эрге чыкъ, не айырыл ол жашдан. Сени аллыкъгъа ушамайды... Юйю кюрлукъ, нек тынгылайды,

тынгылауугъу бителир эсе?» — деди анасы бир кере къайгъылы ауаз бла. Алай анасы Рамашха къаргъыш этип башласа, Шамса кётюралмай — экиси да дауур-гъа къалыучудула.

Солуу кюнлери ётгенлей, Шамса шахарда ишине тебирейди. Анасы, хар замандача, автобусха дери ашырып. «Шамса, сёзню къысха сал. Аны бла айланьп турсанг, киши къатынга бармаз. Заманынг кетип барады, юйде къалып къалырса,— деп, ансы кёз къыйыры бла къызына къарар. Ол ачыуланмаса уа, андан ары айтычуду.— Сен а анданмы аманса? Сен да табарса кесинге, къорагъын дегин, кесин бу не аламат кёрдю эсе да, кёр кёрлюк...»

Шамсаны анасына жаны ауруй эди, Асланны айтханын а эсине терк-терк тюшюре башлады. «Суугъа къарагъан кибик айтхан эдинг, Аслан. Нечик таукел-сиз жашды Рамаш. Мени ал деб' а мен анга къалай айтайым? Аллах сакъласын аллай бедидден, ол къал-гъан эди манга. Анам да, харип, тюздю, алай мен не этейим ансы? Къалай башлайым сёзню? Анга уа не! Угъай, тюбешиулени тохтатыргъа керекди. Ансы бу хыликкялыкъ ишге ушайды. Да сора, келмей къалса уа, мен не этерикме? Кесини бир умуту иш болур... Уялчакъча да кёрюнеди. Болсада, нечик кеп къал-дыкъ, орамлада хар кимге жолугъа». Ма аллай сакъ-гъышла кёп бийлегенди Шамсаны башын, алай жаш бла сёзню башларгъа уа таукел болалмай, хар жол са-йын келир тюбешиуюбюзде айтырма дей, соза эди.

Бююн а Шамсаны тамата эгечи Букъминат узакъ элден ол ишлеген тюкеннге келгенди. Бети уа — къай-гъылы. «Жарым сагъатха эшикге чыкъ, жумушум барды», — деди ол.

— Мени ючюн сатыу эте тур, бусагъат эгечими ашырып къайтайым,— деди да нёгерине, тюкенден чакъды Шамса.

Букъминат Рамазанны элине эрге чыкъгъанлы, бир талай жыл озгъанды, кеси да аладан узакъ бол-май жашайды. Эгечле адамла аз болгъан орамгъа чыкъдыла.

— Букъминат, нек эсе да къайгъылыса... Не бол-гъанды?

— Шамса, мен айтмасам, ким айтырыкъды санга? Къайгъы этме жаланда, Аллахчу, тилеген этеме... Ол итден жаланда аны сакъларгъа керек эди...

Шамса эгечине соруулу къарады.

— Ол къантулукъ Рамаш эсе да, ауруу эсе да, бир башха къызыны алыргъа айланады,— деди андан ары Букъминат.

Шамсаны бети къызарды, сора агъарды, терк-терк солуп башлады.

— Ким айтханды? Къайдан билесе? — деп кючден сорду ол.

— Къан къуссун ол, я мени Аллахым, къан жау-сун аны юйсне, тоюну орунуна жилауун этсинле ол талауну... Шабат ксн келечиле ийгендиле, бек бай къызды дейдиле. Хар затны алай жашырын этгенди-ле. Сени бла тюбешгенин билип, дагъыда Рамашны анасы дауур этген хапары барды.

— Букъминат, ким эсе да ёхчеге айтхан болур, не бир башха адам бла ажашдырып...

— Хоу бир да, харип, Шамса, кеппе-кертиди. Аны барын да манга къоншубуз айтханды... Къан жауар эсе эки кезюнден, кёремисе аны этгенин? Ичим асыры кюйгенден, ол урходук болур эсе, кесиме жер табал-май келгенме. Ол аламат жашдан къалдын деп угъай, шо ол телини жашырын алай этгенине. Мен санга хар заманда айтычу эдим да ол санга тенг туююлдо деп. Бир тюрлю жаны бла да келишмей эди санга. Ахыр кере къачан тюбегенсе ол жоюлукъ бла?

— Бирси... угъай, юч кюн болады биз тюбешмеген-ли... Жумушум барды деген эди. Бююн тюбеширге деп келишген эдик.

— Кет ары! Кёрмейсе ол бетсизни? Я астофирул-лах, не итлеринден эди бу! Аллах-Аллах, бет дегенден таныгъы жокъ кёреем...

— Букъминат, бир да ангыламайма, ол къалай этер алай? Мени бла тюбеше тургъанлай, бир зат да болмагъанча бизни арабызда, эсе да, суйгеними айта-ма мен, аллай атламгъа къалай таукелленгенди? Къалай этер аллай бетсизликни?

— Шамса, харип, сен алыкъа нечик сабийсе. Школдан сора, тюкенчиге окъуп, тюкенде ишле-нингли уа эки жыл болуп келеди. Кёпмюдю ол? Аны уа чириген башында аман акъыллары бишип боша-гъан, хар аманлыкъгъа юйренген мынафыкъды. Са-бий окъуна тапдырып, алмай къойгъанланы хапарла-рын эшитмегенмисе сен? Жашауунг энди башланады сени, алыкъа кёп тюрлю затлагъа кёз ачаргъа тюшер. Жаланда сен ол итни аман ишини юсюнден хапарны

биреуленден эшитип, ала уа туурангдан къарап тур-
масынла деп келгенлигимди. Андан бери сен да ке-
синге бир адам табар эдинг, ол телиге тагъылып ай-
ланмасанг. Алай, айтама да, насыбынг, сен алыкъа
жашса, андан он къаты иги жашха бармасанг, бетиме
тюкюр. Мен а ол хапарны тюнене ингирде эшитгенме
да, бюгечели кёз кысмагъанма.

— Къоншунг а къайдан биледи мени Рамаш бла
тюбегеними?

— Айтханем да ол сени шахарда телинг бла кёр-
генин... Сора сен манга элге да келгененг да ары. Юй-
лерини төгерегин ташлы хуна бегитген юйде жашайды
ол къатын...

Букъминат айтырын айтып, эгечин да кёллен-
дирирге кюреше, кёлюн бир кесек чёкдюрюп, элге кет-
ди. Шамса уа кюнню узуну ышармады, нёгерлери му-
дахлыгъын эслеп, жарытыргъа кюрешгенликге, болал-
мадыла. «Башым ауруйду», — деп къойду.

Тюкенни къатында төгерекеде ариулукъгъа къарай,
мудах сагъышлары эсин алгъанлай, къыз алайда иги
кесек мычыды. Сагъатына къарады — Рамазан бла
тюбеширк заманы эртте озгъанды. «Нечик тюз эди
Аслан! Къалай кюрешди анам, жарлы анам! Харип,
аз жүреги къыйналмаз... Букъминат а, анча сабийин
да къоюп, мени ючюн деп элден, танг атмай, бери
жетгенди! Иги этдим мен аны бла тюбеширге барма-
гъанымы. Не этеме барып, айтып да? Анга энди сүй-
сенг айт, сүйсенг къой. Адамсызлыгъын кёргюзтдю.
Угъай, кесине тюберге керек эди... Бетине, ол бетсиз
кёзлерине къарап сорлукъ эдим аны юсюнден... Да
Букъминат харип, жарлы эгечим, ётюрюк хапарны
къуугъун этипми келлик эди элден, ол керти болма-
са?» Сагъышладан башы чачылыпмы кетеди дегенча
къызны халы алай эди.

— Ингир ахшы болсун, ариу къыз, — деди Рама-
занны ауазы, къыз аны эслегинчи. — Мен а сени кёп
сакъларыкъ кёре эдим... Не болгъанды? Тюрленип тур-
гъанча кёрюнесе...

Айтхан жеринде сакъламай, Рамазанны былайгъа
келгенине бек сейирсинди. Алай зат билдирмеди, сор-
мады, алай болургъа керекча.

— Бир бай къызны тилеген хапарынг барды... Нек
букъдураса? Боюнунга тагъылмай ушайма да! Мени
бла уа аллай бир заманны не хыйсапдан тюбешип
тургъанса? Алайчыгъын да ангылаялмайма мен. Ол

санга неге керек эди, аллай бетсиз оюн? — Шамса хар
сёзюн кесгин-кесгин айта эди, Рамашны бетине ур-
гъанча. Ол а турду, тынгылап, эки кёзюн жерден
илалмай.

— Адамла нечик къоша биледиле... «Жаш жюзюн
тилер да, бирин алыр, къызны да жюзю тилер да, ол
да бирине барыр» деген эрттеги сёзню эшитмегенмисе
сен? Кертисин айтайым, Шамса, анам, мен ыразы
болмай тургъанлай, келечиле ийгенди. Мен келечиле-
ни бир ийсем, къутулур жеринг жокъду деп тохта-
гъанды. Мен а юйде сени юсюнгден айтханма да,
анам а унамагъанды. Аллай уллу дауур болгъанды
юйде... Ол дауурну сылтауу бла, манга айтханын эт-
диреме деп этгенди алай. Биз санга аны сайлагъанлы
бир талай заман болады, атасы-анасы да биледиле,
жууукъларына иш да билдиргендиле ол хапарны деп
тохтагъанды. Мен а ауара болуп турама... Сени да
алдагъанма деп билмейме, бек иги нёгериме санайма,
оллахий...

— Харип кесинг а, сора сенсиз оноунгу этип бо-
шагъандыла. Сен а билмегенлей, мени бла тюбешип
тургъанса, бек иги нёгеринг бла.

Шамсаны ичи от къуйгъанча жанды, жаякълары
кызардыла, сора сууукъсурап башлады.

— Рамаш, айып туюлмюдю санга! Ол а къатын
аллыкъ жаш! Ой, анам! — Шамса, кеси да сунмай
тургъанлай, харх этип кюлдо, тохтаусуз, энишге бю-
гюле да, тюзеле, бармагъы бла Рамазанны кёргюзте,
алыныугъа къалды. Халкъ алагъа къарайды деп эсине
да келмеди. Рамазан а сын ташча сиреле эди, жунчу-
гъандан, не айтыргъа билмей, не этерин ангыламай.

— Кет, Аллахчю, Рамазан, жиялатып ие эдинг да
асыры кюлдюргенден. Сен барып тохтагъан артистсе,
фахмунг тас бола турады...

Алай жаш сакъды, къыздан бир хыйлалыкъ сакъ-
лай. Ариу каштан терекле башларын чайкъай, къыз-
ны алыныу кюлкюсюне тынгылайдыла. Ол а, жангыра
да кюле, тохтаялмайды. Шахарны орамларында чы-
ракъла жанып башладыла. Таза хауа, ариулукъ, жаш-
лыкъ, насып да быланы сакълагъанча. Алай алгъын-
нгы жомакъ, алгъыннгы къайгъысызлыкъ жокъ эди
бу тюбешиуде. Аны экиси да ангылай эдиле.

Шамса ич къайгъысын билдирмеге умут этди.
Ишни ачыкъланнганы, аны юсюнден бир ауур затны
кетергенча, женгиллетди. Алгъынча бош хапарла ай-

тыргъа кюрешеди, Рамазан да анга къошулургъа амал излей бир затла жаркъмалайды, алай а болалмайды. Къызны кюлгени, айтханы да бек сагъайтхандыла.

— Мен ойнап айтханма ансы, сени акъылынгы билирге суйюп, сен а, керти да, кетин тура кереме. Чамны, оюнну билмеген гурмук жан, жарлы сен, бош, хыбылбел. Кертисин айтайыммы мен да санга, Рамазан? Бизни тубешиулерибиз бош болгъанларын мен биле эдим, сени кълсюз, оюмсуз болгъанынгы да. Къалай эсе да, жаным ауруй эди, сени къоюп кетерге, бир зат айтып жюрегинги къыйнаргъа... Энди уа иш тап болуп къалгъанды — манга жылны ичинде иялмагъан келечилеринги башхагъа бир кюнню ичинде ийгенсе. Айтхан эдиле манга, сен суйген къызынгы окъуна ала биллик туюлсе деп, алай мен сени суйген къызынг болгъанын билмегенме...

— Шамса, анам келечиле ийгенликге, мен аны алыгъымы санга ким айтханды? Айтдырмай къоймай эсенг, мен аны алыкъа кёрген окъуна этмегенме... Сора аны къалай ангыларгъа керекди? Сен терсине нек тартаса болмагъан ишни айтып?

— Ай-яй-яй, не аман къызды Шамса. Алай туюлюмдю, харип Рамаш, сени жюрегинги къыйнап, хыликъя этип былайда. Кеси кэрмеген къызны къатыннга аладыла деп, сени бла былайда олтурумпу жилайым? Кёрюрсе, къайгъырмас. Бир кере кёрюрсе, экинчи кере уа ююннге элтирсе. Аны бла сен орамланы къыдырып айланырыкъ туюлсе. Мени бла айлангандан окъуна арыгъанса, жазыкъ. Энди, Рамазан, мен ишлеген, жашагъан жерге да келме. Мэн сени бек иги кёрген нёгеринг туюлме, ангыладынгмы? Сени татлы нёгеринг келечилеринг баргъан жердеди. Мен сени быллай болумдан тап ычхындыргъаным ючюн окъуна сау бол дей билмейсе да... Жолунг мамукъданды, ахшы жаш! — деди да Шамса, алайдан терктерк атлап кетди.

Рамазан зат айтмады, ызындан да чапмады. Тынгылагъанлай къалды сюелген жеринде.

* * *

Тюгел бир ай озгъунчу, Рамазан юйдегили болду. «Бек байны алгъанды, келин а къайын къызларына

алтын угъай, бриллиантла салгъанды», — деген хапарны да тийреге къоншу къатын Бабух жайды.

Рамазанны атын Шамсалада чыртда айтмайдыла, ол адам дуняда болмагъанча, аны бир киши да танымагъанча, бу юйде аны аты арталлыда сагъынылмагъанча. Ийнаныу бла ышарыу а Шамсаны бирча къойгъан эдиле. Адыргы этмей эди ол, тарыкъмай эди — Рамазанны аманлыгы анга кюч бергенча. Ахыр тубешиуюнде ол кесинде алай бир кюч табалгъанына сейирсине эди. Тынч айырылгъанына да. Жюреги не бек къыйналса да, къалай эсе да сезиучю эди аны Рамазан бла насыбы тутмазын. Къалай эсе да хазыр эди ол анга. Алай ол насып деген зат аны не къууанчлы кезиуюнде окъуна кёзюне кёрюнмей эди. Къалай эсе да, къуруда анасы сагъынып, Рамазаннга къаргъыш этип тургъаны ючюнмю болур эди, хазыр эди Шамса ишни ахыры былай боллугъуна. Болсада хар жаны болгъан инсанча, кюсей эди, излей эди аны жаш жюреги табийгъат белгилеген насыбын.

Рамазан юйдегили болгъанын билгенден сора, Шамсаны анасы ишингден чыкъ да, юйге кел, ала санга анда кёз ауруу болуп турлукъдула деп, къызын ишден чыгъарды. Ал кезиуде Шамса, кеси кесине жер табалмай, ишден чыкъгъанына да чогъожланып, бек къыйналды. Жюреги къайгъыдан арыгъан эди, эзилген эди. Тюз да Шамса арбазгъа, не бир башха жанына жумушха чыкъгъанлай, анасы бла гитче эгечи Зубай Рамазанны къаргъышдан къыра эдиле. «Я мени Аллахым, ол анасыны аллына муру-чуру болуп келсин, мени къызымы къалай къаралтды эсе да, аралып къалсын, термиле жатсын...», — десе аналары, Зубай а: «Амин Аллах», — деп къошар эди.

Шахардан къайтхандан сора, Шамса, юйден арталлыда чыкъмай, бир ненча кюнню жесирча турду. Жауунла къаралгъан жюрегине ырахатлыкъ сепгенча эдиле, болсада кеси кесине жер тапмай, къыз бек къыйналды. Ал кезиуде зат этериги келмей, эси бир затда тохташмай, бир зат бла булжуялмай, жунчуду. Рамазанны, сунмай тургъанлай, къысха заманны ичинде юйюрлю болгъанына сейирсине, аны ол бетсизлигине ийнаналмай турду.

Ийсагъан, бир иги жукълап къалалса эди ол, унуталса эди! Бугъуп къалалса эди тюшюнде бу жюрекни эгеп тургъан къыйын сезимден. Акъылын бир башха зат бийлесе эди... Алай не жукъу жокъ, не

акъылдан да кетмейди унутуртга кюрешген заты. Ах, жияялса эди! Угъай, бир адам кёрмесе окъуна, не ташада да жиярыкъ туйюлдою ол Рамазан ючюн. Кесин алай эниш эталмаз. Ол сунганча жаш болмады сора уа! Харам! Игини ызындан жиялайдыла, ол а аллайланы къатларына да жанламайды. Къайда анга! Энди аны бурма чачы Шамсагъа бёрю туюнлей кёрюне эди, алай олсагъат жашны акъларгъа сылтаула излегенинде тутта эди кесин. Алай этгени ючюн, кеси кесине болмагъанча ачыулана, башы хайран болгъанды. Бир сагъатчыкъ окъуна жукълаялса эди.. Алай, жүреги къыйналгъанлыкъгъа, аркъасы уа нек чанча болур, аякъларында уа бир къарыусулукъ барды да, ёрге къопханлай, жыгъылып кетерикча, кеслери да эзилген этгенча бир бек ачытадыла да...

Къыз бир жол кече узуну къыйналып чыкъды. Бирде жукълап тургъанча, бирде арталыда кёзюн къысмагъанча кёрюне эди анга. Эрттенликде къопханлай а, кишиге да зат айтмай, кишини кёрлюгю да келмей, ол юйден кетди. Гитче заманчыгъында окъуна болуучу эди аны ол тёреси, алай чертлеуюклени бишген заманларында. Шамса тёш таба атлады. Жүреги бек къыйналса, ол агъачха кетип къалыучу эди. Тёш бла ёрге бара да, артха, элге, къарай, орамдагъы сабийчиклени даурлары бла бирге аны башына башха сагъышла да кирдиле. Элли сабийле зауукълу ёседиле дейдиле. Кертимиди да ол? Шахарчы сабийле гинжи, башха кинолагъа да къарайдыла, театрлагъа да жүрюйдюле, къыллаучалада да учадыла, къайыкъла бла кёлде жюзедиле, морожна, конфет дегенинг да хар атламда сатыладыла. Болсада... биз а гитче заманыбызда черекде къалай зауукълу жууунуучу эдик... Къыйын заман эди ол кезиу да, Орта Азиядан жангы кёчюп келгенде. Алай бир тюрлю берекет бар эди ол заманда окъуна бу тахтада! Чертлеуюкле да топпа-толу, маракола да алай... Энди уа, энди? Энди сууну жагъасында шахарчыла асыры кёпден, элли сабийлеге жер табылмайды, ала жаланда шахарчыла кетгенден сора, аналарындан таша, суу сууукъ болгъанлыкъгъа, алай жууунадыла.

Ох, бу къыйын, аман оумладан бир къутулур эди адам! Ма жашил ёзенли къабырла. Шамса анасы гитче заманында окъуна юйретген тилекни бир ненча кере къайтарды: «Я Аллахутагъала, бу жарлыланы жатхан жерлерин кенг, жарыкъ, жумушакъ этеринги ти-

ейме. Сен аланы гюняхларын кечеринги тилейме». Алайдан узайгъынчы, Шамса тилегин, къайтара да айта барды.

Ма тёшню башы да. Не ариулукъ къайнайды тегерекде — кёлюнг да, умутунг да бийик таула бла тенг! Рамазан бла былайгъа чыгъарма деген умуту аз болмагъанды. Энди андан не магъана? Неге эсгереди ол аны? Жүрегинден, эсинден да къыстаргъа керекди. Суюмекликсиз юйюр къурагъандан уллу палах къайда! Байлыкъ сый бла намыс береди деп, ол жорукъгъа табына кёре эдим Рамазан. Къалгъан затла анга бошдула. Жаланда байлыкъ керекди анга, мен а не суюмекликни юсюнден айта болурма? Къалай эриши интитиледи ол сёз? Мен насыплы болаллыкъмы эдим аллай адам бла? Суюмеклик не болгъанын билмеген, ол сезимни ангыламагъан бла? Ол анга керек да койюл эди. Мени алгъандан сора, жарлы болгъанымы кёрсе уа, не этерик эди? Сёзсюз, даурлу боллукъ эдик... Андан сора уа мени жауум да аллай «насыпчы» жашаугъа къалгъы эди. Анам бла эгечим алай этгендиле, манга ачыугъа келечиле ийгендиле деп, керемениг аны сен, уллу телини. Ах, тели дедим да койюдум мен анга. Тели болмай а ол. Сабий кибик, къаллайла сёлеше эди! Я Аллах, мен аны къалай суюген болур эдим? Китаплада жазылгъанча, кючлю суюе болмаз эдим ансы, мен аны алай бош ыгхындырмаз эдим, эшта. Бир магъаналы адам болса эди, ким биледи, алай этерге да болурем. Сунмай тургъанлай чыкъланып къалды да аны жүрегини кирлилиги, жуулугъу. Эшта, мен анга барсам да, жүрегим мугъарайып жашарыкъ болур эдим, ахтына-ахтына... Ёзге уа, не сакълай эди мени? Анасы, эгечи, кеси да башха къызыны сайлап тургъанлай... Жангыз къызды дейдиле, харип. Жангыз да, бай да къыз болуп тургъанлай, бу жыйырма жети жылына дери эрге нек чыгъалмай сургъанды, аллай алаамат эсе? Хо да, Рамазан бла ушай болур аланы нелери да. «Ушамангъан жолукъмайды» дейдиле. Керти айта болурла, мен энди эсгергенликге ол сёзлени.

Ах къалай алааматды, ариуду туугъан элим! Тахтадан къарасанг а эл тюз да къол аязынгдача алай кёрюнеди, юйлени бир бирлерине жууукъ ишленгенлерин уа мындан кенгирекча окъуна кёрюне кёреем. Гитче заманында тахтаны тыгъырыкъларында чум, компутаила, чертлеуюкле, маракола жыйыгучусу эсине

түшдү. Кимле кьойла кюте, кимле бузоуларын излей... Кьаллай зауукьлу заман эди ол, шендюгю сабийлени да аллай насыплы кезиулери болур.

Шамсаны сабий эсинде тахта кеп затланы емюрге дери суратлап кьойгьанды. Ол саулукьда ала аны эсинден бир заманда да кетмезле, Аллах айтса... Алай Шамсаланы тийреде жашагьан Айханатны этгени уа аны эсине дыркь деп туюшуп кьалды. Аны жангыз бир кьызчыгьы бар эди да, ол кез аллындан бир жары кетип арталлыда онг жокь эди. Аны себепли сабийле бугьумуч ойнаргьа кьызы Зайнафны телеселе, ие туруп, Айханат аны бу тийреден ары бир жары элтмегиз деп кьаты айтдыргьанды. Ол жол а Зайнаф да, сабийле да, Айханатны кьатылыгьын унутуп, соргьан да этмей, бугьумуч ойнаргьа, гюрен болуп, тахтагьа кетдиле. Кьаппа-кьарангы болгьунчу ойнадыла ала. Юйледен чыкьгьан жарыкьчыкь болмаса, элни орамлары кьарангыдыла. Тахтадан туюшуп келе, Шамсаланы тийреге жууукьлашханда, бир кьадар адам ерге бла эниште чаба, тегерек да гузабагьа кьалып тура эди. Сабийле не болгьанын ангылагьынчы, Айханатны жиялгьан тауушу эшитилди:

— Оу кюнум, кеси келе турады да...

Адамла ичинден чартлап чыкьды да, чабып кьызын кьоюнуну алды. Тийрени адамлары Айханатны келюне жетергеми излей эдиле, огьесе аны жиялгьанына керти да бир затмы болгьан суннгандыла, ким биледи, алай аланы бир кьаууму Зайнафны, керти да олмуду бу дегенча, кьолуна-бутуна тийип кердюле.

— Э-хе-хе-э-эй! Кеси келгенди, туюшюз! — деп кьычырды жашладан кьайсы эсе да, тахтаны бирси жанына кьарай. Айханат а, битеу гузаба аны ючюн болгьанын эсге алмагьанча, кьызын да кьоюнуну кьысып, юйюне кетди.

— Кет, кьорагьын, алай-алайда... Сенден кем сюе болурбуз биз а сабийлерибизни, керемисе аны этген кьайгьысын! Халкьны аякь юсюне салып, биз кьарал тургьанлай кьызын кьучакьлады да кетди,— деп кьатынладан кьайсы эсе да.

— Кьой, харип, жангыз чыпчыкь кибик, андан сора адамы жокьду, амалсызды сора уа,— деди ичике ауазлы тиширду.— Алты сабийи да, туугьанлай, ёлюп баргьандыла, жангыз да бу кьызы кьалгьанды, аны ючюн айып этмегиз анга.

— Да тийрени бирси сабийлери да жокь эдиле да

юйлеринде, кьалгьанла уа кеслерин жьыртдырмай кьалай чыдадыла? Бир кесек тюзюм керекди да ахырысы! — деди биягьы сёзню башлагьан тиширду.

Алай жууаб'а алмады. Хар ким, сабийлерин чакьырып, юйлерине кетерге ашыкьдыла. Нек эсе да, Шамсаны уа эсинден кетмейди Айханатны кьычырыкь этип жиялгьаны, чабып кьызын кьучакьлагьаны да. Бизге намыс этмей, кьызын кьучакьлап кьойгьанды деп, тийрени кьатынлары анга тырман этгенлери да. Ардан-артха тийрени сабийлери, Зайнафны, оюнларына кьошаргьа суймей, бырнак этип башладыла. Ол а, мудахчыкь болуп, кьабакь эшиклерини мюйюшюнден кьараучу эди. Шамсаны анга жаны ауруп, ненча кере баргьанды ол Айханатны арбанына Зайнаф бла ойнар ючюн. Ол уялчакь, сабыр кьызчыкь эди. Хар сабийни айтханын эте, жарашууду ойнаргьа кюрешгенди. Алай тенглери бла тийишлисича гиртчи ойнай билмегенди, арталлыда хыйласы болмагьан, бир тюз акьыллы сабий. Шамсалары школну бошай туруб' а Айханат, эри бла жарашып, шахаргьа кечюп кетген эди. Андан бери Шамса аланы кермегенди. Зайнафны хапарын а эшитгенди — больницада ишлейди деп. Экиси да бирге медицина училищеге кирирге деп туруучу эдиле, алай Шамса уа, кьалай эсе да, тюкенчиге тартынып кетген эди. Хата жокьду, энтта да боллукьду ары кирип окьургьа. Хау, ма тапды! Юйге кирипми турлукьду энди ол? Не ючюн, кимни кьарасын киеди? Хы, иги эди да окьууну юсюнден сагьыш этсем да ол Рамаш кибикни эсгергеним. Не заманлы бери унутуп тура эдим, Аллахха шукур! Нени да, кимни да эсгерейим ол бетсизни унутайым ансы. Насыбы уа тутмаз, харипни, мен аны билеме. Кюн сайын ары-бери ауа тургьанны жашауу кьалай кьуралыр? Алай аллайлагьа жашауда тап окьуна туюшуп да кьалыучуду. Болмагьа кьой. Тели мен, жаланда нек керюннген эдим аны бла адамла арасында? Кесими анга алдатыб' а кьоймагьанма, аны, не башха адамны манга кюлюр жери жокьду. Алай, мени бла тюбешип, башханы алай кьысха алгьанын кьалай ангылайым ансы! Кьаллай эриши атламы эди аны ол. Нек жюрютген болур эди кесин алай, нек тюбеше эди мени бла, акьылы башха да эсе? Ётюрюкчю, кир ниетли, бетсиз жаныуар!

Шамса, черглеуюк тереклени тюплерине барып, акьгьан чапыракьланы аякьлары бла басып, аланы

ууалгъан тауушларына тынгылады. Аз-маз желчик ургъанлай, саргъалгъан, кыызаргъан, моргъулдум чапыракъла да жерге акъырын-акъырын агъадыла. Ала-ны ариууракъларын, тюрлю-тюрлюлерин жыя, акъгъан чапыракъланы тюплеринде чертлеуюклени да излей эди ол. Жюрегин, мыйысын да эгеген, тынчлыгъын алгъан кыйын эсгериуле Шамсаны бошлагъанча кёрюнедиле — ууалгъан чапыракъла бла бирге аны ачыуу селейгенча. Бир кошлукъ, ырахатлыкъ бар эди бу агъачда.

Агъач, къалай сейирликсе сен жылны не заманында да! Кюз арты агъачда уа жюрегинг бир сериуюн ургъанча болады, бир кесек мудахлыкъ да бийлей. Аны жоллары уа жабылгъан китап кибикди — ол сейир жашауун алыкъа аны иги танымагъаннга ачмай турады. Шёндо уа кюз арты кесини тюрлю-тюрлю кийимлерин табиьгъатха кийдиргенди, тик тёпле-леге иш да жетип.

Ма кызыл-моргъулдум ариу чапыракъ, учуп келип, Шамсаны башына къонду, сылагъан этгенча, бир ауукъгъа шошайды, сора биягъы желчик алып кетди аны, мудах жырын жырлата. Шамса, терек тюрлюнде олтуруп, төгерекге тынгылады. Хау, чыпчыкъла да энди азыракъ жырлай кёреме. Чапыракъла уа, шыбыр-шыбыр эте, мудах макъамны сокъгъанча, ахыр кюнлерине жарсый, шошая да тохтай, учадыла къайры эсе да... белгисизликге.

Бир мудахлыкъ бийледи кызыны жюрегин. «Адам да, чапыракъча, бир юзюлсе, кетеди жашаудан... ол да белгисизликге», — деген оюм келди аны кёлуне. Сора мудах сагъышларын къояргъа суююп, агъач жолчукъ бла тебиреди. Төгерекдеги къудуретни къучакълаялса эди ол, сыйындыралса эди жюрегинде аны берекетлигин, ариулугъун. Шахаргъа ишлерге кетгинчи, ол бери чыкъмай ыйыкъ оза болмаз эди арада. Жаланда кыш селее эдиле мында сабий ауазла. Жюреги кыйналгъан кезиуледе Шамса бери къачып келиучюсю эсине тюшдю. Юйде уа аны излеп, жарсып. Бу төш анга гитче заманында да кюч-къарыу бергенди, тынчайтханды жюрегин.

Эсиндеди Шамсаны Аттыка бла Анняка юйно къалай ишлегенлери. Жылны тюз да быллай кезиую эди. Ол заманда изеу этип, халкъ къадалып юйле ишлей эдиле. Кёчгюнчюлюкден къайтып келгенде, бир ауукъну халжарда жашагъанларын, Шамса бир да унутал

майды. Жауун жаугъан заманда, халжар юсюбюзге нууп къалмагъы эди деп, Анняканы Аллахдан тилеклерин да... Биягъы кыйын, мудах эсгериуле... Алай ол жыл бир къадар чертлеуюк ёсген эди тахтада! Сабийлени эрттен, тюш азыкълары да анда кибик, алай жайылгъан эдиле төшде. Жашчыкъла хуржунларын толтуруп, кыызчыкъла уа этеклерине жыя эдиле. Чомарт эди тахта, табиьгъат. Аллахны жаны ауругъан болур эди кыйынлы халкъгъа. Сабийле тахтада керчингенча, анда эди жашаулары. Кёп ёсген эди харзат. Энди уа терекле аз болгъанча кёрюнедиле, жу-къаргъанды агъач. Сабий эсгериуле... жюрекни ёмюрлюк тазалыгъы, къууанчы, насыбы, берекети болуп къалады, жюрегинге къаты байлана, сабий анасына кысылгъанча. Къалай кёп къууанчы, ала-мат умутлары барды сабийликни! Бютюнда бир дуппургъа чыкъсанг, таула башына учарыгъынг келеди, дуния башында былайдан ариу, багъалы да жер жокъча... Жюрегинг да тазалана, къанатла битгенча...

Алай тышындан адамла келмезча бир темир зат бла бегитирик эди Шамса элге келген жолну. Шахардан узагъыракъ болгъанлыкъгъа, аланы бери келгенлери селеймейди да. Къалиярланы жыябыз деп, аланы тамырлары бла чыгъарып, иги да азайтхандыла. Агъачда от этип кетселе уа, аны ёчюлтген төре жокъду. Чум тереклени сынып тургъанларын кёрсе уа, Шамса алай чамланады... Былтыр ол кёккёз тиширыу бла аны эри чум терекни сындыра тургъанлай, къалай алыннган эди алагъа! Алай аланы къайсы бирине алынырыкъса, къайсы бирин сакълагъын агъачда?

Энтта тахта башына бир чыгъып, сора юйге барайым деп таукелленди. Тёшден чыгъа туруп толгъан хуржунларындан чертлеуюкле төгюлселе, аланы тутам деп, төшден энишге бешжыллыкъ кыызчыкъ уча эди... тюз да гитче заманындача. Ах, къайгъыны, даурну не болгъанын билмеген насыплы сабий заман. Ахырында, ёпке солуу эте, тахта башына чыкъды. Бир кесек солуу алып, жерге къулакъ салды. Къоншудагъы къарт амма айтыучу эди, жерге тынгыласанг, аны кёп тюрлю тауушун эшитирге боллукъду деп. Алай барындан да бег' а Шамсаны эсинде жаханымдегилени кыгчырыкълары эшитилген тауушла къалгъандыла. Ол зат эсине тюшюп, кыыз элгеннген окъуна этди. Кёк чууакъ, кюн да иги кыыздырады. Бу тауушлукъгъа къарай, ол анга кошлукъ, ырахат-

лыкъ бергенине ыразы бола, жүреги энди бир кесек окъуна нек шошайгъанын энди ангылады. Ахырында хар зат белгили болгъанына, анча жылны ичинде магъанасыз тюбешиуле тохтатылгъанларына, хар нени ангылагъанына, Рамазан этген эриши атламы анга этерге тюшмегенине ыразы эди къыз. Сакълап, умут этип тургъан адамны жүреги къалай арыйды! Ма энди ангылады аны Шамса, тахтадан энишге тюше. Башындан бир ауур зат басып, жүреги да чалдишдеча эди да, энди аладан ычхынды. Арыгъанын энди сезгенча, жатып солуругъу келди. Тюйюлген этгенча, бир мыккыллыкъны сезди. Теркирек юйге жетип, бир тыянсам эди ундурукъга деп келди аны эсине. Кюндюзю кюнде сейир затла келедиле башыма деген сакъгыш бийлегенлей турду аны арбазгъа киргинчи.

* * *

Жапма тюбюнде анасы бла къарындашы даулаша тура эдиле. Шамсаны къайры кетгенин билген этгенча, ала анга асыры даулаша киргенден эс да бурмадыла.

— Ання, бир ахчачыкъ берсенг а...

— Я астофируллах, жокъду ахчам дейме да. Хар биригиз бер деп турасыз ансы, ма дегенигиз жокъду. Манга уа ахча къайдан чыкъгъан сунаса?

Шамса жапма тюбюндеги тапчаннга олтурду.

— Да берсенг да, бир азчыкъ бересе да, къалай эсе да жоюлуп кетеди сора уа.

— Жойсанг, жокълуп кетеди. Жолда жойгъанынг бир, тютюннге къоратханынг — эки, капеледе ашагъанынг — юч, сен да ол... кван жауарыкъча, жетген къызланы терилтирге да ахча излей болурмуса? Мен былайда айран бла гыржыннга къарап тургъанлыкъгъа... Охо, Аллах энди гыржыннга бла айраннга термилген кюнлерибизни къайтармасын... Аны юсюне жууукъну, тенгни да тутаргъа керек... Ма немени жашы аскерден къайтханды дейдиле, харип. Аллах атасындан бла анасындан айырмасын, жарлыны, бир аманчыкъ болуп келгенди дейдиле. Анга ары атып къойгъанда къаллай бир ахча керек болгъанын билесе да? Сафарбийни къатыны ёлгенди, анга да алай. Бислиматны кызы уа, жер къабар эсе, тамата эгечин да къоюп, онжети жылы тюгел толур-толмаз,

эрге берди да кетди... Къанийни жашы уа къатын алгъанды...

— Ання, къойчу, сакъынма аллай затланы! Сени тизменг танг атхынчы дери барлыкъды. Андан эсе ишге кир, не окъу, адам бол десенг а,— деди юнден киши да эслемей чыкъгъан бек кичилери Зубай.

— Жап ауузунгу, андан санга жетгени жокъду! Сен а бар да, халкъ капегине кёрмей тургъан малкъар тилден дерсинги бил! Санга жетген олду! Кеси тилин билмеген, андан беш белгини алмагъан, айып туюлюмю? Мен жарлы да, мен харип! Не жашым къатын алгъаны жокъ, не кызым эрге чыкъгъаны жокъ, не биригиз бир жерде ишлегенигиз жокъ... Адамланыкыла уа хар бири бирер жерге тийишгенлерин кёрсем, алай сукъланама, алай жүрегим жарылады,— деди апалары, жюню тите.— Я Аллах, къурманынг болайым, не терслигим барды аллынгда, меникиле былай болумсузла некдиле?

Шамса бу даулаша къатышмазгъа деп тура эди да, алай а тёзалмады.

— Ання, мен ишден чыгып келлик туююл эдим бери, сен къоймагъан эдинг ансы. Энди уа не даулайса? Мен а къайталлыкъма ишиме, алай окъургъа деп турама, угъай демесенг. Тюзюнлей тамбла документлерими медучилищеге элтирге деп турама.

— Ахчасыз а кираллыкъмыса, э кыыз?

— Хоу бир да, ання. Эгечингден туугъаннга барып айтмасанг — ишим какды сора.

— Кеч болмагъанмыса да?

— Угъай.

— Хо, тамбла окъуна барайыкъ, иги ишни созгъандан суймегеним жокъду.

— Къаллай бир ахча берлигинги да айтырла, ання, улутхаыгъынгы,— деп ышарды Шамса.

— Хау, «тебире», «бер» деп бир женгил айтасыз да манга ахча кёкден зыр деп къуюлгъан кирик. Андан эсе сатыу-алыу бла кюрешсенг иги болмазмы, Шамса, бир ауукъгъа дейме. Тюкенчиге окъугъанса, болдукъ болур санга ол да. Выйыл Зубай да окъургъа барлыкъма деп тургъанын билесе да? Школну бошагъанлай кирмесе, къалып къалыр да...

— Угъай, ання, мен энди ол тюкенчилик ишге къайтырыкъ туююлме. Окъургъа сюеме, андан сора уа больницада ишлергеги муратым,— деди Шамса.

— Аллах алай кёрге эди... Биригиз бир затха тох-

ташсагъыз эди... Башха окъууну айтсанг, Аллахакъы, унарыкъ туйюл эдим, алай дохтурлукъну ишин а бир бек сюеме да, не заманда да биригиз ол жанына барсагъыз эди деп сукъланыучу эдим.

— Ання, биз сукъланганлыкъгъа, шендю бир иги жууугъунг болмаса, не ишге, не окъуугъа кираллыкъ туйюлсе. Ахча, таныш къайдан чыкъсын, ий?..

Бизни элден шахарда окъугъанла бардыла да! — деди аналары сабийлери айтханнга артыкъ ийнаналмай.

— Ала алгъын кирген эдиле ары, шендю уа бир барчы. Иш жокъду деген сылтауну этип къоядыла. Сокращениялагъа да сен тюшген, иш да бизге жокъ... Онгдурмайдыла ахыры да, ання, — деди биягъы Шамса ахчанг-боханг а къайда?..

— Мен санга айтсам, ийнанмайса да, — деди Башир да, эгечи хар нени ачыкъ, кесгин айтханына ыразылыгъын билдире. — Ахчанг болмаса, ишинг барлыкъ туйюлдю.

— Асыры иги этедиле сизге, къатынланы артларына бугъуп турсагъыз, алырла сизни. Къой сюрюу кибики, бизни элде окъуна бошуна не къадар жаш айланады! Эр кишилеча юлюшюгюзню туугъан жеригизде ала билмесеги, сора ким тереди да? Менми? Ол сени ишге алыргъа унамагъанладан даула ахчаны да, алагъа да, ма былайда Шамса айтханча, селеше бил, келип къарт анангы сомчукъларын тилеп турмай. Я Аллах, къатынла кибики, ючюгюз да не болумсузласыз, манга биригиз ушамагъанды да этюрлюгюгюз бла! Аллахакъына, барып, ишге киреме деген жерингде не тюрлюлери къаллай бир ишлегенин тинтип, мен артына бардырып эдим. Биз кечгюнчюлюкден къайтып келген заманнга ушаш, бу не тукъум ишди? Эшеги ёлген таулу кибики, не мугурайып турасыз, нек тарыкъмайсыз? — деп ачыуланды ання.

— О-хо-о, ання, сен а тюрленген кереме. Дауур этмегиз, тынч туругъуз, жалынып жашагъыз деучю сен туйюлмю эдинг? Шендю уа кимге тарыгъып барлыкъса? Ол бизге алай этгенлегеми? Милица алагъа жиберген да этмейди, сора санга бир организацияда къаллай бир адам ишлейди деп тинтдирип турлукъдула да? Темир чалдишле артына букъдуруп къоярла, — деди Шамса анасы бла даулаша.

— Сен шендюгю халны, политиканы да билмейсе, ання. Халкъыбызны кечюргенде бир жерде бир

ёкюлюбюз болмагъанды. Сен айтханча, жалынып жашагъандыла да къуллукъчу кибикирибиз, артда къалгъан къоркъакъ къуллукъчу кибикичликерибизни уи адамгъа окъуна тергемей къойгъандыла. Бюгюн-дгю халыбыз да ол кезиуге ушайды, — деп къошду Башир да.

— Быллай болумдан чыгъаргъа жол, амал да жокъ эсе, кермей эсегиз зат — олтуругъуз мени бла, жюн титигиз. Бир окъуучугъум болса эди, неда мен, сизнича, орусча селеше билсем эди, тобады, сизнича тынгылаб' а турмаз эдим.

Башир бла Шамса харх этип кюлдюле.

— Ання, керти да, сени этгюрлюгюнг бизге берилмегенди. Шамса, ач болуп турама, бир зат берсенг эди ашаргъа, — деди Башир, кюлгенин тохтата.

Эндиге дери китабын да кёкюрегине къысып, даулаша тынгылап тургъан Зубай:

— Башир, кел, шорпа жылытайым, — деди.

— Биягъы шорпамыды ол? Керек туйюлдю, — деп, ол къабакъ эшик таба атлады.

— Алыкъа ач болмагъанса сора, жашым. Шо биригиз ахча келтирсеги эди, тюрлю-тюрлю ашла этердик. Мен а скоймеймеми иги ашаргъа? — деди аналары, сора дагъыда бир затла айтыргъа ауузун ачханлай, къабакъ эшикден кирип келген элли киши Биязуркъаны керюп, жюнюн бир жанына салып ёрге кюлпду.

— Кюнюгюз да ахшы болсун, — деп саламлашды Биязуркъа.

— Кел, Биязуркъа, жууукъ бол. Эрттеден бери да керюнмейсе кесинг да. Къалайсыз юйде, тынчмысыз? Олтур былайгъа, — деп ання тапчанны кергюзтдю.

— Сау бол, тынчбыз. Алай мени нек келгеними билсенг... ыразы болмазса, эшта. Ийнеклени иелеринден тазирле жыя айланама.

— Аллахакъы, иги иш бла уа кюрешмейсе, Биязуркъа. Ийнегинг курорт зонагъа киреди дейсе да, чабаса да келесе... Бизни тау тыгъырыкълада курорт эт деп ким тилегенди? Кимни атасыны башы барды бу деш-мешледе? Халкъны ачдан къырыргъа амы айланадыла была? Бу не тукъум ишди? — деп ачыуланды ання.

— Э-э, эгечим, сени ийнегинг курорт болгъан жерде кютген эсе — тазир телерге керексе законнга кер.

— Да ийнек окъуй билмейди да, Биязуркъа? — деп къошулду Шамса да.

— Ол жазыуну, ол законну ким чыгъаргъан эсе да, андан ал тазири да. Кимге соруп этгендиле мында курортну, и-и? Жерле эркин болгъан жерлеге нек такъмайдыла хадагъалыкъ жазыуларын?

— Оллаха, билмейме, эгечим. Алай бизни эллилени бир къаууму таматабызны башын аурутхандыла, тил этип... Ийнеклеге тазир нек жыймайса деб' а ол да кюн бермей тохтагъанды манга. Текеладзе бир илинсе, билесе да,— деп тарыкъды Биязуркъа.

— Не уа сен аман текеле тубюнде къалгъын дегин. Къайдан келген баштакъ да, келе келип, бизге оноу этеди да! Я астофируллах, аны орунуна таулу нек ишлемейди? Огъесе бизникиледен башы болгъан адам жокъмуду? Сен да осал, терс иш этгенинги биле тургъанлай, не айланаса, харип? Кесинге, юйюрюнге да къаргъыш нек этдиресе?

— Ишим алайды, эгечим.

— Да мындан сора санга, Биязуркъа, ишми къуругъанды? Бизни кѣчюргенлеринде мажал жерчиклерибизни бийлегендиле да, болгъанны къара-къатыш этгендиле, энди уа бир сѣз айт. Биз къыйынлыла уа, келе келип, Аллаха шукур, туугъан жерибизге къайтдыкъ эсек деп, ташха-таугъа къысылып жашайбыз, къыйынлыгъыбыз, иесизлигибиз да башыбыздан басып... Ол бизни этибизден тоймагъан, тюз бизни кѣргенлей, жанын алсын. Къарындашымдан туугъан бир башха миллетли къызны алгъанды. Санга таулу къызмы къуругъан эди дегенимде уа: «Анния, мен къууллукъгъа илинирге сюеме. Таулуну алсам а, жолум жабылып къаллыкъды»,— деп ма алай айтхан эди. Тюппе-тюз айтхан кѣреем. Энди уа аны къууллугъу да бар, иши да бар. Мен а ол заманда башын жулургъа, ъхчеге айтады алай деп тургъанма. Я Аллах, биз, кертисин айтсам а, кимге не хата этгенбиз, биз быллай бырнаклыкъгъа нек къалдыкъ?

— Тюссе, оллаха, эгечим, тюссе. Биз Азиядан къайтып келгенде, бу жерле иесиз атылып, болгъан оюлуп, тоналып тургъаны эсингдемиди? Ким да телемиди быллай тыгъырыкъгъа кирирге? Биз келгенлей а, ох-ха-хай, былайлары аламанат жерледиле, курортду дедиле да тохтадыла. Ай, андан а бизге жерни байлыгъындан файда тюшге эди. Да-а, эгечим, сора не этебиз?

— Къаллай бир берирге керекди? — деп сорду анния.

— Алгъынча.

— Аллахакъына, не айтырыкъ болурса деп андан соргъанма ансы, тѣлерге деб' а турмайма. Ким алыргъа кюрешеди жарлы халкъны онгун, и-и? Къуруда аллай бир ахча тѣлерча уа ким оноу этгенди?

— Таматала, ала этгендиле ол норманы.

— Не уа тамакъларыгъыз бууулуп да, къан жаусун эки кѣзюгюзден дегин. Аллах-Аллах, энди бир ийнекчигим барды да, мен аны агъачха иймей а къайда тутайым, Биязуркъа?

— Ёксюз сабий кибик, атылып къалгъанбыз, эгечим. Кеси кесинге оноу эталмасанг — бар жарлылыкъ, палах да андан тууады. Айтчы, эгечим, мен он жылны тюрмеде нек олтургъанма? Энди уа манга терслигинг болмагъанды, реабилитировать этебиз дегенликге, ол мени жюрек жараларымы сау эталлыкъмыды, кѣрген къыйынлыкъларымы къыраллыкъмыды? Бююн башынгдан сылагъан кибик этедиле да, тамбла уа, уруп, тѣппе айландырадыла да! Энди уа мен бир затха да ийнанмайма. Анабызны ата къарындашы Тюрге кѣчерге тюшгенде айтхан эди деучю эди жарлы аман, аны айтханын эсгере: «Мында къалгъаныгъызгъа чогъожланырсыз. Туугъан жеригизде тынч ълюрге да къоймазла сизни алыкъа, келигиз»,— деп. Артда уа, Орта Азияда, анамы атасы кѣчюнчюлюкню къаллай къыйынлыгъын сынап ълдю. Ёле туруп айтхан эди, дейди, къарындашыны сѣзлерин... Охо, дау бла келгеним ючюн, айып этмегиз. Кѣп къалдым. Игиликге келлейк энди,— деп, Биязуркъа кетип тебиреди.

Шамсаны анасы, къайсы эсе да бир хуржунундан ахчачыкъ чыгъарып, Биязуркъагъа узатды.

— Угъай, эгечим, аллыкъ туююлма. Кѣлюнг кюлмесин манга. Ахча тѣле деп алып кетген бир иш, былай ушакъ этип — жюрек жараларыбызны ачхан а — башхады. Сенден ахча алсам, жарама туз сепгенлей этерикме. Анса да бу аман ишни къояйым деп тура эдим да, солуу айым жетгенлей, кѣп къалмагъанды, юйде турлукъма. Къартлыгъымда тюрт-мюрт эте неге айланама, хар кимге къаргъыш этдире? Пенсия кибик береди, кечинирбиз, Аллах айтса. Алайды да, къызым? — деп ышарды ол эндиге дери тынгылап тургъан Шамсагъа айланып.

Биязуркъа бла анния къабакъ эшик таба кетдиле,

дагыда бир мудах затланы эсгере. Алай аны ашырып, юйге кирир-кирмез:

— Къызым, керти кёлюнг бла айтхан эсенг окъурукъма деп, хазырлан — тамбла Нальчикге барабыз, — деди анасы. — Биригиз юйюрлю ич болсагыз деп жыйгъан ахчачыгъымы сени окъуугъа салыргъа жоярма деп эсимде да жокъ эди. Тапсыз чыкыгъандан эсе эрге, окъугъанынг окъуна иги болур. Аллах жол берсин бизге.

* * *

Шамса Рамазанны кёрмегенли бир ауукъ заман озгъанды. Бир ауукъ заман дегенде да, ол кезиуге Шамса, медицина училищени бошاپ, кеси да шахар больницада ишге кирип, биринчи ай хакъына базардан кёгет деген затланы да алып, билетти бла вокзалда олтуруп, сагъышларына тумаланып тургъанлай, аны къулагъына:

— Рамаш, сен сумкаланы сакъла, биз а чёплеу алып келейик, — деген тиширыу ауаз чалынды.

Шамса, сагъайып, төгерегине къарады. Узакъ болмай, Рамазан эки тиширыу бла сюелгенин кёрдю. Бир Рамазанга ушайды, эгечи болур. Бирси уа, башында женгил акъ жаулукъчугъу бла, муслин къумачдан тигилген омакъ жыйрыгъы бла, Рамазанга къубулуп кюрешеди. Рамазанны башха къыз бла кёрсе, Шамса кесин ёллок сунуучу эди да, сабырлыгъына сейирсинди. Жюреги уа, нек эсе да, бир терк-терк урду ансы. Шамса аны жыйрыгъына къарады. Хау, керти да, омакъ, багъалы жыйрыкъды. «Бу уа бай къызы болур». Шинтиклеге жюклерин жыйышдыра, жуукълашдыла. Эки тиширыуну да багъалы сыргалары бла жюжюклери. Рамазан а бурма чачын артха къюлу бла терк-терк сылады. Къолунда алтын жюжюк, юсюнде да... бир жылтырауукъ костюм. Шамса барын да бир такъыйкъагъа, бир къарам бла эследи. Тиширыула къюле, хапар айта кетдиле. Рамазан а шинтикге олтурду, араларында жаланда экеуленми, ючеуленми болур. Алгъынныгъа къайнауу, бир тюрлю башха сезими да жокъ эди къызын анга. Алай былайдан кёрюнемей кетерге сюйдю. Неллай бир заманны кюсеген эди ол ма былай, билмей тургъанлай, анга тюбеп къалыргъа. Шёндю уа, сунмай тургъанлай, тюбеп къалгъанында, кёрюнемезге, кёрюрге да сюймегенин ангылады. Вок-

залны диктору ол кезиуде Шамсаны элине барлыкъ автобусха олтурургъа чакъырды. Къыз къопду да, терк-терк автобус тохтаучу жерге тебиреди.

— Шамса! Шамса! — деген Рамазанны ауазы эшитилди.

Терк окъуна бурулалмады, санлары бузлагъанча... Къараса... Рамаш! Жашны жюреги чыгыпмы кетеди дегенча урады — къарагъанлай эследи. Бети иш да къызарып. Абызырагъанча кёрюнгенликге, къууанчылы ышара эди ол.

— Шамса, нечик къууандым... Къалайса, къайда кёрюнемейсе? — деп сора эди ол, эки кёзюн къыздан алалмай. — Ишинге кёп баргъанма, артда соргъаным-да уа, кетгенинге айтхандыла.

Шамса аз-маз къызарды, алай зат айтмады. Тамагъын бир зат буугъанча, терк окъуна сёлешалмады.

— Нек излей эдинг мени? Нёгеринг, жууугъунг да туююлма, мени излеп айланыргъа не ишинг барды? Санга костюм керек эди да, табып берген ушай эдим да. Кесинг да костюм излемезча болгъанса. — Шамса Рамазанны костюмуна уллу магъана бергенча къарады. — Шашмагъанса, бек бай къызын сайлагъанса... Огъесе менден алгъышлары сакълайса? Насыплы эсенг, Рамазан, хата жокъду, — деди да къыз, алайдан терк-терк атлап кетди.

— Тохта, Аллахчу, бир минутчукъгъа тохта! — деп тутду аны жингиригинден Рамазан. — Кеч мени, энди терслигими билгенден не магъана ансы. Былай боллугъун алгъадан билсем эди... Не кюрешдим эсем да, сени унуталмайма. Жашай барсанг, ангылайса да. Кёргениме бек къууандым, сау бол, сёлешгенинг ючюн. Кёлюнг кюлмесин манга...

— Мен кишиге да кюлмейме, алай бусагъатдагы сёлзлеринг санга ушамайдыла. Сен алыкъа кёп затны ангыламайса, Рамазан. Мен сени эртте унутханма, сен жарсырча бир зат да болмагъанды. Юйюрлю болгъанса, насыплыса. Мени да кесими къадарым, сени да алай. Хайда, мени автобусум кетип къаллыкъды.

— Насыплы уа туююлма, Шамса.

— Кезбау затланы айтма, Бусагъатда вокзалда экигизни да кёргенме, тарыгъыр жеринг жокъду. Юйюр насыбынгы сакъларгъа кюреш да, жаша, — деп, Шамса кетерге бурулду.

— Кесим малтадым кеси насыбымы... — деген сёлзлени эшитди ол, алайдан узая. Къыз жаш бла не сёлеш-

ширге, не анга ачыуланьыргъа да суймей эди. Алайдан теркирек кетерге кюрешди.

Автобуса минип, терезе къатында жерине олтурду. Бир ауукъдан терезе къагъылды. Къызыны тумаланьган кѳзлери Рамазанны эследи. Ол, ышара, не эсе да бир затла айта эди. «Сен мени суймеклигим байлыкъгъа сатханса... Энди уа не этесе? Не ишинг барды ызымдан келирге? Шѳндю акъыллысы, телиси да бай къызыны излейди. Рамазан да аладан бири кѳре эдим, мен харип... Суймекликге тийишти адам туйюл эдинг сен, жазыкъ адам. Сюе билмей эсенг, харип, суйме, жерингде, даражанга кѳре, тынч турсанг а. Санга бу дуняда байлыкъты болгъанны жюрюй кѳреме даражасы. Сени бусагъатда юй бийчегинг бла эгечинг кѳрселе, не айтырла? Не уа манга неге керексе сен?.. Суймеклигинги да байлыкъгъа жесир этгенсе...» Шамсаны къатында олтургъан тиширыгу терезени сангамы къагъадыла деп сорду.

— Угъай, мен аны таньмайма. Ким бла эсе да ажашдыргъан этгенди. Кеси да ичип болур дейме, — деп, сабыр жууаплады Шамса.

Рамазан, болмазын кѳрюп, арлакъ кетип тохтады. Сора, Шамсагъа къолун булгъап, алайдан ашыкъмай кетди.

Автобуста бир ариу жыр жырлана эди, аны ючюмю болур эди адамланы сѳлешмегени. Ол макъам къызыны озгъан суймеклигини жарыкъ дунясы эди — ѳмюрлюк мудах макъам солуй да, кюч ала, кѳк алагъа учуна, кете эди бийиклеге...

Автобус, гюрюлдеп, уллу жолгъа чыкъды.

* * *

— Рамаш, ой Рамаш! Мында бир иги таулу медсестра ишлейди, я Аллах, ол манга бир иги болады да, бир иги болады да... Хар кимге да игиди, бир жуушакъ ауазлы кеси да. Мени бла уа тауча сѳлешсе, ахырысы бир хычыуун кѳрюнеди да. Бир каропка кампет бла дагъыда бир затчыкъ мажар деген эдим келиннге, ол а андан бери нек эсе да келмейди...

— Аурукъсунуп турады, — деп ашыгъышлы жууаплады жашы, къарамын анасындан букъдурургъа кюреше. — Мен бусагъат кесим алып келейим...

— Охо, сени жарсытайым деп айтмагъанма аны. Мени жаууму да къызы болмасын... Жарлы кюнюне,

келме, къайынларынг урушурла неда ыразы болмазла, кюн сайын манга келип турсанг деп да кюрешеме... тыйылмай, келип турады ансы. Бусагъат эгечинг келтирликди мен айтхан затланы. Ол медсестра манга алай иги болгъаны ючюн, асыры ыразыдан, анга шо бир саугъачыкъ этерге суйгенлигимди да. Кеси уа мени ол укол этген жерге барыргъа къоймайды. Очурада сакълап, эки аягъынгда сюелип къыйналма, мен, палатагъа келип, кесим этерме дегенди. Къаллай иги, намыслы тиширыуду. Ол мени келинчигим болуп къалса эди, Рамаш.

— Да энди уа жарамаймыды да, къарт туйюл ушайма да! — деди Рамаш, ышара.

— Ой сени, огъесе... Адамлыкъгына сукъланып иитханлыкъгымды алай... Сени энди юч сабийинг, аны уа бирчиги барды дейди. Къайын анасы сабийине къарап, ол а ишлеп айланады. Бир Аллах суйген жанды да, кеси да бир суйдюмлю затчыкъ. Аллаи келинни ким да къызыча кѳрлюкдю, Аллахакъы... Къыз да, нек эсе да, кеч къалды, андан бери ол каропка кибикни мажаралмаймы тура болур бу?

Ол кезиуде палатагъа медсестра кирди. Рамаш бла къарамы тубегенде, бир ауукъгъа сейирсингенча кѳрюндю ол, алай, аны бла сабыр саламлашып, ундурукъда жатхан саусуз тиширыугъа ышара сѳлешди:

— Къалайсыз? Халыгъыз жарыкъча кѳрюнеди, бир-эки ыйыкъдан аякъ юсюгюзге болдукъсуз, Аллах айтса. Хайдагъыз, укол этейим да, сора тынч ушакъ этерсиз, — деди.

Медсестра, укол этип, сора тиширыугъа ундургъунда тап олтурургъа болушду. Кѳллендирирча, бир-эки ариу сѳз айтып, палатадан чыгып кетди.

— Рамаш, ол тиширыугъа былай бир ариу сѳз айтып кѳлюн нек кѳтюрмединг? Мени къарт анамы ыразы этгенинг ючюн, сау бол деп окъуна айтсанг эди уа, таланган?

Рамаш терен ахтынды.

— Анам, билемисе, ол кимди?

Анасы анга соруулу къарады, алай жукъ айтмады.

— Шамсады, ол мен суйген Шамса, сен алыргъа къоймагъан жарлы къыз...

Бир ауукъ заманны, сейирсингенден, анасы жукъ айталмай турду. Сора, терен ахтынып, сѳлешди:

— Да-а, жашым, кесими да акъламайма. Мен да санга таплыкъны излегенме, байыракъ, къолайыракъ

жаша деп кюрешгенме. Мен муну танымай эдим да, кёрмеген эдим да... Сен а быллай кызыны ычхындыргъанса, сие билмегенсе. Хар ким айтханнга ийнанып кьалгъан тели кылыгынг бар эди да, сайлай билмезсе деп кьоркьа эдим сени ючюн...

— Сен хар замандача тюзсе, анам. Мен кесими оюму кьоруулай билмегенме, бюгюнде да акъыл жыймагъанма. Кесинги терслема... Мен а бек чо-гъожланганма этген атламыма. Юйюрлю болуп эки ай озгъунчу окъуна ангылагъан эдим этген теллигимми. Эх, ол заман кьайтып кьалса эди... Мени чынтгы жаш этип ёсдюралмагъанса, анам. Сени терлеп айтмайма, кеси кесиме кёл ашайма. Мен Шамсаны мед-сестра болуп ишлегенин да билмегенме, биздеги уа, бир жерде да ишлеялмай, юйде атылып турады. Бери келалмагъанын да кёресе аны юсюне...

— Жарлы балам, суймеклигинги байлыкьгъа жесир этген, жарлы балам,— дей эди анасы, жашына жарсыулу кьарай.

— Сени жанынгы кьыйнаргъа суймеген эдим...

— Болады жашауда алай да, жашым, андан да аман болады. Чогъож болуп, жингиригинги кьапмай эсенг, Аллахха шукур. Адамны терс ишлери ючюн Аллах тазирге башха тюрлю кьыйынлыкьла да берючюю. Аллах сакъласын... Керти суймеклик болса эди ол, сен, чынтгы эр кишича, аны сакъларгъа керек эдинг,— деди анасы, Рамазан а кьарамын энишге ийди...— Рамаш, кертисин айт, Аллахчу, бекми жарсыйса муну алмагъанынга?

Рамазан бир кесек тынгылады да, сора хар сёзюн кесгин айтды:

— Ал кезиуде Шамсаны сылтаусуз, бош алай кьоюп кетгениме уялып тургъанма. Энди уа аны алмагъаныма бек жарсыйма, жашай баргъаным кьадар, кеси кесими эгейме.

Рамазан хар анасына келгени сайын, Шамсагъа да тюберге амал излей эди. Алай болгъан кезиуде да Шамса аны бла башха саусузланы жууукълары бла сёлешгенча сёлеше эди. Ол бек кьыйнай эди Рамазанны.

Анасын больницадан чыгъарыргъа келген кюн а, эгечлерине ал бермей, Рамаш ала хазырлагъан саугьаланы врачха бла Шамсагъа деп элти. Врач жеринде эди, Шамса уа — жокъ.

— Ол жумушу бла башха корпусха кетгенди, бир-ки сагъатдан кьайтырыкьды,— дедиле.

Рамазан, анга да жарсып, эгечи бла бирге анасын больницадан чыгъардыла. Машинагъа жетгинчи, Рамаш артына бир ненча кере кьарады. Терезе жабылганы артындан кьарагъан эки кьара кёзю уа ол кёрмедди. Тиширыу, кючсюнуп, терезе кьатындан кетгени, машинаны да тебирегени тенг болду.

— Жашчыкь, нек эсе да мудахса? — деди эгечи.

Рамаш а эшитмедди аны айтханын, аны сагъышлары узакьда эдиле — Шамса кёз аллына келгенлей, аны кёралмагъанына жарсый, машинаны уллу асфальт жолгъа бурду.

ТАНГ АТМАЙ ТУРСА ЭДИ...

Къалай сейирди! Жашауунда Назийфа аз адамгъа тюбемегенди, аз бет кёрмегенди, алай, сюерге кюсеп тургъанында да, бир кишини да сюялмагъанды, Саматха тюбегинчи. Къалай да тюбемей тургъан эдиле ала эндиге дери? Къайсы китапда эсе да окъугъан эди Назийфа керти уллу суймекликни Аллах кеси сайлагъанлагъа береди деп. Ол насыпны уа Аллах анга бергенди. Кечирек болса да... Ёмюрюнде суймекликни сынарма деп турмай эди ол, бютюнда аны жыл санында. Быйыл анга отуз сегиз жыл толлукьду. Ма санга! Жюрекни учунганы, аны чакьгъаны не болгъанын сезмей, кьартлыгына дери тынч-ырахат жарнаргъа эди аны умуту, кьууанчсыз, кьайгьысыз да. Ишден келгенден сора, ауузланган кибик этип, телевизорну аллында олтуруп, кьадарыны кьайгьысындан бугъаргъа кюрешген Назийфа туююмлюю?

Ол шахарда тап жарашдырылгъан эки отоулу фатарда жашай эди. Баш врачны заместители Кайнер Лия, Германиягъа кете туруп, фатарны Назийфагъа

учуз сатхан эди — ала уллу шуёхла эдиле. Юй жаны, бла ма алай насыбы тутуп кьалгъан эди аны. Ишленген больницасы да юйюнден артыкъ узакъда туююлдю, алай сууукъ кюнледе ол автобусха минеди, чууакъ кюнледе уа жаяу жюрюучюдю. Врачланы арасында ол барысындан да кеч кетиучю эди юйюне — аны анда киши да сакъламагъандан болур эди. Ишчи негерлерери бла саусузла аны бек иги адамгъа, ишин уста билген врачха санагъандыла. Адеплиге да. Бююнлюкде да алайды. Болсада Назийфа энди кесин адеплиге санамайды. Сылтауу барды. Энди ол кеси кесин эгененден бошамайды, жаланда иште бир кесек солуйду ансы. Жюрегин бийлей келген сезимни Назийфа кьалай тыяргъа билмей, кьорууланьыргъа кюрешди, алай болалмады. Аны жашаугъа сейири ёчюлгенни кьой, тынчлыгъын алып кьайнай эди — жашау зырафына кетип баргъанына жарсый эди ол. Саматха тюбегинчи жангызлай оздургъан кюнлерин бла кечелерин санамай эди, энди уа тергей эди... Кеси жангыз тюбеген кюнню бошуна ётгенине санай, жарсый эди, излей эди Саматны. Назийфа анга эрге бармагъан эсе да, эки суйгенни бирге жашагъаныны татыуун сынагъанды. Аны себепли кьыйын эди анга биягъы жангызлыкъда уяныргъа, ингирлерин, уку кибики, телевизор аллында оздурургъа кюрешюде. Эсгере эди аны бла суймекликден толгъан кечелерин, айтычу сёзлерин, ауазын тансыкълай эди. «Танг атмай турса эди, жаным, сени бла ма былай ёмюрге дери туруп эдим. Тамбла уа иште барыргъа керекди, энди аны юсюнден айтмайыкъ... Жаланда танг атмай турса эди», — дей эди ол. Аллай сёзлени Назийфагъа киши да айтмагъанды. Сезе эди жюреги — Самат кёлюндегин айта эди, сую эди аны. Назийфа да аны ызындан: «Танг атмай турса эди», — деп, кючсуне, насыплы ышара эди. Кьалай ырахатлы эди аны жюреги, кьалай учуна эди! Кьарамында — сабырлыкъ, кьууанч, жюрюшю окъуна тюрленип... Жаланда бир затха жарсый эди кьыз, ангыламай эди жашны — ала кюн сайын нек тюбешмейдиле? Самат да жангыз кеси жашай эди фатарында, Назийфа да алай. Ким чырмайды алагъа? Алай Самат кесин асыры адепли жюрютгенден, асыры суйдюмлюден ол анга бир зат да айталмай кьала эди. Алай Самат а, аны жашаууна сунмай тургъанлай киргенча, билмей тургъанлай, думп болуп да кьала эди, жерде жаша-

магъан адамча, тапдырмай кьоя эди кесин. Сора, жомакъдача, чыгып кьала эди аллына. Нек эсе да, бир тюрлю ишеклик да кирмеди Назийфаны жюрегине.

Самат ма алай кёрюнмей кьалгъан заманында Назийфаны, жюреги отча жана, кьаны кьайнагъанча, ол юйден эшикке кьача эди. Кьаллай бир айланганды керекле арасында ишленген ариу жаяу жолчукъла бла! Табийгъатда жутулургъа кюсеп, жюрегин селейир амал излеп, хансха кире, чурукълары андагъы ханслагъа чырмашсала уа, кьадалып алайдан чыгаргъа кюрешип, дагъыда аллай болумгъа тюшер ююн, бийик хансха кире эди... Жюреги бир кесек сейсе уа, биягъы ариу ишленген жолчукъгъа чыгъа эди. Кьайдады Самат? Нек сылтаулу болгъанды? Бек олгъа тюбешгенлеринде окъуна соргъан эди Назийфа аны адамы бармыды деп. Башына бош болгъанын айтхан эди Самат. Анга ишексиз ийнанды Назийфа, алай энди уа...

Сагъышлары аны узакъда кьалгъан жаш заманына элте эдиле — дунияны кенг жоллары анга ачыкъ болгъанда. Ала аны сейирликлери бла, белгисизликлери бла сакълай эдиле. Таукеллик да, жашау кюч да биргесине болуп. Аны жашауу эндиге дери кьуралмагъан эсе, ол терсмиди да? Неси кемди эрге чыккыгъанладан? Юйюр насыплары тутханланы кёбюсю аны кьатында онгнган чапыракъла кибикидиле. Биледи Назийфа кесини сыфатын — бек субай санлыды. Аны жым-жым жылтырагъан кьара бурма чачы, инбашларына тёгюлюп, ариу бетин болгъанындан да окъ кёргозте эди, кьашлары — жарты айлача, жилгинли уллу талгъыр кёзлери уа жашаугъа ышангылы кьарайдыла. Бурунуна да бир киши шарайып табаллыкъ туююлдю, асыры дуппукъму кёрюне болур ансы. Жылла бла бетинде жаланда бир тюрленген затха женгдирлик эди — алгъаракълада жарыкъ нюр ургъан бетини кьаны мутхузланганча, кёзлери да мудахыракъ кьарайдыла. Ол кьарамын жарыкъ этерге да кюрешгенди, алай ала уа жарымагъандыла.

Назийфагъа кёпле лакъырла этгендиле, кертиси бла жашау негерге умут этип да, алай, нек эсе да, кьуралмады аны юйюр жашауу. Айхайда, бир юйюрлю болайыкъ деп бир табы чыкьса уа! Болгъан да этген эди аллай бири — алай Назийфа, ыйлыкъмай, кьалай кюсер эди аны, кьара ишчини?! Врач ишчи бла нени юсюнден ушакъ этерик эди? Кесини уа сы-

Жаш заманында къатыны бла сабийи, авариягъа тюшюп, ёлгенлерин бир кере айтхан эди, аланы суратларыгн да юйюнде ачыкъ жерде тутады. Андан сора ол юйюрю болургъа таукелленмегенди. Эштада, заманын саякълыкъда ашыра болур, мен а аны жыл санында адам акъыл жыяды деп, ма алай келе эди Назийфаны кёлюне.

Къадар, нек бердинг анга аллай жандыргъан сезимни? Къайдан чыкъды насып бермеген суймеклик? Угъай, насыплы уа болгъанды, энди ол къалай жашасын ансы? Хау, башхаракъды энди аны жашауу — сау кюнлени, ыйыкъланы ол Саматны юсюнден сагъыш этеди. Ингир ала фатарны балконуна чыгъып, жулдузлу кёкге къараса да, жауунлу кече терезеден эшикге къараса да — кёз аллындады суйгени. Суймеклик... Назийфа жаш заманында алай кюсеген алай а тюбеялмагъан суймеклик анга сунмай тургъанлай келип къалып, жашауун тюрлендирди. Сейир туюлюмюдю не кючлю, не таукел адам да ол аламан сезимни хорлайлмагъаны, ол суймекликни тас этгенлей, кюнде мыккыл болгъан хансча саргъалып, жашауу кзуругъаны! Жер юсюнде кёп болгъандыла залым, белгили адамла — ала да болгъандыла суймекликни жесирлери. Назийфа уа кимди бу дунияда? Бир гитче жанчыкъ, кесине, хар инсанча, насыпны изилген.

Юсюне жангы кийим алса, анга артыкъ магъаны бермеучю Назийфа (жаш заманында уа андан магъаналыгъа затны да санамаучу эди), энди не къадар заманын тас этеди, не къадар сайлайды. Самат тюбени иш къалса, жаратырмы, не айтыр? Анда-санда, сунмай тургъанлай, тюбеп къалычу Самат аны жашаууна къалай таукел кирип къалды. Кёреди, биледи Назийфа аны суйгенин, алай ангыламагъанча этип къояды.

Арт кезиуде Назийфа, юйюндеги терезе жабыуладан башлап, кёп затны жангыртды. Эшик къатында сюелип, Самат юйге кирсе, аны кёзюне къалай кёрюнюр деп къарай эди. Не этсе да, къалай селешсе, кийинсе да, Самат а не айтыр, къалай къарар? Энди уа ол, алгъынча, заманын иште кёбюрек ашыра эди — сагъышладан кзутулургъа жаланда анда онг таба Саусуздан саусузгъа атлай, алагъа тынгылай, эси бёлюне эди башха затлагъа. Саматны телефон бла сёлеширин а не заманда да сакълай эди... Къайда болс

да, аны зынгырдагъанына сагъайгъаны кетмей... Бир кере уа юйюне ашыгъып келе эди ол — Самат келип, аны анда сакълагъанча.

* * *

Назийфа юйюне келип, жарым сагъат озгунчу, нига бек татлы тенги Разият селешди, бусагъат жетеме деп. Ол жаланда тарыгъулары бла келиучюдю — биледи аны къылыгъын Назийфа. Эри ичгичи, кеси да бир магъанасыз иште ишлеген, сыфаты уа къатхан чабакъ кирик... Бююнлюкде да ангылаялмайды Назийфа тенги ол «чабакъгъа» эрге нек чыкъгъанын. Ол болмаса, ким биледи, Разият медицина училищеден сора андан ары да окзургъа болур эди, алай а... Бош жарсыйса сен аны ючюн, Назийфа. Бююнлюкде Разиятны болуму къайда игиди сеникинден эсе. Не десенг да, эрге чыкъгъанды, юйю, юйюрю бар, сабийлерин да алай. Айхайда, аллай «къатхан чабагъы» бла ол аланы жалчыталмайды ансы. Биягъы ахча тилер, казыр этип къояйым. Мен а жангызлай... Бизни экибизни да тенгледирсенг а, ким да манга жарсырчады, Разиятха угъай. Аны сагъышларын телефонну зынгырдагъаны бёлдю. Анга чабып жетиучю Назийфа энди сабырланганды.

— Назийфа, анака ауруп турады дейдиле. Кел, юйге барып келейик, — деди эгечи Ханийфа, хар замандача гузаба эте.

— Бююн кечди, тамбла барайыкъ. Сабийлеринги да ал да, бери кел, бусагъат Разият да жетерикди, — деди Назийфа.

— Хау, ма, биягъы Разиятны тарыгъуларына тынгыламасам а! Къалай тезесе аны сарнауларына? Бир заманда бир иги хапар айтмаз, ёлеме-кетеме дегенден сора, — деп чочуду телефонну бирси къыйырындагъы Ханийфа.

— Да менден сора кимге айтырыкъды? Сени жарсыуларынга да тынгылаучума да!

— Биринчиси, сен мени туугъан эгечимсе, экинчиси — тамата туугъан эгечимсе, — деп даулашды Ханийфа. — Аны себепли сен манга тынгыларгъа да, бошушургъа да, урушургъа да эркинлигинг барды. Ол а, ол? Кесини эгечине барсын да тарыкъсын! Бир жары бирыргъа керекме деп, бир сылтау нек кзурамай эдинг?

— Бек биринчиси, сен айтханлай, ол мени бек тат-

лы тенгимди, экинчиси, санга ушаш эрге артыкъ тап чыгъалмагъанды. Сёзсюз, сеникин бла аны къатхан чабагъан тенгешдирмейме. Сен да бери кел, экигиз да эрлеригизни сёюп, ох этерсиз, мен а сизге сукъла нып тынгыларма...

— Ол бирибиз, юйор башчыбыз, юйдеди. Аны халына кёре этерме. Ол юйде тургъанлай, бир жары кетсем, гур-гуру къурумагъанын билесе да? Бир-бирледе, ол уллу къарынына уруп, баштёбен айландырлыгъым келеди, — деп тарыгъа эди Ханийфа.

Назийфа эгечини хапарына эригиулю тынгылап башлады. Ол эринден тарыгъып башласа, сау сагъатны ичинде да тохтамаз. Не сейир, не аламат, бу эрлери бла жашагъан тиширыула аланы жыртханлай нек турадыла? Юйде, иште да алай. Неда эр кишиле, тиширыула айтханча, барысы да итлемидиле? Саматны да аланы санына къошаргъа боллукъмуду? Хоу бир да! Тиширыула Назийфаны жангызлыгъы ючюн, ёхчеге, кокаланып тарыгъа болурла эрлеринден, эшта. Ансы алагъа тынгылагъан, эрге чыгъаргъа да къоркъур... Алай Ханийфа бла Разият анга ёхчеге этмейдиле да! Назийфа уа экисини эринден бирине да бюсюремей эди. Саматны ала бла тенгешдирди. Аланы аралары кёк бла жер кибикди. Алай Самат да ким болгъанын кёрюзте башлагъанды...

— Алло! Алло! Назийфа, эшитемисе мени, тынгылаймыса? — деп къычыра эди Ханийфа.

— Эшитеме, тынгылайма, — деди жалаңда Назийфа.

— Да мени сорууума жууап нек бермейсе?

— Бери келиринги суюп андан айтмайма, — деп алдады Назийфа эгечин, олсагъат окъуна аны кёлуне тиймейим демеклиги бла. — Эгечин аурукъсунуп турады, аны бир кёрюп келейим десенг а ол чыккырынга.

— Охо, бир онг болса, жетерме, — деди да Ханийфа, аны бла аланы телефон бла сёлешулерини башалды.

Назийфа жууукъ адамларыны эрлерине бюсюреме, алагъа бирер чам ат берир эди — бири къатхан чабакъ, бирси чыккыр, башхасы къаштуй... Сен эрге ма андан баралмай къалгъанса, деп кюлюр эдиле эрлерини чам атларын эшитген тиширыула. Эгечини эри Халит а, Назийфагъа зат айтмагъанлыкъгъа, чам аты ючюн дерт жетдире, къатынына :

— Эгечинги эрге берирге керекди ансы, ол битеу кишилени кёрюп болмай башларкъыды, — дер эди.

— Сенлай бирни тапмай турады дейди, тийишли адам болса сую эди ансы, кёнчек кийип айланганла уа топпа-толудула, — деп чимдир эди эрин Ханийфа.

— Мени уа не хатам барды? Бек суюп чыккъан эдинг да манга, энди уа не сылтаула излейсе? Оллакый, тиширыуну кёлуне эр киши угъай, Аллах да кетмес...

— Аллах-Аллах, не аламат сундунг кесинги! — деп тохтаса Ханийфа, Халит андан ары сангырауча болуп тохтай эди. — Угъай, мени къанымы къайнаткынчы тохтамагъанса, энди уа тынгылагъан эт. Бек биринчиси, аракъыны кёрсенг, къалтырагъан этесе аны асыры суюгенден, экинчиси — шо сен окъуна, шо сен айланыргъа кюресесе. Мени уа сен ыразы эталамыса? Сен ол сорууну кесинге бергенмисе? Ахчанг — оу, кесинг — шау,.. — деп «тую» эди ол эрин.

Назийфаны къатында аллай сёз атышлары аз болмагъанды эгечини бла киеуюню. Бирде уа ала болмагъанча терен даулашха кете эдиле, Халит а, Назийфагъа да бет этмей, аузуна келгенни айта эди. Орталарына кирип, аз шошайтмагъанды ол аланы. Назийфа кетгенден сора уа, терслигин жулургъа кюреше, Халит даулашны къайын къызына атай эди. Неден да бек Назийфаны ол сейирсиндире эди.

— Хау, мен болмасам, ол сени жүрегинги чырта къыйнарыкъ туююл кёре эдим. Ийсагъан, алай болса эди, — дер эди ол Ханийфа анга, ышара, эрини ол къылалыкъларын айтса.

Разиятны юйуне уа Назийфа, кертиси бла да, окылгъа бир кере барыучу эди — аны туугъан кюнюнде алгъышламай а. Алай, къатхан чабакъ, Аныуар ышарыргъа кюрешгенликге, аны келгенине буруну артыкъ суююнеменин биле эди. Халит ичгини кётюралгъан адам эсе, Аныуар а, бир рюмка уртлагъанлай окъуна, эсирип къала эди, кеси да шытылы, тизгинсиз... Аз айтмагъанды Назийфа тенгине, сен аны бла жийиргенмей къалай жашайса деп. Ким биледи, сёз болгъанларында Разият тенгини оюмун эрине бедир этипми айтхан болур эди, алай ол а Назийфагъа торленнгенин, аны кёрюп болмагъанын да къыз сезе эди. Аны себепли, татлы тенгин туугъан кюню бла алгъышлап, жарым сагъатны ийнеледеча кючден олтуруп, ашыгъышлы кетиучу эди. Разият да, халны

ангылай, тенгин бир заманда да тыяргъа кюрешменгенди, алай Назийфагъа келсе уа, кече арасына дери олтуруучуду. Кетерини аллында уа, «къатхан чабагъына» сѣлешип, аллына чыкъ дер эди. Алай сабийлерини: «Папа жукълап турады»,— деселе, эсирип келгенин ангылап, дуняны къаргъышын эте, чыгъар эди Назийфаны юйюнден.

— Быллай бирге дери нек олтургъанса? Чыкъмай тур, къарангыды, къоркъурса, бусагъат жетеме,— десе уа эри, Разиятны кѣлю жарып: «Харип, билемисе, Назийфа, халал а аллай халалды, бу ичгени бла къанымы бузуп бошады ансы»,— дер эди.

Биле эди Назийфа ичгичи адам юйдегилерини къанларын къалай «ичгенин» — къоншусу аллайды. Азмы келгенди аны къатыны Назийфада бугъаргъа? Аллаглагъа къарай кетсе, къыз кесини ырахатлы, жангызлыкъ бийлеген къадарын сайлай эди. Алай бирси юйлени балконларында эри бла къатыны бирге сюелгенлерин кѣрсе уа, сагъышлана эди. Шѣндю балконда кѣгюрчюнлеча сюелгенле ичип келселе уа, не кѣргюзте болурла? Хау, эр кишиле ансы, тиширыула уа быллагъа эсирипми чабарыкъдыла? Не десенг да, тиширыу жарлыды. Жашауну не тапсыз болумунда да анга эр кишиледен эсе къыйыныракъ, тапсызыракъ тюшеди. Больницада саусуз тиширыулагъа къарай, аланы тарыгъыуларына тынгылай, ол кѣп затны ангылагъанды. Хау, бардыла жашауда тиширыула алдагъан, къюп кетген эр кишиле да, алай ала бек аздыла. Къарыусуз тиширыулагъа уа бу жашауда кѣп къыйынлыкъланы сынаргъа тюшеди, аны себепли хар заманда да тиширыулагъа бек жаны ауруучуду.

* * *

Солуу кюн танг атмай, эшикни къонгуроуу зынгырдагъанда, Назийфа, былай эртте келген ким болур деп, сейирсинип къопду. «Сени юйюнге келмеген жокъду, тюкен кибик — чыкъ-кир, чыкъ-кир. Бир заманда айталмайма санга ич сѣзюмю, хар заманда бир адам болмай къалмаз»,— деп, эгечини тырман этиучюсю эсине тюшюп, юсюне халатын къаплай, ол эшикге жанлады.

— Менме мен, терк ач,— деди Ханийфа бирси жанындан, эштада, Назийфаны аякъ тауушларын эши-

п.— Сумкамда къалгъанды ачхычынг ансы кесим хар эдим...

— Танг атмай, къоркъутхан окъуна этдинг,— деп, эгечин къучакълады.

— Да, хау, алай алаamat тюш кѣрмегенме, телефон башынгы аурута турмайым да, бир кѣрейим кесини да деп келгенме,— деди Ханийфа, отоугъа ѳте.— Ант жашауунгдан хапар. Сабийле да, Халит да жукъландыла, ансы, уянсала, башымы чыгъараллыкъ тюшюл эдим. Чай салайыммы Назийфа, ичерикмисе? Ауузума суу салмай чыкъгъанма мен а...

— Сал, печеньяларым да бардыла, ичейик, мен а бир кесек жатайым,— деп Назийфа жангыдан жууурган тюбюне кирди.

Эгечи аш этген отоугъа кетгенде, сагъышланды. Ханийфаны журеги нек эсе да тынгысызды, бюгюн ол бошуна келмегенди былай, танг атмай. Бек себирди.

— Не ишлейди ол жигитинг а, тюбешемисиз? — деп сорду Ханийфа отоугъа кирир-кирмес.

— О-хо-хо, сен а аны къайгъысын этип келген кѣрме, мен а эгечинге жарсып келген сундум да...

— Анга жарсысам, аны юйюне барыр эдим, ол ичгач кишини. Барып тохтагъан чурбан,— деп къызды Ханийфа.

— Турушунлай турады, бир жангылыкъ да жокъду мен суйгенден башха,— деди Назийфа.

Экиси да кючсундюле да, иги кесекни тынгылап турдула.

— Да-а,— деди ахырында Ханийфа, эгечине жарышулу къарай,— ол сени кибик кѣплени кѣрген жашды, сууукълугъу да анданды. Фатарынг эсе бар, билиминг, сыфатынг ким да сукъланырча. Къуру бизгининги жыя билгенинг окъуна нени багъасы барды. Мен санга кѣзбау этип, ѳхчеге айтмагъаныммы билесе... Къолунгдан келсе — айырылсанг игиди. Ансы, тертиси бла да, суйюп къойсанг — ма андады палах.

— Ханийфа, кимге айтаса аны сен? Суймеклик не болгъан билемисе? Эндиге дери бир кишини да жарыталмай тургъанма, Саматны уа бир адам бла да тенгледираллыкъ тюйюлме. Билеме, ол мени суймейди, излемейди, ол, мен ангылагъаннга кѣре, жанда кесин сюеди неда аны тослары бардыла,— деди Назийфа.— Ийсагъан, ол бусагъатда къатымда болуп къалса эди, кече болуп, танг да атмай...

— Санга не болгъанды, Назийфа? Кёлюнг бламы айтаса? — деп сейирсинди Ханийфа.

— Сен гитчемсе мени, аны себепли алыкъа кёл затны билмейсе, заман жетсе, айтырма...

— Назийфа, кертисин айт, сен аны жашагъан жеринде болгъанмыса?

Эгечине жууап берирге суймей, Назийфа ундурукъдан къоба:

— Бар, чай къайнагъан болур, мен да бусагъат келеме, — деди.

Алай эгечи жеринден тепмеди.

— Назийфа, мен санга бош сормай ушайма да, огъесе айтыргъа суймеймисе? Охо, ол сени ишингди. Сен мени тамата эгечим болгъанлыкъгъа, экибиз да гитчечикле туююл ушайбыз да? — деп, сунмай тургъанлай, ол къопду да аш юйге кетди. Назийфа да, къолун-бетин жуууп, ызындан жетди. Тынгылагъанлай, чай ичдиле.

— Манга болуру болгъанды, Ханийфа, — деди Назийфа шош, кеси да сунмай тургъанлай.

— Ол дегенинг, Назий! Мен харип, хар заманда акъыллы башынг бу жол сени шашдыргъан этген кереме. Ол кесин жюрютгенине кере, аны башха тиширьюу барды, — деди Ханийфа, чай ичгенин къоюп.

— Сен аны, Ханийфа, эштада, бир тиширьюу бла кёрген болурса, ансы танг атмай былай жетерик туююл эдинг. Сора алай болгъан эсе да, не этериксе? Мен аны алай сюеме, Ханий, алай да — алай... Сёз бла айтып ангылатхан къыйынды. Шашхан эсем да, сен айтханлай, чоғъожланмайма. Суйген къалай игиди, кюйген аманды ансы, — деди Назийфа, кючсюнюп.

— Да мен да аны ючюн жарсып айтама. Да бу агъач кишиге не керекди да, Назий? Ол эсе, башына эркин адам, сен эсенг — алай, да сора уа не керекди анга? Аны юсюнден селешмегенмисиз?

— Сен сейир затланы айтаса, Ханий. Ол мени бла кюн сайын тюбешип, сени ючюн ёлеме десе — бир иш. Биз а ауукъдан-ауукъгъа бир тюбешебиз. Мен суйгенликге, ол а заманын ашырады, ангыладынгмы? Мени жыл санымда башха къадарны уа къалай сакълайым? Суймесем, бир иш... Сора мен анга бир юйюрлю болайыкъ десем... билмейме, айталлыкъ туююлме алай. Анса да кесин тутдурмай айланады, — деди Назийфа мудах ауаз бла.

— Ол сынауу болгъан ит кишиди. Сен а, харип,

аны къолуна бир тынч тюшюп къалгъанса. Энди тюбешме аны бла, Назий, охому? Артда кюйсенг, тапсыз болур, — деди эгечи.

— Сен не эсе да бир зат билесе, Ханийфа, айт. Биреуден эшитгенден эсе, сен айтсанг иги туююлмюдо? — деп тохтады ол, жүрегинден ишеклик кетмей.

— Билиб' а не билликме, ёмюрюмде да бир кёргенме аны. Энди кёрсем, не танырма, не къалырма. Алай тюнене эки киши бла эки тиширьюу болуп бир машинагъа мингенлерин кёргенме да, ол болгъанын-къалгъанын да билмейме, алай жүрегим гур деп жанып къалды да... Саматмы эди ол бири — тюзюн айталлыкъ туююлме, алай анга алай ушай эди...

— Да азла бла аз жерлеге бармайды ол? Сора ол мени алдамагъанды, Ханийфа. Анга мени бир тюрлю дуум жокъду, жаланда суйюп къойгъанма да, ма олду палах... Саматны ауазын эшитсем, нени да унутуп къояма, къайда болгъанымы иш да. Аллаи кезиуледе менден насыплы адам болмаз... Эндиге дери жүрегим жукълап эди, энди уа мен, Саматсыз, кесимлей, къалай жашайым? Ол башха къатын алса да, тюбеширикме мен аны бла, ол суймейди ансы, — деди Назийфа эгечине кёлюндегин айта.

Ханийфа уа эринлерин жыйырып тынгылай эди, бюсюремей. Ахырында уа: «Сабийинг болуп къалса уа, не этериксе?» — деп сорду.

— Болсун, угъайым жокъду, — деп жууаплады эгечи.

Сабыр олтургъан Ханийфа жеринден секирип къопду, сора асыры тынгысыз болгъанын билдирмезге кюреше, асыры хыны селешип эгечини кёлуне иш тиерме деп, отоуда ары бла бери жүрой: «Сен кёлюнг бламы айтаса?» — деп сорду жаланда.

— Чам этгенге ушаймамы? — деп сорду Назийфа да.

— Халкъгъа уа не айтып чыгъарыкъса?

— Мен аны юсюнден сагъыш да этмегенме, Ханий. Мени жыл санымда не хазна болсун...

— Угъай! — деп чапды эгечини ауузуна Ханийфа, тёзюмю тауусулуп. — Сенден иги да абаданланы да болады сабийлери. Сен бусагъатда кесинги онсегиз-жыллыкъ къыз кибиж жүрютесе. Шёндюгю жаш къызчыкъла ол затланы сенден эсе иги ангылайдыла, сен врач болгъанлыгъынг...

Артда къызыу даулаш башланырыгъын экиси да

сездиле, алай аны къатыландырмас ючюн, Назийфа тынгылауну ийди.

Айтырын айтып, жууап алмагъандан сора Ханийфа эгечине, суйгенинглеи деп, сууукъ къарамы бла бузлата, чыгып кетди. Бар эди Ханийфаны аллай къылыгы — сунмай тургъанлай, жана тургъан отха суу къуйгъанлай этгени... Быллай тюбешшуден сора, жюрегине таш битгенча, алай кыйналыучуду Назийфа. Ишчи кюню болса, кесине жер тапмай, ишине ашыгыучуду. Саусузланы тарыгыулары аны кесини жарсыуларын къалай эсе да селейте эдиле. Бюгюн а Назийфа къайры барсын? Чыгъарыгы да келмей эди. Тешинмегенлей, барып ундурукъгъа таянды. «Хау, тынчды санга алай селешген, Ханийфа. Мен а жангызлыкъны дуниясында, сен сунганча, ырахатланып жашамайма. Сени юйюрюнг, эринг, насыбынга. Сен жангызлыкъ не болгъанын билмейсе, Аллах санга аны сынатмасын. Боллукъ болса, эндиге дери болур эди сабийим... Мен Самат бла тюбешгенли эки жыл окъуна болады». Ма аллай сагышлары бла, телеви-зоргъа къараса да, зат ангыламай, алай оздурургъа кюрешди ол солуу кюнюн.

Мен суймесем эди, иш башха болур эди. Алай ол сезимни сынамагъан адам суймекликни кек бла тенг къууанчын, келлениуюн, аны кызылулугъун, береке-тин да билмейди. Суймекликсиз жашауну татыуу жокъду, тузсуз гыржынча. Алай Назийфа не этсин? Суймейди Самат бирге болургъа, насыпны сынаргъа. Ол кесин бир оюмда тутуп аны кертилигине сейирсинди: хар селешген эр кишиде ол Саматны ышарыуундан, аны кылыгындан бир затчыкыны табаргъа, ушашдырыргъа кюрешгени. Къаллай тиширыгуну жарата болур Самат деп да тинтип кюрешди: сары шинлими, къаранымы, жарык келлюнюмю, семизни-ми, арыкынымы, огъесе уа? Ишине уа къалай къарай болур ол? Алай врачны усталыгына бюсюремеген адам болмаз да. Барысындан да бег' а, ол тюз да Самат жаратырыкъ тиширыгуча болуп квалса сые эди. Шендю аны къолунда жатхан 3-чю палатадагы саусуз тиширыу къалай ариуду! Ма ариу десенг — сёз да табаллыкъ туююлсе. Бирси саусузлагъа къарап, анга жетгени сайын: «Сени уа, сёзсюз, сюерик эди Самат. Къалай ариуса... алай ауруулуса, харип. «Ариуну ичи ауруу» деп быллайла ючюн да айта болурла», — дер эди ичинден. Алгъа аны эри терк-терк келиучю эди,

ертдан-артха уа бир чакъдан кёрюнюп башлады. Ол ариу тиширыу а жилийды. Аллай чырайлы тиширыу кюн сайын жарсыула бла тургъанына ким ийнаныр? Саусузла аны халын, юйюр жашауун да Назийфагъа сууутмай жетдиргендиле. «Эр кишиле бири квалмай итледиле. Кёремисе, ариулугъу кёз кваматхан, сабыр ккылы тиширыугъа ол эр кибиги не сынатмады, не квалмады! Кюн сайын къанын ичип, ма ол жетдиргенди аны аллай чекге. Быллай ариу къатыны болуп тургъанлай, дагъыда айланыргъа кюрешеди», — дей эди аны къатында жатхан тиширыу...

Кеп тюрлю саусузланы кёргенди Назийфа, къадарлары да хар бирини башха. Бирге ушашла да бар. Жан аурутурча болумгъа уа тиширыула тюше эдиле исламында. Назийфа да аланы тизгинлерине кшош-лгъанды, эшта.

Кече узуну ары бла бери бурулуп жукълаялмаучу Назийфа бу жол квалкыды. Аны эзилген да, ишек-ликни отунда кюйген да жюреги бу жол жукъуну татлы дуниясына батдырды.

* * *

Эрттенликде ол ишине ашыгышлы бара тургъанлай:

— Назийфа, не кёрмегенча этип бараса? — деген хыны ауаз таба бурулду.

Къараса уа... Танзий! Биргесине школда он жыл окъугъан тенги... Тюзюн айтханда, Назийфа аны бла бир заманда да шуех болмагъанды, аны кесин да классда артык суймеучю эдиле. Хар кимге кеси шылып айланган болмаса, аны шуехлугъун жюрю-жюрге киши суймегенди... Зарлыгындан сора да, узун тилли кыыз эди, чанчхы сёзлю. Бир кере, Назийфа университетде окъугъан заманда, Танзий ма быллай тюбеп квалгъан кезиунде, аны жюрегин бек кыйнагъан эди. «Сен врач боллукъма депми махтанаса? Анданмы ёхтем тутаса башынгы? Мен а тюкенчи болгъанлыкъгъа, аллыма сен келликсе, врачла уа сенден сора да топпа-толудула», — деп, ол Назийфа ангыла-лмагъан бир сейир затланы, биз сукъгъанлай, чан-чып айта эди. «Тюкенчиле уа сенден сора да топпа-толудула десенг эди уа сен ол телиге», — деген эди эгечи Ханийфа аны хапарын эшитгенде. Ол затла эси-

не туюшуп, Назийфа сагъайды, олсагъат андан бир сылтау табып айырылыргъа керекди деп келди кёлюне.

— Гынттылы болгъанса, къарайма да... Таныгъан окъуна эталмай тураса,— деди ол.— Кёргенингча, кийиннген сенден аман этмейме.— Танзийла къара сахтиян плащын кёюлу бла кёргюзтдю.— Огъесе, бир алапат окъууум барды депми махтанаса? Шёндю аны бла махтанып этеригинг жокъду. Окъугъанла бютюн жарлыла болуп айланадыла.

— Да сени уа нек танымайма? Бек танийма. Алай, мен ауузуму ачхынчы, дунияны айтып къойдунг ансы... Не заманлы кёрмегенбиз бир бирни. Къалайса? — деп, Назийфа саламлашыргъа Танзий таба атлады. Ол а, кёолун сансыз узата, аягъындан башына дери тинтип къарады.

— Бек игиме. Кёрген а мени къайдан кёрлюксе? Энди мен жаяу аз жюрюйме, керекли жериме эрим машина бла жетдиреди. Шёндю ол мында туююдю да, анданма жаяу. Сен а бу кыйын заманда къалай кечинесе?

— Турама, бирде игирек, бирде — осалыракъ. Ашыгъып турама ишге, Танзий, кеч болургъа жарамайды манга, айып этме, больницаны халын кесинг билесе,— деди да Назийфа жумушакъ ауаз бла, кетип тебиреди.

Танзий, энди эрге къалай чыккыгъанын айтып, махтанып башласа, башха адамны сындырмай, жер туюбюне сукъмай къоймаз. Аны таныгъанла ол кылыгъын бек дурус биле эдиле.

— Оллох-оллох, быллай бир несине ашыгъаса муну? Не бек чапсанг да ол иш кибигинге, киши ыспасынгы чыгъарлыкъ туююдю, бошуна туююлюксе ансы... Быллайны уа ёмюрюнде да алаллыкъ туююлсе, харип,— деп, Танзий юсюндеги плащны сол кёюлу бла ийнакълады.

— Да андан сора да барды керекли затларыбыз... Алай Танзий аны сёзюн эшитмеди.

— Да ётюрюкю аятама да, и-и? Айтчы? Хы-ы, угъай де! — деп атылды ол.

«Бу уа алгъындан да бек кетип тура кёреме, тюз да шайтанлы кибик... Къалай айырылсын адам мындан?»

— Эринг а бармады? Ишлеймиди? Огъесе бошуна тюрт-мюрт эте айланганланданмыды? Бир ненча

ымлы биз Россейде жашап келгенбиз, бери уа кёп болмай къайтханбыз, аны себепли билмейме кимни эрге чыккыгъанын бла къалгъанын да. Жашла школна бошагъандыла да, аны ючюн келгенбиз, аланы окъуууу салыргъа. Ахчабыз да жетеди, толтурурун да толтургъанды бу киши, дагъыда тоймайды ансы... Ишлей а бир биледи да, ол бийик билимлери болгъанла, затха жарамай, аны къатында бош атылып къалгъандыла. Так что, бийик билим дегенинги шёндю болум да магъанасы къалмагъанды...

Танзий хар эки сёзюнден, кыысха-кыысха кюле, кёзлерин бир жерде тохтатмай, хапарын алай айта эди. Олсагъат эригип къалды андан Назийфа. Ол кереге тебирегенлей, аланы къатларына эски пальтода бир алаша къарт къатынчыкъ келди.

— Кечгинлик беригиз, ушагъыгъызгъа чырмау болдум эсе... Айып этмегиз, алай манга бир ётмек багъасы берсеги эди... пенсиям жетмейди, заманында да бермейдиге аны. Кызым юч сабийи бла, эринден айырылып, мени бла турады, кеси да ауруулу болгъанды,— деп, къарт къатын узун хапаргъа кетди.— Юйде ётмекге окъуна жокъду ахчабыз, ийнана эсе...

Назийфа, бохчасын чыгъарып, андан бир къагъыт ахчаны къарт къатынчыкыгъа узатды.

— Саулай мангамы бересиз муну? — деп сейирсинди ол.

— Хау, айып этмегиз. Ахча алгъан кезиуом болса, кёбюрек берлик эдим...

— Сау бол, кызым, сау бол.— Къарт къатынчыкъ жилимсырады.— Аллах санга онг берсин. Санга да Аллах онг берсин,— деди ол, Танзий таба бурулуп.

Назийфа къалай эсе да Танзий таба къарап ийди. Ол сюелгенича тура эди. Эринлерин чойюрюп, жийиргенинген этгенча, къартны аягъындан башына дери къарай.

— Сен таулумуса? Сёлешгенигизден ангылагъанма... Ма аягъымда калшланы манга бу тюкенде ишлеген (ол уллу тюкенни кёюлу бла кёргюзтдю) таулу кызы беренди.

Къарт къатын жилиды. Ол кёол жаулыкъчугъун чыгъарды да, кёзлерин сыйпады.

— Таулу халкъ огъурлу халкъды, бек огъурлу. Аллах болушсун сизге да.— Ол, акъырын атлай, кетди.

— Бар-бар ары, жолунга, башыбызны суугъа ата рыкъ этдинг... Бизни кечюрген заманда бир киши да эсгермей эди огъурлу, ишчи халкъ болгъаныбызны. Айт-ай! Факъырачы! Сен телесе, Назийфа, ала ёхчети жиямсырагъанлыкъгъа, сенден эсе къайда иги жашайдыла. Не уа барыр да, ичер суйген аракъычыгъын... Огъесе, алай баймыса? Ашыгъып тура эдинг да, бу жарлы баштакъны сагъатлыкъ хапарына тынгыларгъа уа заман тапдынг,— деди Танзий.

Назийфа, бир зат да айтмай, алайдан терк-терк атлап кетди.

— Кесинги кийиндирги эдинг да, харип, жетгенге ахча юлеширге кюрешмей,— дей эди ол аны ызындан.— Кесинги не огъурлучукъ этерге кюрешесенг да, таный болмазбыз сени, жазыкъ...

Танзий бла болгъан тюбешиуюню юсюнден Назийфагъа бир башха адам айтса, ийнанмаз эди. «Жазыкъ деб' а не ючюн айтхан болур эди? Кёлюн чёкдюрюрге эшга. Назийфа аны ахыр сёзлерин эшитмеген сунуп, Алай бу дуняда, суйсенг-суймесенг да, не тюрлю адамгъа да жолугъургъа тюшеди. Иште къаны бузулуп келди, Шинтигине олтурур-олтурмаз, аны таматасы чакъырды.

— Назийфа Къанаматовна, сизни бёлкюмюгюзюню таматасы мында болмагъаны себепли, Саулукъ сакълау министрстводагъы жыйылыгъа сиз барыргъа керексиз. Заманыгъыз бек азды,— деди.

Терк окъуна кийинип, автобус тохтаучу жерге барды. Адамла кёп эдиле. Автобус келгенде уа Назийфа анга кючден бла бутдан минди. Адам толкъуну, тюртө келип, аны бир мюйюшге кысыды. Бир ауукъдан сора адамла азайдыла. Назийфа олтурургъа жер изледи. «Билетлеригизни кёргозтюгюз»,— деп, автобусну эки эшигинден да эки мазаллы тиширыу миндиле. Бирини бети огъурсуз эди, бирсини уа кёзлери, Танзийникилеча, бир жерде тохтамагъанла. Огъурсуз бетли контролёр билетсиз адам туталмагъанына ыразы болмагъанча: «Бу сейирге къара, бюгюн жол какъларын барысы да төлегендиле»,— деп, эки-юч кере да къайтарды. Контролёрла минселе, хапарчыла бир кесек шошайгъанлары белгилиди. Аны сылтауу неде болгъанын ким билсин? Ма ол шошлукъда эшитди Назийфа огъурсуз бетлини хыны ауазын:

— Тазир төле дейме мен санга! Мен а сейир этип келеме, адамла къаллай эдиле болгъандыла деп!..

Ол бир жашчыкъны юсюне сюелип кычыра эди. Жашчыкъ кызарып, амалсыз болду.

— Ол мени туудугъумду, шёндю ахчабыз тауусунду да...

«Бу таныш ауазны къайда эшитгенме мен?» — деп кыскайды Назийфа.

— Ётмеклени уа бек жыйгъансыз... Алагъа уа ахчаны къайдан тапхансыз? — деп кюкюреди контролёр битеу автобусха.

— Бир тиширыу бергенди кёп болмай... Тилеп алманма...

— Сен автобускада какъсыз кесинг айланганынг болады, туудугъунгу да аманнга юйретме.

Сёлешген къарт тиширыуну Назийфа кёзлери бла изледи. Танзий бла сёлеше тургъанлай, ахча тилеген къарт къатынчыкъны таныды. Адамла бла тюртөше, аны къатына барды. Туудугъу кююнуна эки ётмекни кысып тура эди. Къарт къатынчыкъ, кёлу бла бир ётмекни кесине кыса, болгъан ахчачыгъын контролёргъа узатды.

— Адамны кёлунда ахыр къабынын сыйырыргъа кыйып туюлюмдю? Сыфатындан окъуна кёрмеймисиз амалсызлыгъын? — деди Назийфа.— Сенлайны был-ый ишден кыстаргъа керек эди, адамланы керексиз къанларын бузмазча...

Эндиге дери тынгылап келгенле да кёзгъалдыла. Алайда уллу дауур башланды. Контролёр къатын, жан-жанына жууапла къайтара, төгерегин ашай эди. Бир къартайгъан киши уа олтуруп тургъан жеринден кюпду. Адамла аны айтырын сакълап тургъанча, шош болуп, анга къарадыла. Ол а сабыр, алай къаты айтды:

— Бусагъатдан къайтар аны ахчасын!

Огъурсуз бетли контролёр, гур-гур эте, къарт кишини юсюне айланды. Алайда дауур боллугъун ангылап:

— Аны ахчасын кесине къайтарыгъыз, сабий ючюн мен төлейим,— деди Назийфа.

— Къызым, сау бол, сен манга экинчи кере болушаса. Атынг къалайды? Эсгерген кезиуомде Аллахдан санга игилик, саулукъ тилерме...

Аны эки кёзю жиямукъладан толдула. «Къарыу-узну кёлуне тиерге жол къалай ачыкъды бети болмагъан адамгъа! Къалай жаланды жарлыны жүреги».

Къарт къатынчыкъгъа болмагъанча эрий эди аны жюреги.

— Назийфады мени атым.

— Назийфа... Манга уа Кристина Ивановна дейдиле.— Ол, къол жаулукъчугъун чыгъарып, кёзлерин сыйпады.— Кёремисе, къызым, мен жашауумда не кёрмедим, не сынамадым... Гитче заманымда уа бу къыралда туугъаныма къууанып айланычу эдим, къаллай ёхтемлик бар эди жюрегимде! Алай юйрете эдиле... Энди уа бизни къаллай чекге жетдирди бу къырал... Не этгин, хуржунунда жугъунг болмаса... Юзгеле багъалыдыла бу къыралда жарлы адамдан эсе. Туудугъум жюрегине замансыз жара салыргъа суймей эдим... Аталары арталлыда къарамайды, бармыдыла, жокъмудула — билирге да суймейди... Алай болур бизни къадарыбыз, не этериксе...

Автобус тохтагъанда, Кристина Ивановна, тегерегиндегилеге алгъыш эте, туудугъу бла бирге тюшдю. Бири амалсыз къарт, бирси уа асыры жаш — эки къарыусуз жан бара эдиле жолда. Назийфа уа тюшерик жерин эртте окъуна оздургъанын эследи. Болсада, тюшдю да, жюрегин къыйнагъан ауур сагъышлары бла артха жаяу тебиреди.

* * *

Суймеклик адамны сокъур этеди, андан сора уа жазыкълыкъны сынатады. Суймекликде хар зат да жашырынды: аны къалай келгени, жюрегинги къалай бийлегени, сора кетгени да — кимни урходук эте, кимни уа жашауун, билмей тургъанлай, къууанчлы, берекетли эте, жарыкъ кюнча жарыта. Алай бирде уа, ёчиуге тургъан отча, аз-маз къабына кетип, сора жюрегинде гур деп да алыр — алай кюлюю уа жангыдан къалай жандыргъын. Алай сейирлик затды суймеклик, бир тюрлю низамгъа сыйыналмагъан, сунмай тургъанлай, кёп ишлени этген. Ма аллай сагъышла бийлеп эдиле Назийфаны. Къарап-къарагъынчы, жай озду, аны ызындан а кюз арты жетди. Алтын чапыракълы кюз арты. Назийфаны жюреги уа женгилленмеди, суймекликни отунда кюе эди ол. Бир ненча ыйыкъны сакълап, инжилип, Саматны сакълагъандан арып, уяла, бети отча жана селеше эди анга Назийфа кеси.

— Бусагъатда адамларым бардыла, кесим артда-

рикъда селеширме,— деп, Назийфа зат айтхынчы, Самат телефонну чолпусун сала эди.

Ма алай бла ненча ай озду! Жюреги асыры къыйналгъандан, Назийфа кесине жер тапмай турду. Уилгъанын а... кесин тыйдырмай селешгенине битеу силлары жаннганча бола эди. Къалай кёрюп болмай эди кеси кесин аллай кезиуледе! Алгъа ол Саматны айтханына ийнанып турду. Алай артдан-артха уа, ол селешмегенден сора да, Назийфа кеси эсгертсе, бир зат да болмагъанча жууаплай эди Самат. Адамларым барды дегенлей... Юйюнде, ишинде да мынга адамламы жыйылып турадыла? Бир уллу организацияны директоруна жыйылмай а! Алай ала барысы да сылтаундыла. Бир адам эшитип иш къояр аны селешгенин дегенча, нечик ашыгъышлы салады ол чолпусун, нуазы да бир шошчукъ, шыбырдагъан этгенча.

Бюгюн а ол Низайфагъа къайдан эсе да бир узакъ шахардан келген къонакъланы ашырыргъа керекме, тамбла уа мен санга селеширме да, тюбеширбиз деп, биягъы Назийфа зат айтхынчы, чолпуну атып къойду. Аны жюреги къыйналыр, жарсыр деп къайгъырмай эди. Бютюн аны хар сёзю, хар этген иши, мырхык кибик, манга неж жабышханса дегенча алай эди. Алгъа уа ол кесин алай жюрютмей эди. Кёлкъалдысы бла, жюрек кюйююу бла аман жукъусундача айлана эди Назийфа.

Бюгюн а шабат кюн, Саматны тюбеширбиз деген кюнню... Экинчи кюн Назийфа алай насыплы эди — ол Самат бла бирге сау кюнню турлукъду! Къалай ала-матды! Тегерекде уа бир киши да жокъ — жаланда ла. Алай аны аллай жашаугъа эркинлиги бармыды? Алай кемсиз сюерге, ол сезимге алай берилирге — Самат аны эри туйюк ушайды да! Тиширыу кеси кесине ийиш эте, къарангыда окъуна къызара эди эсгеруледен. Бир ненча кюнню Назийфа кеси кесин къолгъа жыйып турала эди, алай андан сора уа аны жюрегин, битеу да санларын алгъан, къутуртхан къызыу сезим аны шашхынлы атлам этдире эди. Бирсилеча, ол да сибыр неж жашаялмайды? Суймеклик дегенинг къалай сейир затды... Хар инсаннга керекди ол, хар ким да кюсейди аны, термиледи ол сезимге. Суймекликсиз а, аны къууанчындан кери къалгъан, суу къуюлмагъан гюлча къургъакъсыйды, мыккыл болады, жерден тамырлары бла чыгъарылып атылгъан ханс кюнде мууал болгъанча.

Билемиди кѳууанч сезимни Саматны жюреги? Жашау адамгѳа сѳймекликге, насыпха деп бериледи да! Ол а насыплы болгѳан болурму жашауунда? Огѳесе бош алаймы жашагѳанды, бир тюрлю сезимсиз... Хау, аллайгѳа ушайды не сейир эсе да. Ол Назийфаны да алдамагѳанды. Жаланда, Саматны кѳргенлей, дуня байрамлы болуп кѳала эди ансы, бир сейир ырахатлана эди жюреги. Не айтсанг да, кѳадары эди ол аны. Азламы жатхандыла больницада, азлагѳа аз адам келмегенди. Да сора чалбаш кѳарт кишиге келиучю Самат аны жюрегине кѳалай бла кирди? Юйюрлюдютѳюйдю деп билгени да болмай тургѳанлай, юйге келсе, Саматны юсюнден сагѳыш эте тургѳанын кеси да эслей эди. Юйюрю бар эсе уа? Ма аллай соруула кѳыйнап турдула аны чалбаш киши Назийфаны Самат бла танышдыргѳынчы.

— Бек иги врачды ма бу, кеси да таулу кѳыз, танып кѳойсанг сѳе эдим,— деди ол.

Артдарагѳ а, Саматны юйюрю болмагѳанын билгенде, Назийфа сейир окѳуна этди. Аны жыл санында юйюрлю болмай а! Болсада манга тап тѳюшюп турады да деп да кѳууанды. Ма ол кюнден сора башха тюрлю жарыды аны жашауу, кѳалай эсе да бир жан кирди анга. Ол жашаргѳа сѳе эди энди, бир такѳыйкѳаны да оздурмазгѳа. Жангызлыкѳа оздургѳан кюнлерин санап башлады. Алгѳын дуняда аллай зат барды деп эсинде да жокѳ эди. Неге деп жылтырайдыла аны дум-кѳара кѳзлери, инбашларына тѳгюлюп кѳара кѳалын чачы?

Ол, парикмахерскийге барып, чачын да ариу ишлетип, маникюр да этдирип, жюрегин кѳкге учундургѳан байрамлы тѳбешиуге хазырланды. Ишинде да бююннгу кюнюн сакѳлап, тѳшюндеча айланды. Телефон зынгырдагѳаны сайын, жюреги кѳууанчлы учуна эди. Ахырында уа... Саматны ауазын эшитгенде, алгѳа аны не айтханын да ангылаялмай турду. Сора «сагѳат 12-ге айтхан жерибизге келирсе» дегенин эшитгенде уа, асыры кѳууаннгандан, кѳкге учунганча болду.

«Ай» кафеде адам кѳп жокѳ эди. Самат а, стол артында олтуруп, газет окѳуй. Алай анга бир адам белги бергенча, тюз да Назийфаны киргени бла аны эшик таба кѳарагѳаны тенг болду. Газетни да столгѳа салып, ол Назийфа таба атлады. Аны ышаргѳаны уа кѳызны башын хайран этди. «Менден насыплы адам

болурму? Я Аллах, кѳызгѳанмазынгы тилейме». Самат аны кѳолун тутханда, санлары жызылдады. Кеси кесине ыразы болмай: «Кѳууаннганым асыры билине болур дейме, мени жыл санымда аз кюлкюлю кѳрюнмейме»,— деп да келди акѳылына бир такѳыйкѳагѳа. Алай олсагѳат кесине тырман этди, насыбына толусундуй, ишекли болмай кѳууаныргѳа керекди. Самат нига нени юсюнден эсе да хапар айта эди, Назийфаны кѳолун кѳолуна алгѳанда уа, асыры насыплыдан, не кууап этгенин, тюз-терс айтханын да ангылаялмай. Андан чѳыкѳгѳандан сора Самат аны болмагѳанча ариу, сейирлик жерлеге элтди.

— Мен больницадан сора зат да кѳрмей тургѳанма, кѳалай ариу жерледиле была! Россейни халкѳы бери бош жюрюмей кѳре эдим,— деп ышара эди ол.

Ала машинагѳа кѳайтып келе туруб а: «Энди мени юйге ашырлыкѳ болур, эшта. Кѳайры эсе да ашырлыкѳып турады»,— деп келди кѳлюне.

— Угѳай демей эсенг, Назийфа, энтта да бир жерге барыр эдик,— деди Самат, машинасына олтура.

— Кѳайры? Угѳай демейме.

— Жашагѳан жерими кѳргюзтюрге сѳе эдим санга... угѳай демей эсенг,— деп ышарды ол.

— Угѳай демейме,— деп ийди Назийфа, кеси да сунмай тургѳанлай.

Биягѳы ишекли бола, кесине айып эте, Саматны не айтханын да ангылаялмай, жолгѳа сагѳышлы кѳарай эди кѳыз.

— Нек эсе да сагѳышлыса,— деди ахырында Самат.

— Бош алай, кеси кесиме айып этип барама.

— Нек? Не айыплыкѳы барды аны? Мен а сени башхаракѳ суна эдим...

— Кѳайгѳырмаз. Мен экили болургѳа ѳчме, санга кѳонакѳгѳа уа кеси ыразылыкѳым бла бара ушайма да,— деди Назийфа.

Саматны фатары ол жангыз кеси жашагѳаннга ушамай эди — асыры тизгинли эди. Бир быстырны, не бир башха затны бош атылып кѳрмедди.

— Бери кел, мен санга деп бир сейирлик аш этгенме,— деди да Самат, гитче кѳызчыкѳны кѳолундан тутханча, Назийфаны аш этген отоугѳа элтди.

— Мен ач тѳюйюлме,— деди кѳыз, кюле.— Сора сен мени бери келлигиме алгѳадан окѳуна билип тура кѳре эдим.

— Аш эте билгеними бла кьалгъанымы билирге сюе эдим. Уста эсем, айтырса,— деди Самат да ышара.— Кергисин айтсам, мен ачма. Ма аллай жут адам ма мен.

Экиси да кюлдюле. Стол артында Самат тюз да аны кьатына олтурду, кьолун, чачын сылай, кьучакълады. Назийфа уа анга кьысылгъан этген болмаса, тюртмеди. «Сен ыразы туйюл эсенг... жюрегинги кьыйнаргъа суймейме»,— дей эди ол, Назийфаны ула па эте. Ол а бир зат да айтмай эди. Быдлай насыпны ол бир заманда да сынамагъанды.

— Артда манга дау айтмазмыса? — деп да сорду Самат.

Назийфа уа тынгылай эди — эндиге дери сынамагъан насыбындан аны тили тутулгъанча болуп. «Не болса да болсун... Манга уа гюняхмыды насыпны сынагъан? Жашаууму асламын жашадым, Саматча адамгъа уа тюбемедим». Уялса да, насыбына берилди. Ол да кьучакълады аны.

— Сен кьаллай жумушакъ, суйдюмлю адамса, кесинг да билмейсе аны. Экибиз да жангыз адамла. Къадарыбыз насып берди бизге — кьалай иги болду бизни тюбешенибиз,— дей эди Самат, Назийфаны ула па эте. Алай эрге уа эндиге дери нек чыкмагъанса дерге базынмады — тиширыуну кълоне тиерме деп. Къадары болмаса, ол не этсин!

Назийфа болмагъанча насыпны эди — кьайдагъысына эс бурмай, не болгъанына да кьарамай. Алай ол суусап болду да, ундурукъдан кьопду.

— Бюгече мында кьалсанг а, кьайры бараса? — деди Самат а.

— Кечеми болуп кьалды? — деп сейирсинди Назийфа, терезеге жууукълаша.— Ма санга! Суусап болгъанма...

— Жат, жаным, жат,— дей, Самат ундурукъдан секирип кьопду да, Назийфаны ундурукъгъа олтурта:— Былай тур, мен зусагъат сок алып келейим,— деди.

Ала, ушакъ эте, биягъы ундурукъгъа жатдыла.

— Мен алай насыплыма... ийнанырыгъым окъуна келмейди. Заман а бир терк озуп барады да,— дей эди Самат.— Танг атмай турса эди, ансы насыбым учуп кетерикча болама.

— Мен да суймейме танг атарын, ансы ишге барыргъа, керти дуниягъа кьайтыргъа керекди. Тюшом-

доча, жомакъгъа кетип турама мен,— дей эди Назийфа да, Саматны кекюрегине башын сала.

— Танг атмай турса эди,— дей эдиле ала кече уауну.

— Мен санга алай ыразыма, ёмюрюмде быллай насыпны кюнюм болгъанды деп билмейме,— дей эди Назийфа.

— Жаным, энди биз бир заманда да айырыллыкъ койюлбюз,— дей эди Самат а.

— Бизнича насыплыла болурламы дунияда? — деп жарыкъ кюле эди Назийфа.

— Сау дунияны кьайдан билейик, бизге къадар насып берген эсе, анга кьууанайыкъ.

— Угъай,— деп даулашды Назийфа.— Аллах берген насып де. Къадарны да Аллах береди.

Терезеден кьарагъан ай да, аланы насыпларын жарытханча, алагъа сейирсингенча, тохтап, алагъа кьарагъанча кёрюне эди Назийфагъа.

Эрттенликде уа, Назийфаны ашыра туруп: «Мен санга селеширме да, алай тюбеширбиз, бир жары кетерге боллукъма, ким биледи»,— деди.

* * *

Арада кеп заман озмай эди ала тюбешмей. Алай Самат бир юйюрлю болургъа ашыкъмай эди. Назийфа уа ол аны юсюнден сагъынса, насыбы учуп кетерикча, тынгылай эди. «Сабийинг болуп кьалса уа, не этериксе?» — деп сорса эгечи, ол а: «Сюйген адамымдан сабий тапханлыкъгъа, энди манга не айып!» — десе, эгечи аны ангылаялмай эди. Хар жол сайын «халкъ не айтыр санга» деп, тырман этип башлай эди. Алай Назийфаны жюрегин кьыйнагъан а башха зат эди бу арт кезиуледе — Самат тюрлю-тюрлю сылтаула бла лздан-аз тюбеше эди аны бла. Алгъа Назийфа анга ийнанып турду, артда уа жюрегин ишеклик бийледі.. Хар телефон зынгырдагъаны сайын, Самат болур деп чаба эди, алай ол а... ашыкъмай эди Назийфаны кьууандырыргъа. «Танг атмай турса эди»,— деген Самат энди уа кьалай тынгылайды. Кьалай чыдаялады анга тюбемей? Аланы таза суймекликлери, байрамча кьууанчлы тюбешулері болмагъанча, Назийфа дунияда жокъ кибик, кьалай тынгылайды ол? Эштада, эрикгенди ол андан. Хыны селешип, Назийфаны жюрегин кьыйнамайым, селеше кетип, кеси тохтар депми

эте болур алай? Ёзге уа... Ангылай эди ол затланы барысын да Назийфа. Алай бир-бирледе Саматны кесини сёлешген кезиулер, айтхан ариу сёзлери эсине тюшсе уа, урходукча жаннган жүрегин-алдаулу жарыта, биягъы ёхтемлигин да унутуп, сёлеше эди ол суйгенине. Аны шош ауазын эшитип, тансыкълыгъын алалса эди. Бир ышаныу болса эди... Алай биягъы ашыгъышлы жууапны эшитсе уа, жилягъан да эте эди. «Сени суйген адамгъа алай этерге жараймыды? Мен ал деп боюнунга тагъылмай ушайма да, аллай ишден кьоркъа эсенг... Танг атмай турса эди деп тилеучюбуз эсингдемиди? Не болуп къалды санга, бир айтчы?!» Ма алай къачыра эди Назийфаны жүреги, жилимукълары жаякъларын жууа. Неда толгъан кёзлери бла ненча эсгеренди ол Самат бла жомакълы суймекликден толгъан кечелерин. Артда уа ненча кечени, ыйыкълны, айланы инжилгенди ол алай. Сау ай! Сау айны тынгылайды Самат. Ол заман сау жылча кёрюндю анга. Угъай, бюгече Назийфа, аны юйюне барып, тюзюн билмей кьоймаз. Биягъы не кьонакъланы ашыргъаны да белгили болур. Алдагъаны бла тутсам, ол манга къалай кьарар, не айтыр?

Ма ол сагъышла бла ол юйюнден чыкъды. Къарангы эди, кёк да басылып. Кёкге дагъыда бир кере кьарап, жауун жауаргъа боллугъун ангылап, алай салкъынлыкъ ючюн артха къайтыргъа суймеди. Такси тутду да, аны бла Саматны юйюню къатына терк окъуна жетди. Башын ёрге этип кьарагъанда жашны фатарыны терезелери жарыкъ болгъанын кёрюп, сейирсинмеди. Сезе эди жүреги Самат юйюнде болур деп. Жауун, сунмай тургъанлай, челекден куйгъанча жауду. Къызыуу бла келген Назийфа, арсарлы сюелгенин кьоюп, подъездге кирди. Атлауучла бла ашыкълмай минди да, темир эшикни кьонгуроун зынгырдатды. Алай эшик къатына киши да жанламады. Назийфа дагъыда, дагъыда зынгырдатды. Шошлукъ. Назийфа эшикни ортасында болгъан кёзчюкню аллында сюелди — келгеними кёрсюн деп. Бир ауукъну турду да, дагъыда зынгырдатды кьонгуроучукъну. Аны бу юйде кёрюрге суймегенлерин энди ол толу ангылады. Мында, бу фатарда, аны жашауунда бек насыплы заманы болгъанды — танг атмай турун къалай тилей эди ол Аллахдан, къадардан. Къалай суймей эди, танг атып, биягъы жашаугъа къайтыргъа. Суймей эди ол байрамы бошалырын, жомагъы тас болурун, Самат-

дан айрылыргъа да. Аны алай кьууандыргъан адам минди, сылтаусуз, анга арт бургъанды...

Назийфа атлауучла бла ашыкълмай тюшдю. Харитламы зынгырдай эди кече. Тохта, Назийфа, ол эшикдени ачмагъаны иги туююлмю эди, нек келгенсе деп соргъандан эсе? Неда сен анда башха тиширйуну кёргенден эсе? Самат анга алай къалай этер эди? Тюз да алай болуп къалгъанча, алтауучлада сюелип тургъанлай, Назийфа ол затланы кёрюрге суймегенча ки кьолу бла бетин жапды.

Эшикге чыкългъанында жауун аны олсагъат жибитди, алай ол эс бурмады, не бугъаргъа кюрешмеди. Ёрге, Саматны терезелерине кьарады — ала кьарангы миндиле. Чыракъларын ёчюлтгенди! Жюрегини теренинде бир заты юзюлгенча болду. Жаннган жүреги шошайды, тюз да суу куйгъанлай. Сюрюше, жолгъа чыкъды. Къайры баргъанын, жолгъа нек чыкългъанын да ангыламай эди. Жауундан бугъар амал да излемеди. Анга башхалыгъы жокъ эди — жауунму жауа эди, огъесе жулдузлу кечеми эди. Къалай сундырды аны Самат, къалай сыйсыз этди! Аны адамгъа санап, эшигин окъуна ачмады. Телефон бла сёлеширге окъуна суймей эди да?! Энди уа, хау, алгъа уа къалай сёзле айта эди ол. Къалай ариу айта эди, къалай ариу кёре эди — Назийфа уа жаш къызчыкълча алданып. Кесин суйдюрюп, энди уа сёлеширге, кёрюрге окъуна кюсемей! Жарлы мен, къаллай айыплы ишлени этип барама аны бла. Жашлыгъымда этмеген теллигимин энди этдим. Мен Саматны суйюп кьойгъанма, ол а — угъай. Кюлемиди манга? Угъай, ол аллай осалы уа туююлдю, жалаңда мени кибик тыйгъычсыздан темир эшикдени артында букългъанды. Ол менден къачхан этеди...

Назийфаны жүреги бичакъ сукългъанча чанчды. Ол бусагъатда ёлюп къалалса эди! Адамла хурмет этген врач къыз, ишинде, къайда да сыйы-намысы жүрюген Назийфа быллай кюннге къалгъанды деселе, ким ийнаныр? Сенден багълалы манга зат жокъду деучю Самат къалай этип кьойду алай? Ол аз зат демез эди, энди уа, эшгада, башхады аны сейири...

Юйюнде юс кийимин алышындырып, хамамгъа кирди. Терк окъуна жууунду да, тешегине жатды. Анасы берген жюн жууургъанны юсюне къаплады. Алай эси бир затда тохташмай эди. Жукъларча дарман ичди.

Эрттенликде ол кьобалмады. Санлары жаныш бара эдиле, бирде уа сууукьсурап, тишлери занг-занг эте, жангыз эгечине селеширге окьуна акьылына келмеди. Алай, насыпха, Ханийфа кеси селешди.

— Назийфа, Назий, кьалайса? Бюгечё бир тапсыз тюшле кёргенме да? — Ханийфаны ауазы кьайгьылы эди, алай Назийфа ол не тюшлени юсюнден айтханын иги ангылаялмады. Нек эсе да эгечини ауазын эшитгенлей, аны тюненеден бери чыгьалмагьан жилимукьлары тегьюдюле.

— Назий! Назий! Нек тынгылайса? — деп кьычыра эди Ханийфа.

— Бери жет, бир бек ауруйма... — Назийфаны келю толуп, андан ары зат айталмады.

— Назийфа, оу кюнюм, жилигьанмы этесе? Бусагьат, жетейим, — деди олсагьат Ханийфаны кьайгьылы ауазы.

Кэп да турмай, ол эгечини фатарын кесини ачхычы бла ачды. Эгечле фатарларындан ачхычланы бир бирлерине не болады, не кьалады деп эртте окьуна берген эдиле. Чурукьларын тешер-тешмез, мыллыгын эгечине атды. Аны аллында тобукьланып, Назийфаны жилимукьладан толгьан кезлерине кьарады.

— Назий, харип, ол санга тийишли туююлдю дей эдим да... Назийфа уа кьычырыкь этип жилиады, кесин тыялмай, битеу жюрегинде жыйылгьан ачыуун жилимукьла бла чыгьарыргьа кюрешгенча. Сора биягьы сууукьсурады.

— Оу кюнюм, Назийфа, сен кертиси бла да ауруп тураса да! Не болгьанды санга? — деп Ханийфа эгечини бетине абызырап кьарады.

— «Скорыйни» чакьыр, мен халымы жаратмайма, — деди Назийфа жалаңда, сора аны эси кьайры эсе да алып кетди. Ол Ханийфа бла бирге кёкде учуп баргьанча болду, аны кьолундан кьаты тута, жерге тюшюп кьалса деп, аны чачындан тутду...

* * *

Назийфа кеси ишлеген больницада бир ауукь заманны жатды, андан сора юйюнде да бир ыйыкь турду. Епкелерине сууукь тартханын ол эсин жыйгьанлай окьуна ангылагьан эди. Сунмай тургьанлай, аны алай ауругьанына сейирсине эдиле ишчи негерлери — керти сылтауну уа жалаңда Ханийфа биле эди. Ол а

эгечине Саматны не ариу бла, не эриши бла арталлы-да сагьынмай эди — Назийфаны жюрегин седирет-мейим деп. Тырман да этмеди ол анга, кесинги алай ыспассыз нек этдинг деп — биле эди Назийфа Саматны кьалай суюгенин.

— Мен аны унутмайма, Ханийфа, — деди Назийфа ишине чыкьгьан кюн, эгечи уа анга бир абызыраулу кьарады да. — Мени сабийим боллукьду... Не болумда болсам да, кьууанырма деп тура эдим. Ауара болуп кьалгьанма...

Ханийфа сын кьатып кьалды, селешалмай. Бир ауукьну тынгылады, тили тутулгьанча, зат айталмай турду. Ахырында, кючсюнюп:

— Энди сен аны ёмюрюнде да унуталлыкь туююлсе, харип. Сен суюгенсе, ол а керти адам болмагьанды. Абадан адам болгьандан сора да, акьылындан саякьлыкь кетмеген сылхыр. Халкьгьа не айтып чыгьарбыз ансы, Назийфа? — деди эгечини кезгоне кьарап.

— Зат да айтма, Аллахчу. Тырман да этме. Мен жаш кьыз туююл ушайма да, билип, суююп этгенме. Кесинг айтханлай, мен — суюгенме, ол а угьай, — деди Назийфа жалаңда.

Энди Назийфа Саматны селеширин сакьламай эди — не юйюнде, не ишинде. Аны бла тюбеширме деген жолладан керти жюрюучю болду. Жюрегини теринде уа аны кёрюрге алай суюе эди, аны ауазына алай тансыкь болгьан эди. Алай энди не атлам этсе да, магьанасызлыгьын ангылады. Кезлеринде жарыкь жилтинле жылтырагьан Назийфа кюз артында терекден саргьалып акьгьан чалыракьча болду. Ол, алгьынча, тизгинин жьяргьа кюреше эди, алай бет кьаны, кезлери да мутхуз болдула. «Ол хыйлалыкьлагьа юйреннген киши мени жаш кьызчыкьныча кьалай алдаялгьанды, кесин суюдюртюп, сора бир жанына тюртюп кьойгьанды. Кьаллай ташжюрекди Самат! Алай ол аллайды деп мени ийнаныргьым келмейди, нек эсе да. Алай сунуп бир тур, акьлачы бетсизни, акьла. Сау эки айны ичинде бир кере окьуна селешмегенди. Манга тынчлыкь бермей телефонну зынгырдатып туруучу, Назийфагьа ол жауунлу кече бир зат иш болгьан болурму деп окьуна кьайгьырмагьанды. Да кимме мен анга? Ол да башына бош адамды, мени шо бир кесек жаратса окьуна, бир юйюрлю болайыкь дер эди. Ол а, ол? Кьоркьакьчыкь, не жаны бла да

къоркъакъ эм къызгъанч... Мени, сабий болуп, такъмагъым жокъ, ол кеси эсе—алай... Да сора бу менден неге бугъунады? Къаллай къууанчлы эдиле манга аны бла тубешиулерим. Ол да къууана эди, ишкъсиз. Да сора не болуп къалды? Башхасы барды аны, Назийфа, башхасы. Къой, энди кюйюп турма, андан магъана жокъду. Кесинги къолгъа жый».

Кюн сайын, кече сайын ма аллай даулашыу бара эди Назийфаны жюрегинде. Ол алай арыгъан эди, алай эзилген эди... кюйген скоймеклигинден ахыры бла къутулуп къалалмады. «Биягъы кечеле къайтсала эдиле... танг атмай турурча». Ол эсгериуле жылыта эдиле аны жюрегин, биягъы жангызлыкъ бийлеген жюрегин. «Жангызлыкъ адамны кючлю этмейди, Самат, ол аны жаланда менсиндирип къояды, кесин суйдюрюп. Сен да, ёмюрюнг жангызлай озгъан адам, жаланда кесинги сие кёреме, мен а аны ангылаялмагъанма. Кючюю чегин кёргенли ангыладым аны. Сени аллында мени уялыр жерим жокъду — кертиси бла да, суйгенме, алдамагъанма. Сен а, эштада, эки бетлилик этгенсе...»

Ма аллай сагъышла бла кетди ол солургъа. Бир ыйыкны юйюнде турургъа умут этип, туугъан эли Кюклюмге кетди.

* * *

Бийик таулагъа къарай, аланы берекетлиликлеринден тоялмай эди. Бир-эки кюнню арбазда булжуду, юйню тизгинине къарады, быстыр жууду. Сора скойген Иничке таласына барды — гитче заманындан бери былайы аны бек суйген, эсинден кетмеген жериди. Мында эллиле бахча этиучю эдиле, алай бу арт жыллада, нек эсе да, ол тёрени къойгъандыла ансы. Бу тийреледе энди къойланы бла бузоуланы кютедиле. Былайы суйген жери болгъанлыкъгъа, къутулалмайды аладан, эсгериулеринден жюреги къысылды. Анасы Къанийни бу талада окъуна кёрген къыйынлыкъын ол къалай унутур? Назийфа сабийледен абаданы болгъаны ючюн болур эди, аны биргесине алып, Къаний бу талада нартых оргъанын ол былайгъа чыкъгъанлай кёз аллына келтириучюдю. Ма бусагъатда да таланы къыйырында неден эсе да аугъан уллу терекге олтуруп, къарамы бла тегерекни аулады. Не ариулукъ барды, шошлукъ! Алай ол сезимлени излегенликге, Назийфаны жю-

реги былайда ырахатланмады. Болсада, былайгъа келсе, къалай эсе да осал сезимлени хорлап, кюч-къарыу алады жюреги. Бу ариу жерде адам улу къымылыкъны нек, не ючюн кёре болур? Ма аны анасы Къанийча. Назийфаны къыш пальточугъун да кийдирип, тубюне да фуфайка салып, сен нартых орсанг, къолларынг сууукъ боллукъду деп, нартых гыстыгъа олтуртуп, кеси уа къар басхан нартыхню ора эди. Ауукъдан-ауукъгъа оракны сибы чыгъа, ол да аны артха сугъа, къыйнала эди. Бир ауукъдан а алайгъа Назийфаны кичиси Азреталий да келди. Аналары аны да фуфайкасына олтуртду. Кёз байланган кезиу эди. Назийфа, сууукъсурап, нартых къабукъладан къобайым дегенлей, Мухажирни келе тургъанын кёрюп, тепмей къалды да. Анасы анга юйде кёп къаргъыш этиучюсюн биле, энди ол анга къалай тубер деп сагъайды. «Атагъызны тюрге Мухажир, Нангу, дагъыда ала кибик къан жауарыкъла атдыргъандыла, тарс деп атылыр эселе»,— деген эди анасы бир кере, Назийфа алагъа къаргъыш нек этесе дегенинде. Да сорма а? Мухажирни къызы Сафият аны бла бир классда окъуй эди сора уа? Дагъыда Къанамат, Назийфаны атасы, алагъа аллай бир не аманлыкъ этгенди? Къаллай бир жилигъанды аналары!..

Эсиндеди Назийфаны аланы ушакълары да. Мухажир, ауур атлай, келип, тюз да Къанийни къатында тохтады.

— Ингир ахшы болсун, мирзеуонг да кёп болсун, келин,— деди ол.

— Сен, уялмай, не бет бла жууукълашханса былайгъа? — деди Къаний, башын аны таба бурмай, нартых оргъанын къоймай.

— Билеме терслигими, алай, ийнан, сау эл да зат эталлыкъ туююл эди Лобзеге, сен кесинг да аны дурус билесе. Бир уллу агъач мюлкню таматасына биз не этерик эдик? Барыбыз да аны къолунда эдик сора уа. Шахардан не уллу къуллукъчула келселе да, ала аны бла тубемей кетмейдиле бюгюнлюкде да. Алагъа деп ол агъач ичинде къаллай юй ишлегенди, бизни элде окъуна жокъду аллай бир жарагъан юй! Кеси да ала ны алай сыйлайды...

— Сылтаучугъа сылтау кёпдю,— деп къойду Къаний.

Эсиндеди Назийфаны элде Лобзени юсюнден жю-

рюген хапарла. Ол уллу кьуллукъчула бла байламлыгы болгъан, кючлю адамгъа саналгъанды. Кюч дегенинг а кьылычы болгъандады. Кьылыч а оноучуну кьолунда. Лобзе кибиклени, кьайры да бер, суйсенг сюдге окъуна. Кьайда да тюзге кьылычы болгъанны санайдыла, ол не бек терс эсе да. Сюдде кьылычха тынгылайдыла, анга хурмет этедиле, жарлы, ишчи адамны уа эслемейдиле. Кюч этеди оноуну. Аны себепли алай адам жийиргенчлиди, сылыкъ, сатхыч. Кьурт кибик, жыйырыла, созула, кечине, тап жер излей. Адамны табийгъат огъурсуз этип жаратмагъанды. Жаланда адам улу кьарыусузду, аны бла байламлыды эки адамны арасында болгъан узакълыкъ. Кючню, кьылычлыны кьргенлей а, аны аллында жойкьууллана, тобукълана, жалына башлайды. Алай болмасанг а, Къанаматны жолу бла барырса, жарлы адам. Дуния тюрленмегенди. Бюгюнде да алайды. Жарлы, огъурлу, таза ниетли атам Лобзе кибик итлени эм аны шапаларындан алай болумда бюгюнлюкде да кьутуллукъ туююл кьере эдим. Хау, Мухажир, ким биледи, ол заманда айтханынга кьере, сен Лобзени аллында жойкьууланмагъанса, алай кишилигинги кьргюзтюрге да базынмагъанса. Кьарыусузлугъунгу кьргюзтген эдинг, бирсилеча. Алай эллилени бир кьауумлары Лобзени бир машина отунуна неда кьемюрюне, неда аланы берирме деген сьезюне окъуна сатылгъан эселе (сюдде Къанаматха кьажау аны ючюн сюелген эдиле жалгъан шагъатла болуп), Мухажир а кюч агъач мюлкню таматасында болгъанын биле эди. Аны ангылай тургъанлай ол башын отха кьалай атар эди?

Жарлы атам, жатхан жеринг жарыкъ, кенг, жумушакъ болсун. Бир тынчыкъ кьрмеген санларынг, юрегинги куйгени селеймей кетдинг ол дуниягъа. Ол тюрлю сагъышладан Назийфаны кьлю толду. Ненча жыл озгъанды андан бери, алай унуталмайды ол кезиуню, таладагъы ушакъгъа тюз да бусагъатда тынгылагъанча.

— Билеме, келин, мен не айтсам да, бу эшек башын жулургъа кюрешеди дерсе. Биз, эллиле, Къанаматха итлик этгенибизни ангылайма. Битеу эл бирден сюелген болмаса... бирлиг' а бизни миллетде бир заманда да болмагъанды, халкьыбыз аны ючюн кьеп палахлагъа жолугъа келеди, акъыл кьыялмайбыз ансы...

Ма алай селеше эди кьар басхан нартюх бахчада

олде акъыллыгъа саналгъан Мухажир. Жарлы анасы уа нартюх оргъанын тохтатмай, тынгылап. Бюгюндеди ангылаялмайды Назийфа кьайдан эсе да тышындан келген Лобзе, аны эллилерин кьолгъа жыйып, алагъа айтханын кьалай этдиралгъанын. Да не сейри барды — тышындан келгеннге таулула бек иги тюбеу-юдоле, алайгъа бек иги кьарс кьагъадыла, бир бирлери бла талашханлары, бир бирлерин сатханлары кьоймайдыла ансы... Кеси да, ол Лобзе, адамлагъа не кьозден кьарагъанына Назийфа бир кере шагъат окъуна болуп кьалгъан эди. Атасыны кьарындашы анга бир жазылгъан кьагъытланы тутдуруп: «Ма быланы конгорда Мамашха бер», — деп ийгенде, ол а Лобзени кабинетинде болгъанын айтдыла. Назийфа тюзюнлей ири барды.

— Мен санга ма былайгъа кьол сал дейме, сени бир элинг, жууугъунг болгъаны мени кьулагъыма кирмейди, ангыладынгмы? Огъесе сен да Къанаматны ызындан барыргъамы кюсейсе? — деп кьычыра эди Лобзе Назийфаладан узакъ болмай жашагъан Батталгъа.

Лобзе эшикке аркъасы бла сюелгени себепли Назийфаны кьрмей эди, кьычырыгъындан а, эшта, эшикни ачылгъан тауушун да эшитген болмаз эди. Эсе да, ол затдан да уялмай эди, кьоркъмай эди. Мамаш а, Назийфаны кьргенлей, Лобзени кьолуна жингириги бла тийип, аны кьарамы бла эшик таба буругъа кюрешди. Ол а атасы ышанган Мамаш! Болсада Лобзе, айтырыгъын айтхынчы, артха бурулмады. Сора, ашыкъмай, артха кьарап, эки жанган тюрсюнсюз кьезлерин Назийфагъа аралтды. Атасыны бек уллу кьанлы жауу бу кьарамсыз, семиз, гитче ёсюмлю киши болгъанын Назийфа эшитген этгенликке, туура ол аманлыкъчы адам бу болур деп ангыламады ол заманда сабий жюреги бла. Аталарына сюд этген кюн Лобзени анда кьргенинде, билди аны ким болгъанын. Кьалай кьрюп болмай эди ол аны!

Хау, кесине жумуш этдирлик адамын аллына чакъыртхан болмаса, кеси жеринден да тепмегенди. Тилегенни кьой, аны Къанамат бла кюрешти башланганда, кеси жаращдырып жазгъан кьагъытха кьол сал деп сюеле эди. Анга уа бир адам да сюелалмады алай нек этесе, бир жарлыгъа болмачы затланы юсюнде илинип, не ючюн кьыйынлыкъ сынатаса, этме алай деп. Кьол салып бардыла. Ол этген аманлыгъыбыз аз-

ды деп, Лобзеден кьоркьгъан этебиз деп (ала уа бёрк кийген кишилеринг!), сюдде да Къанаматха кьажау сюелдиле — бир машина отун ючюн сатдыла аны. Киши уялмады. Ала тогъуз-он адам болгъанлыкьгъа, элни бетин жойдула, тырман этгенлени уа, Лобзеге айтып, аны «къара тизмесине» жаздырдыла.

— Аланла, бирлешип, арталлыда терслиги болмагъан Къанаматны нек кьорууламадыкь? Къанамат Аллахны бир тюз кьулу, алай ёмюрден бери биргебизге жашагъан адамгъа, аны адамлыгъын кёре тургъанлай, аллай бир аманны адамла къалай айтдыла? Къайдан да таба эдиле ол жалгъан сёзлени? Сюдде уа бизден телиле олтура болур эдиле, ийнанырыкълары келгенди да алай этгендиле ансы... Лобзе аланы барысын да сатып алгъанды,— деген эди Баттал ныгъышда, аны уа ол сыфатсыз киши экинчи кюн окъуна ишден кыстап ийген эди. Баттал ишге киралмай къаллай бир кыйналгъан эди андан сора. Юйюрюн элде кьоюп, кеси уа ишге тохташыргъа шахаргъа кетди. Алай Лобзени ууу жетип, аны андан да кыстадыла. Элде аллай хапар жюриу эди. Мында анга жашау болмазын билип, Баттал бир узакъ элге кетип, анда къалауурлукъ иште тохтагъан эди. Лобзени аллай кючюн билгенде, юйлеринде болмаса, орамда Къанаматны юсюнден зат да айтмай эдиле.

Ёзгени кьой, элни кьартларына уа не керек эди? Лобзе, аланы бирем-бирем чакъырып, ниетлерин, акъылларын да тюрлендирге, кеси жанына буругъа кюрешгенликге, ала уа неден кьоркьа эдиле? Не хата этген эди алагъа уа мени жарлы атам? Шахаргъа барып, жер-жерледеги кьуллукъчулагъа кирип, Лобзеге элде бек уллу хурмет этгенлерин, эл ансыз жашау эталмазлыгъын да айта эдиле. Тьфу! Жарлы атам, не зорлукъ, не артыкълыкъ этилген эди санга. Сейир туююлдо аллай ишледен сора сени кёп жашамагъанынг. «Жалгъан даудан, я Аллах, сен сакъла сабийлени, туудукъларымы да»,— деп, аммабыз бизге Аллахдан кюн сайын беш кере тилегин андан тилей болур эди, эштада.

Школну бошاپ, университетни медицина факультетине киргенде, Назийфа, атасы, уллу къара ирикни кьурманлыкьгъа союп, кьууаннганын да ол бир да унуталмайды. Кёзлери толмай да эсгералмайды атасыны кьууанчын.

— Малгъунла! Къанаматны тюрмеде чиритирге

умут этгенле энди не айта болурла, а? — деп, ышара, кысыры ыразыдан кьучакълай эди ол кызын.

— Э, киши, сагъынып, эсгерип турма, жюрегинг жарылыр да къалыр, харип, болмаймыды эндиге дери сынагъанынг? — деген эди Назийфаны анасы уа.

— Бир да айтма алай! — деп кыжырыкълады Къанамат.— Манга срок берип, эки милиционер да эки жанымдан тохтап, залдан алып баргъан заманларында, Лобзени къарындашы коридорда, ёхчеге сакълап тургъанча, аллымдан чыгъып: «Сени сабийлеринге да кол боллукъ туююлдо, билип къал»,— деген эди, ышарып. Мен аланы, жарсыугъа, унуталмайма, не кюреше эсем да, унуталмайма. Сора ала мени жулдуз кёзлю кызым докторлукьгъа киргенине кьууаннганмы этерикдиле дейсе? Неда бу тегерегибизни алгъан жалгъан даучула уа? Аланы бирини сабийи да киралмагъанды Назий кирген жерге. Бирчиги да угъай! Мен а ёхтемленген этеме быллай кызым болгъанына. Бюгюн автобусда адамла, муну окъуугъа киргенин менден эсе алгъаракъ билип, суююнчюлюк ала эдиле, билемисе?

Жарлы ата, кьууанчы да жюрек куююуу бла бирге эди аны. Ёллюгюн билгенча, Назийге сабийлени аманат этген эди. Назийфаны абаданлыгъы ючюн этген болур эди. Эки эгеч Нальчикде жашайдыла, элде аналары бла жаланда Залимхан къалгъанды. Азрет-алий а эрттеден бери да оруслу къатыны бла Россейдеди. Бирини кёлю да бармайды мында жашаргъа, алай, туугъан эллерине тансыкъ болсала уа, келедиле аналарына. Бу таланы уа, эсгериулеге да къарамай, излейди Назийфаны жюреги. Атасы аны окъуугъа киргенине кьууанып, ирикни союп, аны арбазда ючаякьда уллу къара чоюннга асхандан сора, отну ышыра, айтхан эди кызына тюрмеде къалай тюшгенини хапарыны бир кесегин.

Къанамат Лобзеде ишлегенли жаланда бир жыл бола эди. Ол фермадан ташылгъан сют кыралныкьы угъай, Лобзеники болгъанын билгенде, сагъайды. Ол кюн окъуна тюбеди Къанамат Мухажирге, оюмун айтды. «Бу ишден кетип къалайым, ансы башым бир палахха къалыр деп кьоркьама. Бюгюн эрттенликде уа, бир талай ахчаны мен алгъанча, кьагъытны жарашдыр да, кьол сал деп тохтаса боламыды! Мен а унамадым. Не этерге билмейме, Мухажир. Алгъа сени бла сёлешип, оюмунгу да бир билейим, сора ишден

кетип къалайым деп келеме», — деген эди Къанамат. Не айтырыкъ эди анга Мухажир, бир зат бла да болушаллыкъ туююл эди. Жаланда Лобзе бла селешип кёрсе боллукъ эди, алай ол ахчаны юсюнде тынгыла маучусун да биле эди Мухажир.

— Да-а, Къанамат, кертисин айтсам, бек къыйын, тапсыз болумгъа тюшгенсе... Къол сал да къой, андан башха амалынг болмаз, — деди ахырында Мухажир.

— Да ревизия келип, бу къадар ахчаны не этгенсе деселе уа манга? Кесим а бир сом окъуна алмагъан ма да, таланган! Неда, ол манга игилик излей эсе, менден башха адамгъа нек къол салдырмайды? Тёгерегинде тепсеп, не айтаса да, не этеме деп айланганлагъа айтса уа алай! Манга уру къаза болур дейме, оллахий.

Ма аны бла айырылгъан эдиле ала. Ингир ала уа Лобзе шахардан келди. Къанамат аны сакълап тургъанын кёргенликге, эс бурмады. Ол ачыуланып эди. Секретарына Мухажирни бери табыгъыз деп буюрду. Къанамат Лобзеге киргенлей, Мухажир да жетди. Ма ол тынгылап тургъанлай болду аланы сёзлери да.

— Мен ишден кетген этеме, заявлениямы да келтиргенме, — деп Къанамат къагъытны столгъа салды.

— А-а, сора сен башха ишге къачарыкъ эдинг, урлаучула бла, къырал ырыкхысын тонагъанла бла ишлерге суймейсе... Сен таза ниетли, адепли адамса. Менден къутулуп, сора тил этип айланырыкъса, алаймыды? — деп къутурду Лобзе, къыжырыкълагъанда, сап-сары тишлерин ача. — Къайры барсанг да, санга киши ийнанырыкъ туююлду, бошуна кюрешме. Огъесе къалгъанла сенден телилеми сунаса? Мухажир, бу жазыкъгъа эндиге дери нек айтып ангылатмагъансыз къайда, кимге ишлегенин, мени да ким болгъанымы, и-и? — деп алына эди ол сап-сары тюк басхан семиз бармакълары бла бир кёкюрегине узала, бир а столну къагъа.

— Сени юсюнгден тарыгъып айланыргъа мени заманым жокъду, сора сен сунганча мен, не айтып жарыкъма? Юйюм сабийледен толу, мен аланы къайгъыларын этерге керекме. Ол къадар ахчаны сен мени боюнума салыргъа нек кюрешесе, артда манга жууап берирге тюшерикди. Менден эсе къаршы, бек суйген адамларынг топпа-толудула, алагъа салдырсанг а къол манга кёргюзтген жерингде. Мен бир зат-

ки да къатышыргъа суймейме, документлерими берди, башыма эркин эт, — деп тохтады Къанамат. Алай Лобзе, анга тынгыларгъа суймей, аузуна чабаргъа кюреше эди.

— Сенлайлагъа мен кечмеучюме, — деди ол.

— Сен Аллах туююлсе манга, кечерге бла къалыргъа, — деп ачыуланды Къанамат да.

— Угъай, Аллахынгма. Сен аны аз кечирек ангыларса. Чухлаенков къаядан кетип ёлген эди, эшитгенмисе? Асыры кёп билип, ичгенлей, жаншап башлагъан эди да, Аллах а аны иймеди — мен суйгенлей къаядан кетип къалды. Энди ангыладынгмы? Сен а къаядан кетерик туююлсе, темир чалдишлени ичинден къарарыкъса. Жууугъум, тенгим да бардыла деп махтанма. Ала сени къалай сатханларын кесинг кёрюрсе. Мен тышындан келгенликге, бу элни адамлары къаллайла болгъанларын сенден эсе иги билеме. Алдыма сюелгенни уа гунч этеме, ма бу къагъытныча, — деп Лобзе Къанаматны заявлениясын жыртыды.

Алай бла башланды экисини арасында кюреш. Къанамат не бек кюрешди эсе да, документлерин алалмады. Аны бла байламлы кёп жерлеге барып, тарыгъып башлады. Сора жазыугъа къалды башы. Юйюрю да къыйналып, апчып, кесини да башы къайгъылы болуп, Къанаматха ким да жан аурутурча эди. Алай Лобзе къызадан-къыза баргъан болмаса, шошаялмай эди.

— Биреулен Къанаматха болушханын эшитсем, эшитмегенме демесин, кечмем. Жууукъ заманда ол темир чалдишлени ичинден къарарыкъды. Мени кирик кишиге, битеу да республикагъа аты айтылгъан Лобзеге, Къанамат деген бир жазыкъ чуу этгенди. Мен аны чууу чыкъмаз жерге жибертирме! — деп адамла жыйылгъан кюн окъуна, сёзню Къанаматха буруп, жаны эди ол.

Эллиле угъай, къоншула окъуна Къанаматны кёрселе, жол ташлап башладыла. Аны да элеген эди Мухажир. Лобзе уа элде ким кимге къалай жууукъ жегенин, башха тюрлю затланы да бек иги биле эди. Къанаматха кирген, селешген болса да биллик эди ол. Алай кёп эдиле аны къарауашлары, Къанамат а, тынч адам болгъанлыкъгъа, ёхтем эди, адепли. Аллайланы кесине жууукълашдырмагъанды Лобзе. Кеси да Къанамат, аны аллына ийиле, жалына, зат тилей келмегенди. Жойкъууллана, ышармагъанды, саулу-

гъун сора, чапдырып шинтикни тюрбуне салмагъанды. Ичгиси, къаугъасы жокъ кесини да, ишин бек тынғылы этген.

Бир ингирде уа, Къанамат тутулурдан алгъа, Му хажир аны юйуне салып келди. Тёзалмады, чыдаямды. Бир машок ун да келтирди. Къалай къууанган эди анга Къаний! Къанамат бла сёлеширге уа тюршмеди — ол тюрлюк излей кетген жеринден алыкъа къайтмагъан эди.

— Не айтыргъа да билмейме, келин. Лобзе кюрлюдю, сахардагъылыны эртте окъуна сатып алгъанды. Билмегенча этип, ишлеп турса керек эди. Ийнек лени саугъан тишируула хакъсыз ишлегенча ма алайды ахча алыулары, агъач кесиучюле уа анга йыйкъла бла хакъсыз ишлейдиле... Тёп-тёгерекни къолгъа жыйгъанды. Ийнана эсенг, мени да жокъду тынчлыгъым. Тинтиучюле келселе, биз бир къауум адам, сёзсюз, тутулукъбуз. Лобзе кеси уа къолларын бир затха боямайды. Ол не заманда да къутулукъду. Къанаматны эрттеден бери да кёрмегенме, не айтады, къалайды? — деп сорду Мухажир.

— Бу жолдан сора бир жары да барлыкъ тюрлюкме. Дуния дегенинг тюрбю-башына бурулуп тура кёрме, биз билмей тургъандай, ол а, коммунистле ишлеген «тюрлюкню» къыралы. Тюрлюк дегенинг а чыртда жокъду, деп жарсыгъан эди кетерини аллында, — деди Къаний ауур кюрсюнюп.

Бир зат бла да жапсаралмады аны Мухажир. Къанаматны мудах юйонден шох чыгып кетди. Сабийлери окъуна сагъайып тургъанча, алагъа жетген къыйынлыкъны сезгенча, мугурайып эдиле. Арбаздан чыгып бара ол эки милиционерге жолукъду.

Милиционерле юйге киргенде, сабийлери барысы да юйде болгъанлыкъгъа, Къаний кюркыгъандан алыныргъа аз къалды. Къанаматны къайдагъысын соруп, келгенлей, быллай жерге кийимлерин да алып жетсин деп, Къанийге жазулары болгъан бир къагъытчыкъны узатдыла. Эшикден чыгып бара, аладан бери:

— Къачмасын, кесине аман этерикди, — деп, сабийлеге да бир кёз жетдирип, чыкъды.

Ала кетгенден сора да, абызырап, аналары сюелгенлей турду. Не айтырын, не этерин билмей. Сора печь аллында гитче шинтикчикге олтуруп къалды. Залимхан а, бир зат ангылагъанча, анасыны аллына

келип, мудах кёзчюклерин анга аралтды. Анасы уа, ины сакълап тургъанча, сабийин къоюнунуа къысып, жылады.

— Танг атмай турса эди, балам. Тамбла атагъызы тутхан этерикдиле, жолда келе тутмагъан эселе. Танг атмай турса эди, насыпсыз киши, — деп жияял олди Къаний, Залимханны кёкюрегине къыса...

Тюз да бусагъатдача эсиндеди Назийфаны ол кече. Анасыны аллында олтуруп, аны жиягъанына къарап тургъаны. Не болгъанын тийишлисича ангыламагъанлыкъгъа, бир уллу палах келе тургъанын сезип, сабийле да тауушсуз жыладыла... Ол кече аш-суу къайгылы болмады аналары, жиягъандан башха.

Эрттенликде уа, танг атхынчы, терезени шох къакъдыла. Къалай да уянган болур эди анга Назийфа! Бу арт кезиуде сахеник болгъанынданмы? Бир кесекден терезени дагъыда къакъдыла. Къаний ич кёлеги бла терезеге жууукълашды.

— Сенмисе, харип, э киши? — деп, эшикни ачды.

— Акъырын сёлеш, сабийлени иш уятырса. Бек керекли кийимлерими терк жый, маржа. Танг атхынчы, сахаргъа жеталмасам да, бу элден чыгъаргъа керекме. Бу къара къулладан толгъан элни адамлары мени баргъанымы кёрюрлерин, билирлерин да сюймейме. Тюрлюкню табалмадым, кеч мени. Ненча жыл берликлерин да билмейме... Не ючюн ызымдан болуп айланганларын ангыласанг а... Тюз да Сталини заманында анабызны къарындашларын тутуп кетгенлерине ушайды ма бу иш. Санга сабийле бла бек къыйын боллукъду, билеме. Къарындашларыма ышанама, болушур эселе уа. Хайда, жарлы сен, белинги къаты къысаргъа кюреш. Бир игилик да кёрмединг мени бла...

— Айтма алай, ырыслагъан эт, — деди Къаний.

Жукълагъанча этип тургъан Назийфа анасыны жиягъан тауушун эшитди. Сора кёзлерин ачып къарады.

— Жияяма, ансы жолум къыйын боллукъду, — деп, атасы анасыны жияямукъларын сыйпады. — Хомух болма, ансы къуруда жияяп турлукъса. Сора сабийлеге уа ким къарар? Аллахны ахшылыгъындан ненчасы барды аллында?

— От этейим да, бир зат ауузлана бар.

— Угъай, заманым жокъду. Тохта, сабийледен

тансыгымы ала барайым,— деп, аталары бек алгъа Назийфа таба атлады. Ол а терк окъуна кёзлерин кысыды. Атасы, мангылайындан уппа этип, чачын сылады. Сора, кезиу-кезиу хар сабийини къатына барып, Назийфаныча ийнакълады. Бек гитче Залимхан чыккыны уа эки кере окъуна уппа этди. Сора, артмагын да алып, юйден ашыгышлы чыкъды. Къаний, аны къабакъ эшиклеге дери ашырып, юйге къайтды да, сабийлени уятмайым деп, бир сейирли улуп жиляды. Бу жолгъа дери, андан сора да, Назийфа адам алай улуп жилягъанын эшитмегенди. Танг аласында Къанаматны юйюнден чыккыган улууну киши да эшитмеди, киши да кёрмеди Къаний тобукъларын туюгенин да. Назийфа да жуургъан тюбюнде жиляды, тауушсуз. Бир ауукъдан анасы таба къарады — ол а, чачын-башын жырта, улуй эди...

Ол кюнню Назийфа жашаууну не насыплы кезилеринде да унуталмагъанды. Къууанчлы студент жылларында окъуна, жарык кёллю жашлыккыны заманында да ол кюнле кёз аллына келип къала эдиле. Жашаууну ол кезиую, аны жүрегин ёмюрге жаралы этген эди. Алай аны юсюнден бир кишиге да айтмагъанды, жангыз эгечи Ханийфагъа окъуна. Соргъау эди бир кере, эсингдемиди атабызны танг атмай келгени деп, алай ол а, кертиси бла да, жукълап тура кёре эдим. Аны эсин, жүрегин да жаралы этмейим деп, кесинде биширди ол эсгериулени.

Андан сора эки кюн да озгунчу, Къанаматны тюргеме тюшгени элде терк окъуна жайылды. Элде анга жарсымагъан жокъ эди, алай сюд болгъан кюн а, Къанаматны къорууларгъа, аны бир терслиги да жокъду дерге бир адам да базыммады. Лобзени кёолунда ишлеген тогъуз-он адам, Къанаматны терлеп жазгъан къагъытларын сюдде окъугъанларында, элли тиширыула алагъа налатны бере эдиле. Милицционерле уа, дауур этесиз деген сылтау бла, ол тиширыулары залдан чыгъардыла. Мухажир да ол тогъуз-он адамдан бири эди. Къалай алдагъанды Лобзе аланы! «Киши да биллик туююлду сизни жазгъаныгызыны, судья кеси окъуп къоярыкъды. Кёол салмагъанны уа Къанаматны ызындан ашырлыккыма!» — деп жаныгъан эди ол. «Бизни барыбызны да бу къайры ашырлыккы болур эди, биз мынга къой сюрюумю болгъанбыз?» — деген а чыкмады. «Къанаматны къркьутур ючюн этеме ансы, эки-юч айдан терслиги жокъду

деп иерикдиле», — дей эди Лобзе, сюд этилир кюн жууукълаша келгени сайын.

Алай сюдде уа хар зат да башха тюрю болду. Къанаматха уа юч жыл бердиле... Юч жылны айтханарында, Къанамат тегерегине бир сейир сагъайып къарады да, абызырагъанын билдирмезге кюреше. Алай аны къарамын Мухажир кибик кишиле эследи. Мудахлыккы, адыргылыккы, дагъыда башха сезимле къатыш-къара болдула Къанаматны къарамында. Минанырыгы келе болмаз эди жууугъу, тенги, ахлуу да, аны эллилери, бир тышындан келген зорчугъа жакъ басып, ётюрюк, болмачы затланы айтып, аны иманлыккычы этерле деп.

Бир хатасы болмагъан Къанаматха, аны юйюрюне аллай кыйынлыккы берирле деп. Кеси бир огъурлу жан эди да, эштада, бу такыйкыагъа дери алай сунуп турду хар кимни да. Ол абызырагъан къарамындан сора Къанамат кёзлерин ёрге кётюрмеди. Экеулен аны жанындан шагъатлыккы этерикбиз, сёз беригиз деп, кёп кюрешдиле. Алай аланы, энтта да бир кере дауур этсегиз, залдан кыстарыккыбыз деп къркьутдула. Къанаматны жанындан мында шагъатла керек туююл эдиле. Ала экиси да башха элден эдиле кеслери да. Аны сылтау этдиле алагъа. Лобзеде ишлеп, аны иги таныгъанлай, кетип къалгъан эдиле. Ала элибизде иш тапханбыз дегенлери бла къутулдула. Алай кете туруб' а Лобзе аланы ахчаларыны асламысын тыйды. Къанаматны хапарын эшитгенде уа, ала аны жанлы болургъа таукел болдула. Болсада, сюд да кючлю, залим жанлы болады. Ма аны бек шарт ангылады ол кюн Мухажир. Алай къалай ангылатхын бу затланы барысын да къара кесеулей къаралгъан Къанийге? Аны, Къанаматны анасын да ол кюн нек эсе да залгъа къоймагъан эдиле. Ол алай не хыйсапдан этилгенин бююн да ангылаялмайды Назийфа. Алай тиширыулары жилягъанлары кимни да санларын титиретирча эди ол кюн...

Ёзенни уа терен къар басханды, ол жыл кыш кеси да бир эрте жетди да. Юйюр къайгылары башын бийлеген Къаний бахчасын заманында оралмагъанды, аны сабийлеринден башха болушлугъу да жокъ эди. Алай бек абаданына бир он-онеки жыл бола болур эди, ол не болушлуккы эталлыккы эди ансы.

Хау, ол кюн Къанийни къарындашы Рамазан судьяны бла прокурорну ызларындан болду. Ол башха

элде жашагъаны себепли Мухажирни жалгъан шагъатчыладан болгъанын да ангыламай, биргесине тартды.

— Келчи, сорайыкъ бу «закончулагъа» ишни былай не хыйсапдан бошагъанларын, итден туугъан итде. Алан, не осал адамла жашайдыла элигизде,— деп.

Судья прокурор бла бирге, алагъа эс бурмай, бир та кыыр жерчикде нени юсюнден эсе да акъырын сёле ше эдиле. Рамазаннга тынгылап, ала аны бла Мухажирни кабинетге чакъырдыла.

— Бюгюн, кёргенигизча, кёп заман кетгенди сюде. Биз арыгъанбыз. Бир-эки сёз бла ангылатыргъа кюрешейим, заманым бек азды,— деди ол келгенлеге кёз кыйыры бла къарай.— Мен, сёз ючюн, хурметли Лобзени айтханына бек ийнанама, Къанаматдан эсе. Нек дегенде, Лобзе жамауатха оноу этген, кючю болгъан адамладанды. Кесигиз сагъыш этчигиз — мен Лобзени терслеп, Къанаматны тюзге санасам, не болукъ эди? Ол магъанасыз иш боллугъун сиз кесигиз да ангылайсыз. Туура ишимден кыстамасала да, къара чёпге уа саллыкъ эдиле. Сора, сау кёрейим. Мени орунума ишни башха судьягъа берип, Къанаматны терслерча этерик эдиле. Кючлюеге судья бир зат да эталмайды, аны айтханы да этилмейди. Кючю болгъаннга жакъ бассанг, судья айтханнга ол заманда тынгылайдыла. Судья кимни арбасына минсе да, аны жырын жырларгъа керекди. Къайсы арбагъа минерге керек болгъанын а анга кёргюзтген этедиле. Кючю болгъан не аманлыкъ этсе да, ол къайда да тюз болуп къалады, къарагъа акъ деп къоядыла. Сиз манга аллай терс оноу нек чыгъаргъансыз деп келгенсиз. Да кеси эллилеригиз а, жууукъларыгъыз а Къанаматны нек терследигиз? Аны жанлы нек болмадыгъыз? Анга къажау болуп сюелгенлени кёреми эдигиз? Мен а сора не эталлыкъ эдим анга, айтчыгъыз? — деди судья Рамазаннга бла Мухажирге.

Мухажир, жаягъына ургъанлай, чыгъып кетди, Рамазанны да сакъламай. Отдача кюе эди Мухажир эшикке чыкыгъанда да, хар тюбеген адам анга налат бергенча. «Угъай,— дерге кюреше эди ол дагъыда кесине.— Мен да Къанаматча тюргеге тюшсэмми иги болукъ эди да? Лобзени кючю мени кибик жюзге да жетерикди. Кёрдюнгю ол судьяны Рамазаннга айтханын. Тюппе-тюз айтханды. Лобзе уа бизни да, алааны да сатып алгъанды. Жарлы Къанамат а несин

берлик эди? Къол салып къойса, мынга не боллукъ эди? Алай анга этгенча, бир кишиге да этмегенди, Чухлаёнковдан сора... кьутургъан суулай бараса, Лобзе, тыйгъыч табылырмы санга бир заманда ансы. Зордукъ бла сатхычлыкъ хорлайдыла бу дуняда, бетсизлик. Мен да аладан бириме».

Назийфа ауур сагъышладан кьутулургъа излегенча башын силкиндирди. Алай болмады...

— Кёлюнге абери иш келмесин, келин. Юйюгюзге болгъанма да, сабийле айтхандыла мында болгъаныны. Ингир бола турады, къарангыгъа иш къалма, миржа. Нартюхню ташыргъа машина иш керек эсе, болушайым... — Мухажирни алай айтханы эсиндеди.

Къаний белин тюзетди да, Мухажирге къарамай:

— Энди ох этигиз. Бир терслиги болмагъан жарлыны элтип тюргеге атдыгъыз. Ах, кюнюм къарангы, итте иш да ийнанырыгъым келмей турады бу эллилени этген мурдарлыкъларына. Сен да ала бла бирге болгъанса. Шо уялмай, не айтып келгенсе сен бери, айтчы? Огъесе манга кёл кенгдириргеми келгенсе и-и? Къатынынг менлей улуй олтурсун огъесе...

Кеси да сунмай тургъанлай, Къаний жияп ийди. Къары да кетмей тургъан нартюх гыстыгъа олтуруп. Кетип къалыргъа да болмай, не айтыргъа да билмей къалды Мухажир.

Мухажир бери нек келген эди? Бир жумушу уа бар эди, тейри. Къанийни хар сёзю жаягъына ургъанлай эте эдиле аны. Ахырында, Къанийни жиягъаны шошайгъанлай:

— Келин, сен манга не айтсанг да, эркинсе, тюзсе. Мен жийиргенчи итме,— деп башлады Мухажир.

— Къарлы ёзен эшитеди аны жаланда, элге айтып кычырсанг а бетсизлигинги! — деди Къаний аны юсюне айланып.

— Мсни айтханыма бир тынгыла, тилеген этеме. Абадан жашынг къайдады кеси да? — деп сорду Мухажир.

— Аны да атасыны ызынданмы ашырлыкъ эдинг? — деп кёзлерин жандырды тиширыу.

— Бюгече, кечени ауурлугъу кетгенден сора, Лобзени юйюне от тюшгенди. Аны сени жашынг Азреталий этгенди деп тохтагъанды Лобзе. Биз битеу къажау сюелгенбиз, алай жашынга айтып юйрет — бюгече юйден чыкъмагъанма десин, сабийлеринг барысы

да алай айтсынла. Энди уа ол ит, керти да, мардадан озуп башлагъанды...

— Не дейсе? — деди Къаний шош ауаз бла. Аны солууу тохтап къалгъанча кёрюндю. Аны жалында ким да къоркъурча эди. Ол сын къатханлай, нартюх гыстыланы ичинде жатып тургъан Назийфа бла Азреталий таба атлады. Бир амалсыз къарады анга ол. Азреталий алайда жокъ эди. Къаний а, аны кесген этгенча, бир ачы кычырыкъ этди:

— Ит-ле-е, итле келдиле, ой анам, мен жарлы! Жашым, Азреталий, къайдаса, жарлы балам?! Оу дуниям къуругъан, жарлы балам! Мен сени кишиге да берлик туюлме...

Къаний, тегерекни кычырыкъдан алдырып, мыллыгын тешден энишге атды. Назийфа уа къар басхан нартюх бахчада, къарангыда къалды, Мухажир бла бирге.

Ол кече юйге къалай келгенин, анасы бла Азреталийни излеп айланганларын да эсгерирге суймечюдю Назийфа. Не жарыкъ заманында да ол кезиу эсине тюшсе, жилирыгъы келеди. Жашауундан кырып кетерирге онг жокъду ол сур заманны ансы.

Назийфа бирси таладагъы къабырлагъа къарады. Мухажир да, Мамаш да, дагъыда аны атасына къажау сюелгенле барысы да кетгендиле бу хаух дуниядан. Ала жашап ёлгендиле, мени атам жашлай кетгенди ансы. Хар зат да кезиудю бу дунияда. Лобзе, бир мамыр элни тюбюн башына буруп, артда уа мындан кече бла къачханын айта эдиле. Бу дунияны кётюрюп ол да кетмегенди не кёп урлагъан эсе да. Къабарты-Малкъардан Гюржюге къачханда, аны туугъан жеринде алгъыннгы жаулары тутуп туйгендиле. Андан къопмай ёлгенди деген хапары жайылгъан эди Кюнлюмде. Алай ол затла Къанамат ёлгенден сора болдула. Жашауунда уа тюзлюкню кёрмедди Таубий улу Къанамат.

Назийфа, терен кючсюнюп, эсгериуледен къутулургъа кюреше, юйюне тебиреди. Жолда уа, нек эсе да, атасы Къанамат жарыкъ ышара, кызыны кёлюн кётюрюрге кюрешгенча, къатында атлай эди. Ол тешден тюшгенлей а, атасыны кёрюмдюсю жокъ болду.

Арбазгъа кирир-кирмез, анасына атасы аны ашырып келгенча кёзюне алай кёрюнгенин айтды.

— Садакъа берирге керексе, жарлыгъа. Жаланда кеси кыйынынгдан, — деди Къаний, кючсюне. Сора

къабакъ эшикге къарай, бир кесек тынгылады да: — Залимхан, харип, къайры эсе да кетгенди да, къайтмай турады. Бусагъат артха айланама деген эди, — деп жарсыды.

— Келир, Аллах айтса, былай къайгъырып турма, анака. Келчи, бир чай ичейик, ол заманнга уа Залимхан да къайтыр, — деп, анасыны кёлтугъуна кирип, юй таба тебиреди Назийфа.

* * *

Кём-кём чууакъ кёкде чыммакъ-акъ булутла созула эдиле, жап-жашил жерде уа аланы ауаналары сюркеле... Быллай чууакъ кюнледе, табийгъатны бетин чомарт боягъан, алтын бетли кюз арты эркин атлайды. Алайды табийгъат. Ол аны тересиди. Ма алай бла, кёз аллынгда тюрлене тургъан затлагъа къарай, кёп затланы кюсюнден сагъышланаса, сейир этесе.

Залимхан, арбазгъа чыгып, тегерекге-башха бир кере къарагъанлай окъуна эсledi бир кечеге табийгъатны тюрленнгенин. Кюз арты кезиуню ол алай сюйючюдю, заманыны асламын аны себепли агъачда ишыргъанчады. Чапыракъланы терекледен тюше, акъырын тепсей, жерге кюннганларына къараргъа алай сюеди ол. Алай агъачны ариулугъундан сора да энди аны ары башха тюрлю ишлери да терк-терк жетдиредиле.

— Анака, мени нёгерлерим излеселе, ингир алагъа къайтырыкъма дегенди дерсе, — деди Залимхан ызындан арбазгъа чыккъгъан анасына.

— Назийфа юйге келген кезиуде аны бла бир кесек турсанг а, кёлюне иш тийип къалырма деп къоркъмаймыса? — деди анасы. — Шо экигизни юйюрлюле болгъаныгъызыны кёрюп ёлсем, манга киши да жилимагъы эди. Къызыны иши башхады, алай сен а...

— Охо, анака, ангылагъанма, жарсып турма. Бир кесекчик къалгъанды... Назийге айтханма, ол ангылайды мени, анака.

— Узакъгъамамыса? Машинанг бла уа нек бармайса? — деп сейирсинди анасы.

Не жууукъгъа барса да, жашы машинасыз бир жауры чыкъмаучусун биле эди Къаний.

— Жаяу жюрюрге да керекди, ансы семирпип къалгъанма.

— Сен туугъанлы да добарчыкъ эдинг... Беш кила бар эдинг туугъан заманчыгъынгда окъуна. Врачла санга: «Залим жашчыкъ»,— деп сейирсинип къарай эдиле. Ярабий, бу акъылдан кем иш болмазмы деп, аз жарсымагъанма санга къарай. Жаланда школгъа баргъанынгдан сора ырахатланнган эди жюрегим. Бир кишиден аман скъумадынг, Аллахха шукур. Охо, ахшы жолгъа бар, сютчюгом тегюлюп къалыр,— деп, аянасы юйге кирип кетди.

Залимхан а Тар Къолгъа ашыкъды. Къалай болдула жашла, хатасыз, адам кёрмей къутулалдыламы? Эрттерек чыгъаргъа керек эди жолгъа, къалай да созулуп къалды ансы. Агъач ичине киргинчи къайгъылы болуп турду жюреги, мында уа къалай эсе да ырахатланды, шошайды. Салкъын хауаны жылы тамычылары аны къазауат жашауну жесирлигинден ычкындыргъанча. Бийик, къарыулу терекле уа ёхтем сюеледиле, жашауну ёлюмсюзлюгюне, гузабалыгъына сейир этгенча. Агъач гузабалы жашаудан кериди. Не хазна! Къаллай бир сейир, белгисиз зат барды мында! Уллу къуллукъчула бери уугъа келген заманда, эллиледен бери не ашыгъышлы, уллу жумушу болгъанны да иймеучюдюле. Сора барды тасхалары, ишчи халкъдан жашыргъан затлары. Агъачда бири жаныуар къууа, бирси уа андан къача, къыдырадыла бу жолланы. Адамла уа? Не умут бла айланадыла ала мында? Ала да къайгъы келтиредиле шош сюелген агъачха.

Бюгече Залимханны негерлери урланнган малланы сюрюп баргъан ма бу жолду, бу агъач. Ала да биргелерине къайгъы келтиргендиле. Энди агъач жолдан сора эсине зат да келмей къалгъан эсе, Залимхан, керти да, бёрюге ушاپ къалгъанса. Къалай тазады хауа! А-а, тюнене кече жаугъан жауун тазалагъан кереме тегерекни! Дыркъ деп эсине Лейла тюшдю, сунмай тургъанлай. Хар замандача, ма былай жюрегине кирип къалады, эсине тюшюп. Аскерден тюрленип къайтханса, ташжюрек болгъанса деп, Лейла андан кенг турургъа сюйгенин букъдура да турмай, ачыкъ билдирген эди. Сылтау эди ол, Лейла харип, сылтау. Менден эсе игиге тергеп баргъан Солтанынг сени на сыплы этмеди. Алай сен эрге кетген кече мен агъачда бёрюча улугъанымы уа, Лейла, сен билмейсе. Эштада, анака айтханлай, сени хатангдан окъуна кетген болурма мен терсине. Бег' а, бек биринчи, сени атанг

малтады бизни насыбыбызны. Школда ахыр къонгуродан сора болгъан тепсеуледе биз экибиз да, дунияда болмагъанча насыплыла, тепсей тургъанлай, атанг келип, сени къолунгдан тартып, къалай алып кетген эди! Манга неле айтханы уа эсимде туююлдю. Бек эриши сёзлени уа сайлагъан эди. Мени жарлы атам Къанаматны да къабырында ырахат жатаргъа къоймай... Кертисин айтханда уа, сени атанг Юсюп этгенди мени атама, аны юйюрюне да уллу палахны. Сейир туююлюмдю, терслигин, бетсизлигин биле тургъанлай, ол кесин алай ёхтем жюрюгюрге кюрешгени! Ол ёхтемлик туююлдю. Бир заманланы заманында мен жойгъан Къанаматны жашы, къызымы дертлер деп къоркъгъанлыгъыды. Алай, кеп аманлыкъдан артха турмагъан Юсюп кибикле быртак этедиле ма бюгюнде да. Охо да, Юсюп, Лобзени шапасы болуп тургъан Юсюп, аны бла бирге къыралны тонап, суудан къургъакъ чыкыгъан сарыуекледенди. Анга бир заманда бир киши дау айталмагъанды, хар келген къуллукъчуну шуёху-шапасы бола билгени ючюн. Кесин жалгъан даудан къоруулаялмагъан Къанамат а, аны ачыуундан замансыз ёлюп кетген киши, ол а терсе саналды, тюрмеде олтурду. Да, Юсюп, бек иги жашха бердинг къызынгы да. Манга этген терслигинг кесинге жетги эди да, Лейлагъа тиймеги эди. Аны эрге бергинчи, къызынгы ауанасы болуп айландынг... Энди уа, нек эсе да, къойгъанса ол ишинги. Сен мени атама этген итлигинге энди сейир этмейме, аллынгда сабийинге да игилик келтирмединг. Энтта да сени хатангдан Лейла мени бла тюбеширге къоркъады, сылтаулары башха затла болгъанлыкъгъа...

Хау, аламат хапарла жюрюмейдиле Залимханны юсюнден элде. Жууукъларым, танышларым да ышаргъан кибик этгенликге, менден кери турургъа кюрешедиле. Аны ангыламазлыкъ телиледен туююлдю Залимхан. Охо да, хар кимни кесини къадары. Залимханны да алай. Лейла эрге кетгенден сора, жюрек ичыуу бираз селейип, Залимхан терк окъуна байыгыргъа амал излеп башлады. Кёрген эди ол Лейланы Солтан деген эр кибиги аны бир ууала тургъан эски машина кибикчикде келтире-элте туруучусун. Залимхан а бек залим, элде болмагъан аллай иги машина аллыкъды. Бек ариу, иги къыз да сайлар. Ол заманда жингиригинги къабарса, Лейла, деп турду. Кесине негерле да табып, Залимхан алгъа къоншу эл-

леге, артда уа кеси эллилерини малларын да урлап башлады. «Жаланда бек къарыуузланы малларына тиймегиз»,— дей эди ол нёгерлерине. Алай бу арт кезиуде ала ол «жорукъну» терк-терк буза башлагъандыла, Залимханны айтханына артыкъ эс бурмайдыла. Къутургъандыла. Бютюнда къарындашла Асланбекни бла Жамалбекни жаратмайды ол. Солтангерий да алагъа кысылыргъа кюрешеди. Жаланда Домалай бир жанлыракъ турады. Анака уа, харип, анака... Бу эллиле атанга этген итликни санга да этерле, айырыл аладан дейди да турады. Хатасыз атамы жойгъандыла, хау, анака, алай мен а, аллыгъымы алгъанлай, быладан айырыллыкъма. Билеме, бек осаллары бла байламлашханма. Быланы къалай тохтатыргъа амал табалмайма ансы... Бу жол ишибизни тап мажарайыкъ да, чачылыргъа керекбиз артыбыз аманнга къалгъынчы. Алай менсиз ала элни тюп этерикдиле, ёхчегеча, жарлылагъа бютюнда бек къадаладыла. Не этсин адам былагъа? Не заманлы кюрешеме тохтайыкъ деп... Не мени жеримде къоймайдыла, не кеслери да шошаймайдыла. Бизни къауумданды деп милицагъа уа Жамалбек береди дейдиле улутханы. Мен да ол сандама сора. Мен билмегенлей аллай ишле этип башлагъандыла была. Эллилерибизни къаргъышлары иерик туююлдо бизни... Валера уа, тюнене айтханыча, машинасы бла келген болурму? Ансы эт бузулуп къалыкъды».

Хау, Залимхан, кеси мурат этгенча, тыш кыраллы бек ариу, багъалы машина алды. Бек бай жашамаса да, ахчаны уа эркин жюрюте эди. Ариу кызыла да бар эдиле тегерегинде. Алай алгъын этген умутлары толмадыла. Ол Лейланы унуталмай эди. Аны эринден айырылгъанын эшитгенде уа, нек эсе да, къууанырны орунуна жарсыгъан окъуна этди. Кеси уа аны эсерип кюйген кечелеринде-кюнлеринде къаллай бир кюсеген эди Лейланы алай болурун! Алай андан да магъана болмады Залимханнга. Эринден айырылгъанлыкъгъа, Лейла юйюнде турмай эди. Не заманда сорса да, ол сатыуда эди. Бир кере уа Залимхан аны келип тургъан кезиуюнде орамгъа чакъыртды. Лейла арталлыда тюрленмеген эди, кёзлери мудахыракъ къарай эдиле ансы.

— Залимхан, энди уа мени не этесе? Тегерекде не къадар ариу кызы барды. Мени да, кесинги да башынги керексизге сёзлюк этме,— деди Лейла ышар-

гъан окъуна этмей. Атам ол заманда ыразы болмагъан эндими боллукъ сунаса? Кеси да тешек болгъанлы иги кесек заман озгъанды.

— Хар кимни ыразы этеме деп башласанг.. Атанг хар ким да туююлдо, ангылайма, алай сен ёмюрюнгю аны айтханындан чыкъмаймы жашарыкъса? Мени уа башым эртте сёзлюк болгъанды. Школда окъугъан заманыбызда бизни юсюбюзден Ромео бла Джульетта дегенлери эсингдемиди? Ол заманлада окъуна эте эдиле бизни сёзюбюзню... Сен а бюгюн мени юсюмден жюрюген хапарла ючюнмю суймейсе селеширге? Дуния жыртык болуп къалгъанды сора уа, Лейла. Сен манга келгенлей, анаканы да, сени да алып, шахаргъа кетерикме. Назийфа кеси жашагъан тийреде манга бир фатарны марап турады. Жаз башында иелери кёчюп кетерикдиле, Назийфа уа ала бла нени юсюнден да келишгенди. Нёгерлерим бла уа бир тюрлю жумушум да боллукъ туююлдо. Мен санга сёз береме. Сагъыш эт, тюз бюгюн жууап бер деп да кысмайма,— деди Залимхан.

— Бусагъатда окъуна бераллыкъма жууап, Залимхан. Мени сенден букъдуруп жерим жокъду. Бир уста, сынауу болгъан врач манга сабийинг боллукъ туююлдо дегенди. Юч жыл жашадым, кёресе, сабий а болмады. Сабийсиз а толу, насыплы юйор болмайды. Кесинги да алдаргъа кюрешме, аны себепли манга кёлкълды этмезинги тилейме. Нёгерлеринг а.. иги нёгерле туююлдоле. Иги хапарла жюрюмейдиле элде... Мени ишим да болмаз аны юсюнден айтыргъа...

— Нек ишинг жокъду? Ма сенден сора бир адам бетиме къарап зат айтмагъанды, жарлы анакам болмаса, кесими эгеч-къарындашларымы айтама. Мен аладан айырылыргъа кёп кълалмагъанды... Сёзюме иинана эсенг. Сора... сабийсиз да боллукъду жашаргъа, не уа ол доктор билгичми болгъанды санга кертисин айтырча? Сен манга сылтау этме, Лейла, жаланда сылтау этме. Билемисе, кертисин айтсам, сени алай кёрюп болмай да тургъан эдим, башханы сюерге да кюрешдим... Менлай бёрюню ма алай кыйгъанса кълонга. Бу жол да мен айтханны этерге унаманг, сени хатангдан бек аман ишлеге кълалыргъа болур башым. Тюз ангыла мени. Жюрегими тюрленди-ралмайма, не этейим,— дей эди кёп кызыла ызындан ахтынган Залимхан.

— Мен энди эрге барлыкъ туююлме, ангылаймы-

са, Залим? Биреуню насыбын алыргъа да суймейме. Хар эр киши да сабийи болурун сюеди. Сен шендю алай айтханлыкъгъа, артда уа къуу юйге келип башласанг, башха тюрлю кюерсе. Мен сени бла шуехлай къалыргъа сюеме,— деп, Лейла къачып кетди.

Залимханни уа жүрегинде бир умут юзюлдю, бир жарыкъ, келлендириучю жилтинчик ёчюлдю. Кетип бара, дагъыда мени ызымдан къарама дей эди. Ма санга! Энди анга уа болур да эркинлигим! Охо да, алыкъа заман барды. Энтта да селешир... Алай ол Лейланы не заманлы табалмайды. Кёп болмай сатыудан къайтханды дейдиле, харип. Мен санга бир ауур сумканы да кётюртмем, жаным. Жашла бла бюгюнню жумушну тамамлап, бир тубешейим Лейла бла.

Ма аллай сагъышлары бла Залимхан Тар Къолгъа жетди. Узагъыракъдан окъуна жашла мал соя тургъанларын кёрдю. Ол аланы къатларына келгенде, аны саламына артыкъ суйсюнмей жууаплагъанча кёрюндю. Алгъыннгы ышаныулу, жарыкъ бетли хал жокъ эди былада.

— Мангылайында акъ тамгъасы болгъан тууар Дяттюканыкъы туююлмюдю? — деп сорду Залимхан, жашланы халларын ангыламагъанча эте.

— Айтхан эдим да мен санга, тюз муну кёргенлей, кесин акъыллы этип башларыкъды деп? Муну аллында да Ауалиятныкъын бир жарлыды деп къайтартханды, аны аллында да анга ушаш бир оюнла кёргюзтген эди... Биз мынга не заманга дери тёзюп турлукъбуз, и-и? — деп чочуду Асланбек, этген ишин къоя.— Огъесе сен бизни ючюн гюняхлы болургъа суймеймисе?

— Мен оюнла кёргюзтмейме, Асланбек, алай элни жарлыларыны малчыкларына тиймезге деп келишген эдик да?! Бир жарлы адамны жангыз малын, кёлгюз барып, къалай урлаяласыз? Билмесегиз — бир иш, биле тургъанлай а, адам аллай къатылыкъны этемиди? — деди Залимхан.

— А-а,— деп къошулду сёзге Жамалбек да,— сора сен огъурлу адамса, биз а адепсизле, огъурсузла. Охо, шендю даулаша турургъа заманыбыз жокъду, ахшы улан. Алай бюгюнню ишден сора неда бир келишимге келебиз, неда башхадыла бизни жолларыбыз.

— Мен угъай демейме. Алай бу жол Дяттюканы ийнегин жерине къайтарыргъа керекди. Манга уа бу жолгъу юлюшден зат да тюшмесин. Келишдикми? —

Залимхан былай къарагъанда сабыр кёрюннгенликге, аны таныгъан нёгерлери уа аны болмагъанча чамланып тургъанын сезедиле. Асланбек' а анга къан жугъу къолларын жумдурукъ этип чапды. Жамалбек, араларына кирип, ачыуланды... Солтангерий а къатышмады.

— Аман къатынла кибиж жаншап турмагъыз. Бюгюн келиширбиз дедик да. Машина тапханынг ючюн сау бол, Залимхан. Бек игиси уа, бу кёзюнг къарагъан тууар кибижинги ал да, юйюнге бар. Ингирде уа ишибиз къалай болгъанын билдирирбиз, алай кёп заман къалмагъанды,— деди Жамалбек шашауаз бла. Аны бла ол бек огъурсузланнганын, тишлерин къыжырыкълатып селешгенин да букъдурургъа кюерше эди.

— Мен ийнекни сюрюп бармазымы билесиз, алай аны былайда къоюп кетигиз. Ол кеси табарыкъды юйюне жолну. Мен а энди бу ишлени къойдум,— деп, Залимхан алайдан терк-терк атлап кетди.

Юйюне келгенден сора да, кесине жер тапмай, юйде булжургъа кюершип турду, Анасы бла Назийфа бирге ауузланыргъа чакъыргъанда да унамады. Къарындашыны бир къайгъысы болгъанын сезип, анасы намазлыгъын алгъанлай, Залимханни жапма тубюне чакъырып селешди.

— Не барды санга бу элде, бизни юйюрюбюзге мында игилик этерик туююлдюле, къуру бизге угъай бир бирлерине окъуна. Къайдан эсе да бир къара ниетли осал адамла жыйылгъандыла бери. Жарлы атабызгъа этгенлерин билесе... Нек тынгылайса, Залим? — деди Назийфа.

— Назий, кесинг билесе, анака мындан кетерге унамагъанын. Сора мен аны мында жангыз кесин къоюп къалай кетейим? Сен шахаргъа кёчсенг, кетерикме дейди. Ётюрюк айтады. Ол, тауукъларын бла ийнегин къоюп, бир жары да барлыкъ туююлдю, кесинг да уста билесе сен аны,— деди Залимхан да.— Бу ингирде Лейлагъа туберге деп турама, сен не айтаса ансы...

Назийфа къарындашына жарсыулу, жазыкъсыныулу къарамын буруп, кёпге дери кёз къакъмай турду алай.

— Биз биреуленни суйсек, аны нек унутала болмазбыз? Бир адамгъа мырхык кибиж жабышабыз, ала уа бизни кюсемей...— деди ахырында ол мудах.

— Сен да... сени да суйгенингми барды, Назий? — деп сейирсинди Залимхан.

— Мен а адам туююлмеми сюерге? Алай сёз сени юсюнгденди. Лейла санга эрге чыгъаргъа бютюнда бек унамаз энди...

— Нек сора? Бир кере эрде болгъанды да аны ючюнмю? — деп жанды Залимхан, эгечини аузуна чаба.— Мен аны эсеме да алмайа. Ол мени сюеди, Назий, алай ол сылхыр атасы ючюн жүрютеди кесин алай. Манга уа башхасы керекмейди, ангылаймыса?

— Ангылайма, харип, ангылайма. Биз биреуленни суйсек — иш какды де да къой. Бююн бирин, тамбла уа башхасын сюе тургъанлагъа сейир этеме. Бизде уа жашынг, къызынг да бир кибик,— деп мудахсынды Назийфа.

— Назий, ол суйген адамынг бла танышдырдымыса мени? Ким эсе да, таныргъа сюеме. Сёз береме, бир затынга да къатышмазгъа... Шендю осал ниетлиле топпа-толудула, жашында, къартында да. Сен а, кесинг айтханлай, бир суйсенг, гёбелек кесин отха атханлай болургъа боллукъса...

Назийфа кесин кючден кюлдюрдю.

— Да-а, сен а мени къартлыгъымда суймекликни дуниясына батдырлыкъ кёреме. Ах, къайда аллай насып! — деди ол эки къолун да кенг жая.— Ингирде анака жатхандан сора айтырма. Шендю уа сени жүрегинги эгеген затынгы юсюнден сёлешейик.

Залимхан бир ауукъну тынгылап турду, сора эгечини кюзюне къарай:

— Анакагъа зат айтмазгъа сёз бер,— деди.

— Аллах мени урсун, анакагъа зат айтсам.

— Бир зат да болмагъанды, Назий, алай нек эсе да жүрегим тынгысызды... Былай бир зат эгегенлей турады ансы. Кюрешеме ангыларгъа ол не болгъанын, алай билалмайа. Нёгерлерим чач-тюк болгъандыла, бир бирге тынгылагъан жокъ, къояйыкъ бу зулмулукъ ишни дейме да тыялмайа. Билемисе, бу арт кезиуде ариу кьутуруп кетгендиле, бир бирни эшитген да жокъ. Бизни элден ненча жарлы адам тарыгып баргъан эсе да милициягъа... билемисе, ала не этедиле? Мени бла Жамалбекни чакъырып, ол тарыгъыу къагъытланы кёргюзтгендиле. Барыбызны да билип турадыла, элни тынчлыгъын алгъан ма аладыла деп жазадыла. Шагъатларыбыз да бардыла дейдиле. Болсада милиция алагъа тынгыламайды... Халкъ сизни кимле

болгъанларыгъызыны биледиле, сакъ болугъуз деп эсгертедиле...

— Да, харип, билгенлей окъуна айтхан эдим айырыл аладан деп,— кючсюндю эгечи.

Анака юйден чыкъгъанда уа, эгеч бла къарындаш ушакъларын бёлдюле. Назийфа анасы бла сёлешген кезиуде уа Залимхан биягъы кеси сагъышларына батылды... «Бош къоюп кетгенме ол ийнекни, союп къойсала уа? Аллаи жутла болгъандыла, «таба баргъан чаба барады» дегенлей, кёремисе сен аланы! Бош сойланып турама былайда, ол жерге бир барып келейим. Алай, кече мен ары барып, не кёрлюкме? Эрттенликде барырма.

Кече узуну бурулгъанлай, тынчлыкъ тапмады. Нек жукъусуз болгъанын ангылаялмай эди. Бир-эки кере эшикке да чыкъды. Арбазда тютюнюн букъулата, кёп айланды. Чууакъ кече, аскерден къайтхан кезиуондеча, къууандырмай эди...

* * *

Танг иги да белги бергинчи, Залимхан аякъ юсюне болду. Тар Къолгъа жаяу бармады, машинасы бла теркирек жетип келирге умут этди. Алай, келе келгенлей, Дяттюканы ийнегин изледи — ол алайда жокъ эди. «Ол жангыз къартны аллындан сютчююн сыйырса, ол не ашап жашарыкъды? Была аны сагъышын нек этген болмазла? Къаллай бир айтыргъа керекди былагъа? Керти бёрюле! Анагъыз бергенни тегерикле, тохтагъыз сизни бир!» — деп къайнай эди ол.

Залимхан юйге къайтыр-къайтмаз, аны сакълап тургъанча, ызындан Домалай жетди.

— Бу ыйыкъда бир жары кетме, шабат кюн бир байрам этейик дегендиле,— деди ол кёзлерин букъдура.— Дяттюкалада жыйылыргъа дегендиле... Залимхан, мен ол къарындашланы жаратмайа, сакъ бол.

— Бу ахыр атламым эди мени, бу жолдан сора быллай ишле бла кюреширек туююлме. Домалай, ол ийнекни уа алайдамы къойгъан эдиле, огъесе?

— Сойгъандыла,— деди Домалай башын энишге ие.— Залимхан келмей кълса, сен анга бизни ниетибизни билдиргенинги ангыларыкъбыз, ол заманда боюнунгу, ма бу малны кесгенлей, кесербиз дегендиле. Бютюнда ол къарындашла бек чамланыпдыла... Кюн-

окъуна олтурурбуз»,— деп, эшик таба атлады. Асланбек аны аллында сюелди.

— Биз алыкъа келишим этмегенбиз,— деди ол огъурсуз.

— Заман барды, тамбла этербиз, барыбыз да жы йылып,— деп жууаплады Залимхан.

— Биз иги ишни болжалгъа салыргъа суймейбиз, сени бюгюнню акъмангылай ийнекчигингча,— деди ол анга ауур къарай.

— Сора уа мени бла энди не келишим этерге дейсе? — деп сорду Залимхан.

— Ма быллай,— деп, Асланбек Залимханны сун май тургъанлай къаты урду.

Залимхан да артха айландырып жетдирди, алай аны артындан Жамалбек жетди да, эки жанындан амалын алдыла. Залимханны къарыуун къарындашла биле эдиле, аны себеплими, ким биледи, алай аладан бири аны башы таба уруп, мюйюшге аудурду. Залимхан, ауа туруп, башы темир ундурукъну жютю жерине тийгенде, кезлеринден жулдузла учханча болду. Болсада, не бек ачыса да, къоркъуулу болумун ангылап, женгил къобаргъа кюрешди. Ёре сюелгенлей, эки къарындаш да анга секиргенлерин эслеялды да, аланы уругъа ашыкъмай, энишге бюгюлюп Жамалбекни къарынына урду. Ол къычырыкъ этип, полда сойланды. Эки кезюне къан чабып, Асланбек анга жаныуарча хырылдап секирди. Солтангерий да ала бла къатыш ауду. Биле эди Залимхан жыгъылыргъа жарамагъанын — ансы табанлары бла малтарла... Болсада жыкъдыла. Аны табанлары бла тюйгенлерин ангылар-ангыламаз, эсин ташлады. Алагъа Солтангерий да къошулгъанын эслеялмагъан эди ол, аягъындагъы бичакъ жараны да къызыуундан эсе да, эсин ташлагъынчы окъуна сезалмады... Алай анака жияп келген таууш а къайдан чыгъа болур эди? Къайдан?

* * *

Залимхан къан тюкюре, юйюнде ёлмей-къалмай турады деген хапар элге терк жайылды. Адамла аны кёрюрге къауум-къауум болуп бара эдиле. Аллай къарыулу, залим жаш кесин алдатханына, хорлатдыргъа нына ийнанмагъанла да бар эдиле. Нек дегенде Залимхан бу жолгъа дери кишиге да хорлатмагъанды.

— Анасына талау тийгенди Залимханны,— деп жиялай эди анасы.

— «Скорыйни» чакъыртайыкъ, ансы артда кеч болур,— дегенлеге Залимхан унамай турду.

Назийфа бла Ханийфа да жиялай эдиле. Назийфа уа, къоймай, къарындашын Нальчикде больницада къаратыргъа деп, алып кетди. Анга бир мадар этерге кюрешип, ол кеплени алларына барды, къаратды Залимханнга. Больницада аны кюзюнге салдыла, тинтдиле, иегилери сыннганын да айтдыла.

— Биз къолубуздан келгенни этдик, энди юйде тынчайып жатаргъа керекди,— деди Назийфагъа. Къалгъанла ийнандыла, жаланда Назийфа биле эди къарындашыны болумун. Жаланда аны биргесине баргъан ата къарындашы уа мугур болуп айлана эди, анака окъуна жарыса, ышармай эди ол. Назийфа уа ташада жиялай эди. Ким биледи, энди къаллай бир жашарыкъ болур Залимхан.

— Анакагъа Залимханны атып кетерге жарамаз, экибиз да мында турсакъ, ишекли болур, харип. Заманы жетгинчи билмесин андан эсе. Отпускангы алалыкъ эсенг, сен тур, ишингге унамасала уа, мен келейим бери,— деди Назийфа эгечине, алай тюзюн а анга билдирмеди. Ханийфа аны аллай онгу боллугъун айтып, ишинде жумушларын тамамлап къайтды.

— Сабийлеринг а къайда? — деп сорду анака.

— Ала школгъа жюрюрюкдюле, бир ыйыкъдан каникуллары башланырыкъдыла, алып келир аталары,— деди.

Къара сагъышла башын бийлеп кетди Назийфа ишине. Ол кюн сайын аман хапар сакълай эди, къыйнала эди. Залимханны тюйген жашланы тутханлыкъгъа не, бир ауукъдан иерле да къоярла, ол а къара жерге кирир... жаш жаны замансыз учар бу дунядан. Ишинде бир кесек да унутаракъ бола эди ансы, юйюнде уа жиялай эди. Ырыслап, кеси кесин тыяргъа кюрешгенликге, болалмай турду. Ханийфагъа айтмагъанын ол нечик иги этгенди, ансы ол да былай этип турса, юйде не уллу жияу боллукъ эди. Анса да болургъа алай кеп къалмагъанды...

Бир ингирде уа Залимхан Лейланы чакъыртды. Ол, мычымайын, гитче къарындашы бла бирге жетди. Залимхан жарыкъ саламлашыргъа кюрешди, бир кесек хапар айтды. Ханийфа халны ангылап, Лейланы,

къарындашын да башха отоугъа чакъырды. Залимхан бла Лейла бирге къалдыла.

— Сен андан бери манга келмей къалай тургъанса? — деп сорду Залимхан. — Къобуп баралмай эдим ансы, кёлюнг кюлмесин, бир бек тансыкъ болгъан эдим...

— Да не айтып келейим деп турдум... Анакадан да, кесими анандан да соруп тургъанма халынгы. Больницада уа бир кесек нек жатдырмадыла? — деп сорду Лейла.

Залимхан а, ахыр кере кёргенин сезгенча, уллу къара кёзлерин къакъмай къарай эди. Ахырында уа:

— Ала манга этериклери жокъду, къарыуум бла турама ансы, эртте ёллюк эдим... Докторла айтмагъанлыкъгъа, билеме, ол харамла ичимде бир затымы сау къоймагъандыла. Баууруму халек этгендиле... Лейла, мени къойдукъ, кесинг къалайса? Мен аякъ юсюме болгъунчу, кетип къалма. Не деп тураса мени айтханыма?

Лейла тынгылады, Залимхан а аны кёзюне тюрслеп къарады.

— Лейла, мени кёп гюняхым барды... Сен а бу элден кёчюп кетерикбиз дей эдинг, тюзсе. Не барды мында? Иш жокъ, зат жокъ... Жашларыбыз а, аны ючюн болур, къалай бузулгъандыла. Къарындашчыгъынгы, не да этип, окъутхан эт, адам болсун. «Айтханы болмагъан — иши онгмагъан» бу не этеди деме. Мен да кетерге деп турама мындан. Жаланда бир тилегим барды санга, Лейла. Сенде, мени эгечлеримде болсун, жашчыкъ туугъан төре болса, мени атымы берирсиз. Энди мен бу элге къайтырыкъ туююлме. Сен а, Лейла, мени эсгерсенг, элни къыйырында къаяла къатында ёсген юлёкью бла кёкенлеге келе турурса. Аладан чай ичип, жылы локъумла бла бирге сабийлеге бере тур... Бизни амма алай этиучю эди да, гитче заманымда ол бек суйген, хычыуун кезиуюм эди — амма локъумланы сау дунягъа юлешгенча, менден насыплы адам жокъ эди ол заманда. Узакъда болгъанлыкъгъа, бек ыразы болурма санга... Мен аякъ юсюме болгъунчу уа, кетме...

Бир ауукъ замандан а Залимханны элни къыйырында къаяла ортасында юлёкью, кёкенле ёсген жерде басдырдыла. Элге аты айтылгъан деу, залим, кючлю жаш жашауун алай бошагъанына ийнанган къыйын эди. Ким къоруулар энди къарыусузланы?

Ма аны ючюн да жарсый эдиле, жилий эдиле адамла. Ол заманда ангылады Лейла аны осуят этгенин да. Жилий-жилий айтды аны Залимханны эгечлерине. Назийфа неден да бек ол бушуулу кюнледе анасына къоркъа эди. Бу арт кезиуде бек аман болгъанды кеси да — сесе болур эди ана жюреги юйюне палах келе тургъанын.

— Назийфа, атангча, мен да бир бек ийнана эдим санга... Сен Залимханнга болушурса деп турдум. Врач адамны ёлюмсюз къалай этер, Аллах бизни алай жаратмагъан эсе? Аллахны буйругъу болур эди, — дей эди ол, кёзлеринден төгюлюп келген жилиямукъларын сыйпай.

— Атагъызны да бу элни адамы жойду, жашымы да алай. Энди сиз а, Аллахха шукур, сахарда жашайсыз, сизге мындан энди бир кишини да хыянаты жетмез. Юйню уа сатмагъыз. Бу ата юйюгюзде жыйылып, ёлгенлеригизге садакъа берирсиз. Эшикни-терезени ачып, хауа киргизтип, юйге къарай-къарай туругъуз. Энди мен хазнамамы, къарт адам... Азреталийге бери келсин деп телеграмма беригиз, алай ол кеси келсин... жашы бла.

Анасыны сабырлыгъындан бютюн бек къоркъа эди Назийфа. Эки кёзю да тереннге кетип, бир жеринде артыкъ олтурмай, адамла ичинде айланyp турду. Элдиле да ол къыйынлыкъны кётюре билген, къаты адамды деп, алай сундула. Аны кёп туюген къадаргъа бир сейир бойсунууу бар эди. Огъесе, кючю окъуна болмаз. Не къарыуу боллукъду аллай бир къыйынлыкъ кёрген тиширыну?

Анасын жапсара, Назийфа элде бир ауукъ заманы турду. Алай, халын адамла кёрюрге деп, ишге чыгъаргъа заманым жетгенди дегенни айтып, сахаргъа кетерге хазырланды. Бир къауумла анга бир сейирле къарай эдиле. Огъесе аны кёзюне алаймы кёрюне болур? Къарыны билинип къалгъынчы, аны бир адам эслеп, анакагъа айтып, жюрегин къыйнагъынчы, ол кетерге керекди.

— Билеме, Ханыйфа, биягъы сен сабийлеринг бла, юйюрюнг бла да къыйналлыкъса. Бир ауукъдан а анаканы манга алып келирбиз, ачыуу бир кесек сеleyсе, — деди ол эгечине.

— Хау, Назий, бу ачыулу кезиуюбюз болмаса, адамла соруп да башлар эдиле. Иги эслеп къарагъан ангыларгъа боллукъду. Мен да унутуп къойгъанма

аны юсюнден. Бизни ючюн а кьайгырма, Халит сабийлеге кьарай билгенин кесинг кьргенсе, жаланда сен кюйюп турма. Не этерикбиз Аллахны берген кьа дарына. Мен тели да сени жанынга тийиц ол заманда... Кеч мени. Санга бу арт кезиуде асыры кьеп кьыйналыргьа тюшгенди, жарсымазгьа кюреш. Кьересе да, тюненеден бюгюннге Залимхан жокь болуп, анака кеси кьалгьанын. Жангызлыкь дегенинги ма мен энди ангыладым, адамла барысы да чачылышып, юйде уа жаланда мен бла анака кьалгьанда,— деди Ханийфа, эгечин жапсара.— Саматны этген итлиги да боллукь эди санга, аны юсюне да Залимхан жазыкь... Назий, кесинги, сабийинги да сакьла.

— Анака билсе, кьалай боллукьду ансы? — деди ол.

— Энди сен бери келме, Назийфа. Мен а anakаны бир ауукьдан ол затха аз-аз хазырларма,— деди эгечи.

Аны бла, Назийфа экинчи кюн сахаргьа кетди. Алай иш эгечле суннганча болмады. Анака элден кетерге унамады. Ханийфа уа сахарны бла элни ортасында жюрюрге кьалды. Алай ол келалмагьан кюн а анака кеси жангыз кьала эди. Танг иги да атхынчы, ол сын ташны кьатына жетеди.

Кьабырны тегерегинде тюртюле айланган кьарт кьатынчыкьны кьргенле уа, аны танымасала окьуна жарсыйдыла анга. Минчакьларын да санай, дунияны дууасын окьуйду, зикирин да айтады. Ингир ала уа, зыбыр кьоллары бла жиялумукьларын сыйпай, мугурайып кетеди юйюне. Жангыз кьабыр кьоркьгьан этеди деп, жашыны кьатында ол кесине кьабыр юлюшюн да сайлагьанды. Лейла уа былайтын озса, жиляучуду, иги да жюрексинип...

Жангыз кьабырны кьатында кьенле уа отча кьызарадыла, жылтырайдыла кюнде, кьамата кьзлени, жауун жаугьанда уа суу тамычыла жиялумукьлача саркьадыла.

* * *

Залимхан ёлгенли Назийфа, аман тюшондеча, заманы кьалай озгьанын да ангылаалмай, бир башха жашаугьа кьчгенча болду. Азреталий да эки ыйыкьдан сора жашагьан жерине тебиреди. Кетерини алында Назийфагьа айтды:

— Назий, билеме терслигими. Барыгьызны да жюрегигиз манга кьыйналып турады. Аны биле, кесим да тынчлыкьсызма. Кьадарым алай болур эди... Мени сенден тилеригим — не тюрлю жаны бла да санга, Ханийфагьа да болушлукь керек болса, бек ыразы болуп кьарарма. Кьолумдан да келир деп умут этеме, селешеселеше турурма, — деди.

Ол кетгенден сора уа Назийфа бир кьарангы чунгургьа батылгьанча болду. Ол кьарындашына айталмады сабий сакьлагьанын, анакагьа да кьалай айтсын? Ол аны бир заманда да ангыларыкь туююлдо. Кюер, ачы кюер, харип. Кьетюралырма ол бедешни анака? Азреталийге айтып, аны бла бир ауукь заманнга кетип кьалыргьа керек эди. Угьай, anakаны кьыйын кезиуюнде бир жары кьачып кетгенча болады. Аны жюреги кьыйналмасын ансы, кьалгьанланы айтханлары уа... чыдар, тезер Назийфа анга. Заманында айталмады ол сора уа, заманында билдиралмады. Энди уа кьалай айтхын? Залимханны ачыууну юсюне?

Аллай сагьышла кьыйнай эдиле Назийфаны бу арт кюнледе. Бир кюн а, ингир ала, анасы аны юйюне кеси салып келди.

— Бюгече сенде кьаллыкьма, ол жангыз ийнекчигиме кьоншула кьарарла,— деди ол, диваннга таяна.— Бир затым да аурумай, саппа-сауча болуп кьалгьанма, санларым а жанып барадыла. Ол не сейирди, Назий?

Назийфа уа, халын анасына кьалай бла айтыргьа билмей, армау болуп кьалды. Неден башласын, кьалай айтсын?

— Анака, келчи, бир зат ашайыкь. Эрттенли ашыгьып кетгенме да, тюшде уа бир зат кьапхан кибик этип кьалгьанма. Бир бек ачма,— деди Назийфа ёхчеге, анасына бир зат ашатыр ючюн.

— Сени алай ачлыгьынг болмаса, мени уа зат ашарыгьым да келмейди,— деди анака, кьызыны ызындан аш этген отоугьа бара.

Назийфаны кьлю аман этип, кьабыргьагьа тыяндю. Жаланда бир ауукьгьа. Алай анга окьуна эс бёлдо анасы.

— Э кьыз, не этесе, бууаз кьатын кибик? — деди ол.

— Бу арт кезиуде башым-кьезюм тегерек айланалды,— деп жууаплады кьызы.

Тынчайгъандан сора уа, ала узун ушакъгъа кетдиле.

— Назий, мени салып келгениме нек сейирсинмейсе? Бир затха ишеклинг окъуна жокъмуду? — деп сорду анасы.

— Сагъышлы уа сагъышлыма. Сен кызыларынга бек аз келиучюсе, анака. Алай кесинг айтырса деп турама ансы. Сора сылтаусуз келирге уа жарамаймыды да манга?

— Юйню кыюуп кеталмаучуму билесе, битеу сылтауум да анда эди. Андан сора да сиз кюн узуну ишде, мен а бу тёрт кыбыргъаны ичинде не ишлерикме? — Сора ол бир кесек тынгылады да: — Юйню кимни атына кёчюрюрге билмейме, — деди. — Кёпмю квалгъанды манга? Бир кишини да кёлоне тиерге суймейме сора уа?

— Ханийфаны атына кёчюр да кыой, анака. Азреталийге ол керек туйюлдо, кеси да бек кыолайлы жашайды. Мени эсе, сабийим, юйюрюм жокъ, бу фатар манга жетерикди. Ханийфа уа барыбыздан да амалсызды, — деди Назийфа.

Ала кече узуну сёлешгенлей, жашауларында кёп затны эсгере, бирде ышаргъан да эте, ахырында уа, Залимханны да эслерине тюшюрюп, кёп жилидыла. Назийфа уа анасына сабийи боллугъун айталмады. Экинчи кюн а аны элге ашырып, эгечине сёлешди.

— Ханий, сен соллуу кюнюнде барып, анакагъа мени юсюмден айтсанг а. Не кюрешдим эсем да болмадым...

Эгечи уа жанды, кыызды, айтмагъаны квалмады. Назийфа, анга тынгылаялмай, телефонну чолпусун жерине салды. Эгечи бла сёлеше, ол биринчи кере эте эди алай. Алай Ханийфа да сёлешмеди анга. Экиси да бир бирлерине кёлквалды болуп квалдыла.

Бир ыйыкъдан сора уа биягъы анака Назийфаны юйюне келди. Алгъынча анасыны боюнуна чулгъаналмады Назийфа. Ангылады аны нек келгенин — Ханийфа аны тилегин толтургъанды.

— Мен ёлюп кыалайым, Назий, — деди анасы, аны башын кёргенлей, босагъадан да атлагъынчы... — Халкыгъа не айтып чыгырыкыса? Атасын а сабийни квалай ёсдюрюрге дейсе? Бютюнда жашчыкъ болуп квалса уа? Жашны атасын ёсдюрген бек кыыйнды... Жарлы сен, тура кетип, быллай бедишними сакълай эдинг?

Анасы дагъыда бир затла айта эди, Назийфа уа тынгылагъанлай турду. Жилиямукълары да сыйпай, башын эниште этгенлей, анасыны бетине кыараалмай.

— Нек тынгылайса? Кимди ол? Эрге чыкыгъан кибик этип, олсагъат айырылыр эдинг да, харип сен!

— Анака, мен кесим билип этгенме алай... Жангызлыкъдан кыоркыуп, андан сора ёмюрюмде да кишини суймегенме алай, ол адамныча... Бир акыыл да этгенме Азреталийге кетип кыалайым деп, — деди Назийфа ауаралы.

— Не да эт, Назийфа, сен юйюрюмю таматасы болуп тургъанлай, кваллай бедишлик иш этдинг... — Анака жилиды. — Элге уа келме, бир кишиге да кёрюнме. Кеталсанг, кыарындашынга кет, санга мында жашау болмаз...

— Сен а, анака?

— Манга уа талауму тиерикди! Турурма тургъанымча. Жаланда элге келме. Ыразы болмам, кыоншула кыарап тургъанлай кыыстарма, келсенг да. Артда уа Аллах буюргъан болур, — деп, анака артха айланып кетди.

Назийфа уа, анасы бла ушагъы эсине тюше да жилияй, кыыйналып турду. Энди Саматны ол жюрегини теренинде эсгере эди, анга не сёлеширге, не андан сабий сакълагъанын айтыргъа да умуту жокъ эди. «Бу сагъатда адамларым бардыла, артаракъ сёлеширме», — дер. Сора «унутур» да кыояр. Аны эсгерип, кыююп турургъа суймей эди ол, болсада жашаууну ол кезиуон кыалай кетерсин эсинден? Бир-эки кере Азреталийге, Россейге кетерге да умутланды, алай болалмады. Не болса, болсун деп, заманны ашыкдырмазгъа таукелленди. Ма аллай сагъышла бла жашады Назийфа сабий туугъунчу. Анака уа ол заманда да келмеди. Аны анасы арталлыда харам этгенин Назийфа энди ангылады. Дагъыда бир кыайгъы тууду Назийфагъа — сабийге не тукъум берсин? Саматха сёлешип ангылатса кыалай болур? Энди уа юйюне келген болур деген заманда сёлешди. Телефонну бирси жанындан жумушакъ ауазлы тиширду:

— Самат алыкъа юйге келмегенди. Сиз кимсиз? Не айтаймы? — деп сорду.

— Сиз юйдегиси болурсуз, мен ангылагъаннга кёре? — деп сорду Назийфа да.

— Хау, — деп жууаплады тиширду.

Назийфаны жюреги чыгып кетеди дерча терк терк урду.

— Мени эрттеден бери да бир жумушум бар эди да Саматха, ишим асыры кепден ычкыңалмай турганма. Атым Назийфады. Угъай демей эсегиз а, кечирек селешир эдим...

— Телефонугъуз бар эсе, айтыгъыз, келгенлей селешир,— деди Саматны къатыны.

— Шендю юйюмден селешмейме да, ол мени табалмаз,— деди Назийфа.

— Охо сора, айтырма.— Телефонда къысха тауушла эшитилдиде.

Назийфа уа Саматны юйдегили болгъанын эрттеден окуна билгенча, бир сейир шошайып къалды. «Энди къатынынга уа айта болурмуса танг атмай турса эди деп. Къачан юйдегили болган болур? Кимди аны бийлеялган тиширыу? Хо да, манга не башхасы барды энди. Суйгенин сайлагъанды, ауазына кере бек жаш тиширыучукъду». Ол сагъышла жюрегин къыйнай, экинчи кере селеширге бла къалыргъа билмей, ауара болду. Сора Самат аны къоркъгъан этген сунарыкъды, андан эсе сабыр селеширге кюрешейим деген акъыл бла, дагыда селешди аны юйюне. Бу жол Самат кеси алды чолпуну.

— Алло! Алло! — деп ол бир ненча кере айтхандан сора, Назийфа аллай бир заманны ичинде эшитирге термилип турган ауазгъа жууап эталмай, солуун эркин алалмай, тынгылады. Самат да телефонну салмай, «алло» дегенден башха зат айтмай турду да, сора: «Мен сизни эшитмейме, энтта да бир кере селешчигиз», — деди.

— Тохта, менме,— деди Назийфа.

— О-о, Назийфа! — деп, къууанчлы селешди Самат.— Къайдан чыкъдың? Ингилинг да ахшы болсун!

Назийфаны уа жилимукълары тегюлдюле, кеси да сунмай турганлай. Алай олсагъат, кесин къолгъа жыйып, сабыр селеширге кюрешди:

— Бюгече мен юйде туюлме, башха жердеме. Шендю санга айталлыкъ эдим жумушуму, алай жарарыкъ туюлдю. Тамбла тюшден сора манга юйге селеширмисе? Къатынынгы къатында суймей эдим...

— Охо, жарсыма. Унутмам,— деди Самат, ауазын сууукъ эте.

— Зат да тилерик туюлме, жарсыма. Сен бир такъыйкъагъа тамамларыкъ гитче, алай бек магъаналы да жумушум барды. Сора мен арталлыда селешимем, ийнан,— деди Назийфа.

— Да алай нек айтаса? Охо, унутмам.

Назийфа телефонну чолпусун андан эсе алгъаракъ салды. Экинчи кюн а Ханийфа аны больницадан юйюне алып келди. Эгечи кетгенден сора да, акъылы бир затда тохташмай, телефонну зынгырдарын сакълап турду. «Мен харип, энди уа не ишим барды аны сакъларгъа? Уялмай, не деп айтайым анга?» Къалай узун эди ол кюн, къалай къыйын эди сакъларган! Телефон зынгырдагъанда уа, аны къатына ашыкъмай келди. Саматны ауазын эшитгенлей, битеу сагъышлары чачылдыла. Саламлашхандан сора не жумушунг бар эди деп сорду. Озгъан кечедеча, къууанчлы ауазы жокъ эди.

— Жаланда айтханымы тюз ангылсанг сюе эдим... Санга бир дауум да жокъду, жаланда билдирирге сюеме...— деп, Назийфа бир ауукъну тынгылады. Сора, таукелленип:— Манга жашчыкъ туугъанды... сени жашынг... Тукъумунгу берирге угъай демей эсенг... Манга андан сора зат да керек туюлдю сенден.

— Да алгъаракъ нек айтмагъан эдинг да? Нек букъдуруп тургъанса? — деди Самат.

— Да кесинг унамай турдунг селеширге... дауум да жокъду санга. Юйдегили болургъа суйгенинг бла бир юйюр къурагъанса... Сабий а тукъумсуз, гыбышыча болмасын деп селеше эдим...

Самат бир ауукъну тынгылады да:

— Угъай, манга аллай проблемала керек туюлдюле. Кеси тукъумунга жаздыр да къой, не башхалыгъы барды? Кечгинлик, мени адамла сакълап турадыла,— деп къойду.

Назийфа уа жилиды...

* * *

Назийфаны эсинде эди къарындашыны осуяты. Аны себепли ол жашына Залим деп атады, кесини тукъумуна жаздырды. Биргесине ишлегенле анга кеп тюрлю саугъала келтирдиле, аланы къатында Назийфа ышарып турганлыкъгъа, кеси къалса уа, илляу-

лагъа къарап, жилимукъларын сыйпай эди. Бешикте ги жашчыгына:

— Жукъла, харипчигим, жукъла! Уллу болсанг не айтырма ансы, атам кимди десенг, мен санга Саматны къалай кёргюзтюрме ансы... Унамаз ол сени, таныргъа сыймез... Кесини сабийлери да болур аны, — деп кюе эди.

Жашчыгы уа сунмай тургъанлай ауруду. Аны больницагъа салдыла. Анса да азгъандан ауа тургъан Назийфа бютюнда къайгылы болду. Ол къачап жукълагъанын да билмей эди. Ахы-жаны кетип, жашындан кезюн алмай, къатындан чырт кетмей, бирде мудах бола, бирде жилий, Ышаргъан не болгъанын а ол эртте унутханды... Сабийи болурун кюсеп тургъан Назийфа энди кюе эди. Анасы айтханы да эсине тюше, адамладан жол ташлап жашады, Залим бла больницагъа тюшгюнчю. Жашчыкъ туугъанына къууана эди, алай аны не сакълай болур? Ма аллай къайгыыла тынчлыгъын алгъан эдиле ананы.

Назийфа, уяниганында, тангны аз-маз жарыгъанын эследи. Жашчыгы Залим, жукъусунда окъуна жүрексингенча, тынгысыз къымылдагъанын кёрдю. Жууургъан бла аны юсюн табыракъ жаба, палатадагъылагъа эс бурду. Назийфа мында жатхан эки-юч кюнню ичинде бир такъыйкъагъа шошлукъ орналмагъан кибики эди мында. Не бир сабий жилий, не башхасы къычырыкъдан ала, неда тиширыула селеше. Алай не этериксе, мындагыла ауругъан сабийледиле, Залимчикча. Кеси кесине тырман окъуна этди къалай жукълап къалдым деп. Жашчыгы туугъанлы, ол кесин бир иги жукълап билмейди. Аз-маз ауруй, игирек болгъан кибики эте, жилияса уа... жүрекни таралтырча, бир сейирле таралады. Ёню окъуна къарыкъгъанды. Анасы къайры бурулса, аны ызындан къарайды, жилимукъчукълары уа арыкъ бетчиги бла тёнгерейдиле. «Я Аллах, уллу адам кибики, кёрмейсе муну кезлерин. Мен харип, нек эте болур былай?» Сабийин къучакълап азмы жилияды Назийфа. Тюнене уа анга димедролдан укол этгендиле, аны ючюн шошайгъан болур бир кесекге, анга алданып жукълагъанды бир ауукъгъа анасы да.

«Ийсагъан, иги болуп къалсанг эди, гитчегигим. Не болуп къалды санга, жанчыгъым, жулдузчугъум?»

— Алай аман къууум этип турма, кеси кесинге

палахны излегенча. Бир кесек кёл этдирирге керексе бизге да. Кесинг да доктор болуп тургъанлай, алай этсенг, биз а? — деди анга тюз къатындагъы ундурукъда жатхан тиширыу.

Назийфа жилимукъларын сыйпады.

— Сизникилени Аллах меникича аурутмасын... Бир ауруу да иги туююлду, алай къыйын ауруула да боладыла, жашаугъа къоркъуу салгъан... Мен кесим врачма, хар келген саусузну шошайта, кёллендире кетип, энди уа, кёресе, не эте турама.

— Элге, къайыналынг сабийни кёргюзте баргъан эдим дейсе. Туудукъларын ала кеслери келип кёрселе тийишли туююлму эди, къышны къыямасында сени жоллада къагъанакъ бла айландырмай. Ауругъан этерикди сабий деп къойсанг эди уа!

Назийфа зат да айтмады. Болмагъан къайыналыны ёхчеге айтып, андан ары болмачы хапарланы бардырыгъа сыймей эди.

Ол кезиуде коридорда ачы къычырыкъ эшитилди. Назийфа бла аны къоншусу Зухура палатадан чартлап чыкъдыла. Сабийин къоюнундан тюшюрмей, кечекюн да аны жилигъанын тохтаталмай айланган гитче тиширычукъну таныдыла. Ол, кеси тилинде бир затла айта, чачын-башын жыртып, сарнай эди. Аны тегерегине тиширыула жыйылдыла: бирлери жилий, башхалары гитче къатынчыкъны жапсарыгъа кюреше, бирсилери кенгден жазыкъсынулу къарай. Анга жаны аурумагъан жокъ эди.

— Ийигиз мени, ёлюрге сюеме! Мени къызчыгъым ёлюп къалгъанды, мен да аны бла бирге жатарыкъма! Ётгенин окъуна тохтаталмагъан башсызла! Ташжюрек бетсизле! — деп къычыра эди ол орусча.

Бир ауукъгъа ол къолларындан тутхан тиширыуладан ычхынды да, Назийфаны къатына жетип къалды. Аны къарамындан титиреди Назийфа уа — бети да тырналып, чачы тозурап. Жокъ эди жашау аны бетинде. «Я Аллах, сен сакъла быллай къыйынлыгъынгдан!» Олсагъат алайгъа эки тиширыу бла медсестра да жетдиле. Ала, анга дунияны ариуун айта, жапсарыгъа кюреше эдиле. Жарлы тиширыу а къайры эсе да тартдыра эди...

Ол кезиучюкде докторла да жыйыла башладыла, эшта, ишчи заманлары жетген болур эди. Назийфа бла бир заманда медицина факультетде окъугъан Са-

лийма да келди. Аны бети к'айгылыча к'ерюндю Назийфаг'а, алай саламлашхандан сора, ол:

— К'алайды жашчыгынг? — деп сорду.

— Уколдан сора жук'лап турады, алай к'ыйын ауруу болг'анын а сезип турама.

— Бек к'ыйын сабийлеге к'аратыр ючюн, бюгюннге профессорну чакырг'анбыз. Ол жарлы тиширууну к'еремисе, харип. Сабий жилай-жилай ёседидеп, к'айыналары больницаг'а иймей тург'андыла дейэди. Заманында келтирсе эди, ким биледи, дагыда... К'анлы жауум да тюшмесин ш'ендю аны болумуна. Сен а, к'айгырма, Назийфа, хар не да иги болур. Барайым, ансы кеч к'алдым.

Салийма ашыгышлы кетди, Назийфа уа, санлары буздан ишленген кирик, сюеле эди. Ол тишируучук'ну кычырыгы энди тунук'дан-тунук' эшитиле эди.

— Жашынг уянганды, Назийфа, кел,— деп чакырды Зухура.

Ма ол заманда эсин жыйды. «Ундурук'дан кетип к'алса, к'алай к'ююп чык'дым мен аны?»

Залимни уа уянганы бла жилаг'аны тенг башланды. Ёшюнюн берирге кюрешди, алай жашчыгы ичерге унамады. Сора шешадагы сууну уртлатды. Андан бир кесек ичип, ол дагыда жилап башлады. Жабыучуг'уна чулг'ап, к'ююнуна алды. Кеси к'урашдырг'ан бешик жырчыгы айта, сабийин тынчайтырг'а кюрешди. Алай а ол к'атыдан-к'аты жилай эди. Не этерге билмей, амалсыздан, Назийфа коридорг'а чык'ды.

— Мен а сизге келе тура эдим. Профессор келгенди, бек биринчи сизни жашчыгыгыызг'а к'арарык'ды,— деди жаш медсестра.

Сора Залимни к'ююнуна алды. Назийфаны жюреги нек эсе да терк-терк урду, к'елю аман этди. Жилаг'ан сабийини ызындан к'арай, аны жюреги таралды.

— Назийфа, келчи ундуруг'унга олтур, бетинг бир аман аг'арг'анды. Нек этесе былай? «Жилау, к'айры бараса?» — деген сорууг'а ол мени суйгеннге барам деп жууаплаг'анын билемисе? — деп табылды аны к'атында блягы Зухура.

— Кеч мени, Аллахчу, сабийинге к'ара. Мен да ауаралык' этип санга,— деди Назийфа.— Сен палатаг'а бар, мен а Салийманы сак'лайым. Ол манга, жашчык'ны тюз диагнозун билгенлей, айтырг'а дегенди.

Сора, ким биледи, профессор бла с'елешаллык' эсем да бир к'ерейим,— деп, ол палатаг'а кирирге унамады. Зухура уа жилаг'ан сабийине к'арарг'а кетди.

К'алай созулады заман, к'алай к'ыйынды сак'лаг'ан. Назийфа ординаторскийге жууук'лашды. Алай анда Залимни жилаг'анындан сора зат эшитмедиде. Медсестра Назийфаг'а жууук' келди да:

— Сиз бусаг'атда палатада турсагыз, иги болук' эди. Ол ёлген сабийчикни бусаг'ат жууук'ларына берликдиле. Кесигизни бир кесек аягыз, к'уруда жилаг'анлай турасыз, иги туюлдю ол,— деди.

Назийфа уа, к'езлеринден акыг'ан жиламукуллары энди сезгенча, аланы сыйпай, палатаг'а кирип кетди. Уг'ай, ол ёлген сабийчикни к'ерюрге суймейди. Ол к'айта да к'езуне к'еруне, к'ыйнай турлук'ду. «Аллах, сен сак'ла аллай к'ыйынлык'дан». Ненча кере к'айтарды тишируу ол с'езлени, жашчыгы ауруг'анлы ок'уна.

Коридорда жилаг'ан тауушла, адамланы с'елешгенлери, сабийлени кычырг'анлары да бир ауук'г'а к'атыш болдула. Сора хар не да шошайды, мында адам жок' кирик. Назийфа бу шошлук'г'а саг'айып тынгылады. Сора, бир затдан сескенген этгенча, секирип турду.

Чабып, ординаторскийге барды. Алай анда не профессор, не жашчыгы, не Салийма жок' эдиле. Олтуруп жаза тург'ан врачладан бири, Назийфаны к'айгылы бетин к'ерюп:

— Жашынгы процедурныйге алып кетгендиле, бусаг'ат...

Алай жашыны кычырыгы эншитди да, мыллыгын ары атды. Аны арк'а сюекчигинден сууун ала тура эдиле. Эки к'олу бла бетин жабып жилады. Салийма аны к'атына шош келди да:

— Назийфа, сен бек алг'а анаса, алай врач болг'анынгы да унутма. Бирси анала уа кеслерин к'алай жюрютюрле? Процедураны бусаг'ат бошайдыла, керекли анализлени да алг'анбыз. Эшитемисе, кесинги к'олг'а ал,— деди сабыр.

Ол ординаторскийден чык'г'анда, медсестра Залимни к'ююнуна алып тург'анын к'ердю.

— Бусаг'ат жук'ларык'ды, ол к'ыйын процедурадан сора жук'ларча укол этгендиле,— деп, к'арыусуз жилаг'ан сабийни анасына берди.

Жашчыгына ариу айтханлык'г'а, башы сагыш-

лы эди. «Салийма менден букъдургъан иш эте болурму? Анализлеринден манга зат айтханы да жокъ... Бу жазыкчыгъым жукълагъан иш этсе, барып, бир сорурма».

Залимчик жукълагъанлай, аны ундурукъгъа салып, Зухурагъа къарай тур деп тиледи да, Салийманы излерге чыкъды. Ол ординаторскийге шош кирди, алай анда киши жокъ эди. Ич отоуну эшиги ачылып, андан а профессорну селешгени эшитилди.

— Хау, ол жашчыкны кыйын саусузгъа санаргъа керекди. Анасы врачмыды дейсиз, Салийма Хусейновна? Ол кеси да ишекли уа болур, болсада анга жашыны кыйын халын айтып кьоркьутхандан хайыр жокъду, багъаргъа керекди. Сабийни бир тюрлю инфекциялы ауруу болмагъанды эндиге дери, алай эсе, биз менингитни хорларгъа боллукъбуз, жаланда ол дарманны табаргъа керекди. Кёрейик бир, ол дарман бла не амал этерге боллукъ эсе да...

Ала акъырын селеше эдиле, алай Назийфа солууун тыйып тынгылай эди... ахыр сёзлеге дери. «Кюньюм кьуругъан, жарлы мен! Менингит!! Менингит!» Ол сёз, зынгырдап, аны сангырау этдирирге жетди. Жюреги юзюлюп кетгенча болду. Нек эсе да жияямады ана, акъырын чыгып кетди алайдан. Жукъу арасындача, бир сейир болуп кьалды. Жашчыгъы уянганда ашаргъа кюрешгенине да кьууаналмады. Ханийфа келгенде да, турду салкынлай. Аны ол халын сабийине жарсып этген сунду ол.

Сора узун, кыйын заман созулду. Назийфаны барыргъа кьоймай, медсестрала Залимни кеслери алып кете эдиле. Сора, асыры жияягъандан, мыккылчык болгъан сабийни анасына кьайтара эдиле.

Экинчи кюн Салиймагъа жюрегиндегин айтды: — Мен билеме... Андан эсе кыйынамагъыз, тынч тёшегинде ёлсюн...

— Иги боллукъду, жарсыма,— дей эди жаланда Салийма.

Алай жашыны халы тюрленмегенча кёрюне эди анагъа. Ол угъай эсенг, жашчык, кертиси бла да, бек арык болгъанды, тюз да сюеги бла териси кьалгъанча. Суу ичген болмаса, ашагъаны да жокъ. Ол энди дыгалас этмей эди, бир темир шошлукъ ауурлугъу бла басып жюрегинден. Салийма айтхан бир-эки кюн да озду, Залим а кьарыусуздан-кьарыусуз бола бара эди. Кюн сайын а аркъа жигинден сууун аладыла...

Сабийин бермезге да кюрешди, алай Салиймагъа дери анга урушмагъан кьалмады.

Тюш ала жашчыгъы жукълагъанлай, аны Зухурагъа кьоюп, аптекагъа кетди. Тюз да больницаны арбазында эди ол. Аптекада излеген дарманын тапды. Халатыны хуржунуна салып, палатагъа кьайтды. Кезюн алмай, жашчыгъыны бетине кьарады. Башында, кьолунда да жокъду ийне чанчылмагъан жери. «Угъай, энди берлик туююлме алагъа жашымы. Юйге кетейим. Къалай чыдап турама мен бу ишге?» Аны ол сагышларындан палатагъа кирген медсестра белдю.

— Жашчыкны процедурныйге элтирге керекди.

— Угъай! Керекмейди анга сизни процедураларыгъыз! Берлик туююлме. Мен юйюме кетеме,— деп, Назийфа кийимлерин жыйып башлады, медсестра уа, зат да айтмай, чыгып кетди.

Бир заманда белюмню таматасы бла дагъыда эки акъ халатлы тиширыу келди. Зор-хор этип, Назийфагъа да айып этип, жияяй тургъан жашын алып кетди. Бир ауукъдан, чыдаялмай, ызындан барды. Жашыны кычырыгъыны ауазы бек бийигинде тохтап, юзюлюп кьалды. Эшик юсюнде сюелгенле аны ары кирирге кьоймадыла. Къалай жетгенин да билмеди ол палатасына. Стаканнга суу кьуйду да, таблеткаланы бир бири ызындан ичди. Сабийи бла уколдан кьайтхан Зухура, аны ахыр таблеткасын кёрюп, сейирсинди:

— Башынгъы ауруйду, Назийфа?

Алай ол жууап бермеди, буз кьарамы бла кьалды. Сора ундурукъгъа жатды да, эки кезюн кьысды. Арт кезиуде ол кеси да артык селешмей эди, аны себепли андан жууап алмагъанына Зухура артык бек эс бурмады. Алай эки дарманны бир бири ызындан ичгенине уа сейирсинди. Башым ауруйду деп окъуна тарыкмагъанды Назийфа сора уа. Терезе кьатындагъы сары шинли тиширыу а:

— Манга кёргюзтмегенди, алай дарманланы кёп ичген болур дейме, башын кьымылдатханына кёре ангылагъанма аны,— деди.

— Охо, бир кесек солусун, кёрюбюз,— деди Зухура, алай бир ауукъдан, тынгысыз болуп, Назийфаны ундуругъуна жууукълашды. Ол арталлыда кьымылдамай эди, аны бетини акълыгъы, кьолларыны су-

уукълугъу сагъайтдыла. Зухура, болушлукъ излей, палатадан чартлап чыкьды...

* * *

Назийфа, кёзлерин ачханда, тегерегиндегилени кёрюп, сейирсинди. Не болгъанын ангылаялмай, иги кесек турду. Сора бу таныш тиширыу а кимди? А-а, Салийма. Аны къатындагъы... Зухура, сора... акъ халатлары бла дагъыда эки адам.

— Айыпды, Назий, айып,— деди Салийма жумушакъ ауаз бла.— Биз жашынгы жашауу ючюн кюрешген заманда, сен бизге жангы жумушла нек чыгъардынг? Жашынг игиге айланнганды энди, сен а ёлюрге хазырланнганса...

Назийфа къараса... Салийма жилияй.

— Керtimi? — Назийфа къарыусуз кьолу бла Салийманы кьолундан тутду, кёзюне тюрслеп къарады.— Сен мени алдамаймыса? Сен нек жилияса?

Эки ыйыкьдан а Назийфа больницадан, жашчыгъын да кьучакълап чыкьды. Жангы аяз бетине ургъанда, асыры къарыусуздан, жыгъылыргъа аз кьалды. Залимни саулугъу игиге айланнганына ийнаналмай да иги кесек заманны турду. Энди уа аны кёз жарыкчыгъы иги болгъанды! Тиширыу чууакъ кюннге къарап кьууанды. «Экибиз да саубуз, гитчегигим. Мен харип, сени ёлген сунуп, кесими ёлтюрюп кьоя эдим да. Кимге керек эдинг сора сен, жазыкчыгъым? Аллах, сен кеч мени. Энди кьадар айырмасын бизни».

Анаканы кёргенде уа... Назийфа жилияды. Ангылады ол аны кечгенин. Пенча айны тюбешмей турдула ала! Туудугъун кьоюнуна биринчи кере алып, ол алгъыш этди:

— Аллах саулукълу, насыплы этсин сени, балам! Назий харип, сютюнг болмагъанын да билеме. Ханийфа манга хапарынгы билдирип тургъанды. Не этериксе, алай болур эди Аллахны буйругъу. Гитчегигими кёзчюклерине да бир къарайым... Назий, жюрегинги кьыйнама, бир зат сорлукъ эдим,— деп, ол кьызыны кёзюне къарады.

— Сор, анака, сор.

— Муну атасы келип иш кёргенмиди? — Анасы кьызына ышаныулу къарай эди да, аны жюрегин

кьыйнамайым деп, Назийфа олсагъат ётюрюк кьурады.

— Танып кьояргъа сюе эдим жашымы дегенди да, анака, мен а унамагъанма. Ол не анга, не манга бир зат берлик тьойюл эди сора уа! — деди ол.

— Ай, кьызым, алайда уа терссе. Келмеге кьойсанг эди уа! Бучукъ, уллуракъ болса, бир кюннге минг сорур, атам кьайдады деп. Атасы билирге, кёрюрге сюе эсе — чакъырып кьой. Аны ауукъдан-ауукъгъа кёрюне тургъаны окъуна санга уллу болушлукъ боллукъду. Атасыз жаш ёсдюрген — болмагъанча кьыйын ишди. Айтханымдан хыйсап эт,— дей эди анасы.

Назийфа уа ичинден тобагъа кьайта эди. Жюрегини теренинде жашырды ол больницада этген ишин. Жашаудан ёлюмге атламын а ол кьалай унутур?

* * *

Кьызын кечгенликге, Къаний сьоймей эди аны элге келирин. Назийфа уа ата юйюне, арбазына, ол тийреге алай тансыкъ болгъан эди. Эки жылгъа жууукъ заманны ичинде аны аягъы басмады туугъан элине. Къаний кеси келе-келе тура эди. Назийфа не кюрешди эсе да, ол не ийнекчигин сатмады, не Назийфа бла жашаргъа унамады. «Мен ёлсем, не сьойсегиз да этерсиз», — деп кьойду. Назийфагъа уа, хар келгени сайын, Залимни атасыны юсюнден сора эди. Аны жюрегин кьыйнамайым деп, Назийфа аны алдап турду. Ахыр кере келгенде уа, Залимчикни кьубултду да:

— Назий, былай ол келген кезиуге былайда болуп, аны кёрюп кьойсам эди, ийсагъан,— деди.— Шо сени насыплы ышарып бир кёрсем эди...

— Анака, жангызлай кьалсам, анга жарсыренг, шёндю уа манга нек кьайгъыраса? — деп, анасыны кёлюн жарытыргъа кюрешип турду.

Бир ингирде уа, сунмай тургъанлай, телефон бир ачы зынгырдады. Эсе да, Назийфа, нек эсе да, кьоркьгъан окъуна этди аны тауушундан. «Ким болур? Ханийфамы? Разиятмы?.. Огъесе Саматмы? Хоу бирда! Ол мени эсеме да кьалай келди. Сейирди, мени немден къачхан болур эди ол? Жашын бир кере окъуна кёрюрге нек сьоймейди? Сабийи уа болурму аны? Соруп да кимден соргъун, кьалай билгин?.. Не башха-

лыгы барды аны энди». Назийфа ауукъдан-ауукъгъа Саматны ишине да сѣлешуочю эди, алай анда уа тынгылай эдиле. Эштада, аны бир жары чыкыгъан кезиуоне тышген болурма деп, алай сунуп турду Назийфа. Къалай сѣе эди ол аны ауазын эшитирге. «О-о, Назийфа!» — десе, къалай насыплы болуучю эди. Энди аны жюрегин алай къууандыргъан, алай кѣллендирген зат жокъду. Самат бла жашагъан кезиуо аны жашауунда бек насыплы заманы эди... Алай аны «адамларым бардыла» дегенин а къалай керюп болмай эди ол.

Телефон бир ауукъдан дагъыда зынгырады, бир ачы, тохтаусуз, адамны жюрегин элгендире.

— Алло! — деди Назийфа шош ауаз бла.

— Назий, анака бек къыйын ауруп турады. Кеси да санга билдирирге къоймай тургъанды. Залимни да ала кел дегенди. Бир онбеш минутдан машина бла барлыкъбыз. Терк хазырлан, — деди ол гузабалы.

Назийфа жунчуду. Къолуна тышген бир къауум кийимлерин сумкагъа сукъду. Эгечи келирге, ол, жашын да, жабыугъа чулгъап, къоюнуна алды. Зат сормады эгечине. Акъылы бир затда да тохташмай эди, алай сѣе эди жюреги аны уллу бушуу сакълагъанын...

— Мен бир ыйыкъдан бери да мындама, къоймай тургъанды айтдырыргъа ансы, бек аманына кетгенди, — деди Ханийфа мудах.

Юйге киргенлеринде, анда къоншуланы да кѣрдюле. Анака уа Назийфаны танымады. Кѣзлери да къысылгъанлай: «Залимхан», — деп къатлай эди ол акъырын. Танг атаргъа уа кѣп къыйынлыкъ кѣрген Къаний ёлдо. Ёлрюню аллында, тирилип, тѣгерекге да иги ышанлап къарады, эки къызын да таныды.

— Бир биригизни къаты тутугъуз, Ханийфа, сен Назийге иги бол, — деди. — Залимни атасындан айырма, Назий. Мени уа Залимханны къатында басдырыгъыз.

Сора ол терк-терк солуп башлады, суусап да тиледи. Анга къызлары суу бергенликге, ичалмады. Хырылдап, тѣгерекге бир сейирле къарады. Эгечле жилаусыйыт болгъанда, ары къоншула да жыйылдыла... Къаний бир арыкъ, гитчечик да эди, сабий кибик...

Азреталий аналарын басдыргъандан сора жетди. Залимханны къабырыны къатында аналарыныкъы жангы дуппурчукъ болуп, кѣллерин такъыр этди. Аз-

реталий кѣзлеринден акыгъан жилимукъларын тыялмай, Ханийфа уа сарнап жилигъанда, Назийфа сын къатып турду — бир жилимукъ да чыгъаралмай. Юйге мугурайып къайтдыла. Аналарыны сѣйген ийнегин, тѣрт къоюн да, союп, юлеширге деп келишдиле.

Бир ыйыкъдан а Азреталий артха тебиреди.

— Мени ишлерге Москвагъа кѣчюредиле, баш кюннге ары жетмесем, жарарыкъ тѣйюлдо, — деди. Сора, бир кесек тынгылагъандан сора: — Назий, не этериксе сен мында, ары келирменг? — деп сорду.

— Анаканы эки жыйырма бла онекинчи кечеси бир озсун да, керти кѣлюнг бла айта эсенг, кетерик эдим, — деди Назийфа.

Алай келишип айырылдыла. Юйде бир затны да къояргъа жараматгъанын биле, эгечле аналарыны бир къауум затларын сатдыла, бир къауум затларын а биргелерине алып, юйге да кирит тагып кетдиле. Анака юйню сатмагъыз деп осуят этген эди. Жансыз арбазгъа къарап, эгечле жилидыла...

* * *

Азреталий айтханыча сѣлешди.

— Назий, ишим тапды, бюсюрейме, алай жашар жерим а шѣндю аламат тѣйюлдо. Къыш озсун да, жаз башына келе келирсе. Жаланда ол заманда угъай деме ансы, — деди.

— Мен а демем. Бир ауукъгъа болса да, мындан кетсем керек эди, нек эсе да, бу арт эки-юч жылда бир бек къыйналама, — деди Назийфа, кючсюнюп. — Ханийфа болмаса, мен не этерик эдим? Разият а Залимчик бла байламлы кѣлюме бир бек тийген эди да, артыкъ жылыулугъум жокъду аны бла.

Къарындашы бла сѣлешгенден сора, аны кѣлю кѣтюрюлдо. Эки-юч айны ичинде хар байрым ингирде анасына садакъа юлешип турду. Юйдеги киритни ачып, аналарыны этген осуатына кѣре, шахардан биргесине келтирген тылыдан юйде локъумла биширип да юлеше эди ол. Юйге кирсе, санлары сууукъсурап, титиреп, анда олтуралмай инжилди. Ма анака чыгъар да: «Назий, къызым, къалайса?» — дер. Анаканы суратын уллу этдирип, ол аны жатхан отоунда тагып турады. Элде уа аллай зат къалмагъанды, алай анака

мындача, ма бусагъат чыгып келликча сакълай эди ол.

Къар жаууп, суукъла тохташхандан сора уа, элге баргъан да къыйын болду. Залим да жолда суукъ болур деп къоркъа эди Назийфа.

Самат а тынгылай эди, къайдагысын да билдирмей. Ишине селешгенликге, юйюне уа базынмай эди Назийфа. Аны ауазын тансыкълай эди, бирде уа кёрюп болмай эди. «Телефон бла, шо бир кере окъуна сормайды да, жашымы саулугъу къалайды деп. Жашымы... ол анга алай айтыргъа кюсемейди да... Мен ёлюп кетгинчи, аны айтханын, ауазын эсгерипми турлукъма? Не ючюн?» Аллай сагышлагъа кетсе, Назийфаны башы хайран бола эди. Жуукъ заманда Залимге юч жыл боллукъду, Самат а бир кере окъуна селешмегенди. Сора ол аланы экисин да жашауундан къырып къойгъанды, капегине да кёрмей. «Къалай суйген эдим мен ол адамны алай? Къалай? Мен аны ташжюреклигин заманында нек эслеялмагъан эдим? Эслемей а... Суйюп къойгъан эдим ансы...»

Бир ингирде уа, сабий садха Залимни алыргъа бара тургъанлай, жолдан ётген кезиуде, ол Саматны кёрдю. Огъесе ол анга ушашмы эди? Огъесе кёзюнеми кёрюндю? Алай Назийфа анга битеу жюреги бла тартынды. Самат алайдан кетип къаллыкъча, жолну чабып ётериги келди, жашынга шо бирчик къарасанг а деп айтырыгы да. Ол адамны кёрюп болмай тургъанын да унутду. Самат туююл эсе уа? Кетип къалса уа? Бу машинала да анга жолну бирси жанына женгил ётерге къоймайдыла да!.. Сора, сунмай тургъанлай, дуния къарангы болуп къалды... Назийфа бир къара чунгургъа батханча, къайдагысын да билмей къалды. Бир къадар машина таууш бла бирге анаканы жиялгъан тауушу да къулагъына чалынды. Къайданды ол? Анака, сен сау болуп, мен билмейми тура болурма? Бу къара чунгурдан нек чыгъалмай-ма... Сора бар таууш да, къайгыла барысы да думп болдула. Назийфа уа бир жарыкъ дуниягъа кечгенча болду...

Аны жаны санларындан чыкъды да, сора, бир ауукъгъа къайда болгъанын унутду, эсинден кетерди. Сора ол бир ариу макъам эшитди, жерни башында ёмюрюнде да эшитмегенди аллай ариу макъамны — бир хошлукъ берди ол анга. Сора отоуда учуп башла-

ды аны жаны, эшик жабылып тургъанлыкъгъа, коридоргъа, эшикге да чыкъды. Къабыргъала тыйгычлыкъ этмей эдиле анга. Алай бир ариу, жарыкъ, жылтырагъан, жылындыргъан жарыкъ аны артха, юйге къайтарды. Бу дунияда аны жаны ёмюрде да кёрмеген эди аллай жарыкъны — жерде жокъ эди аллай зат. Ол кесине чакъыра эди, тартдыра эди аны ауазы, башха кёрюмдюсю да болмагъанлыкъгъа. Уллу суймекликни, ырахатлыкъны жарыгы жайыла эди андан. Тёгерек' а алай жарыкъ эди. Сора къайдан эсе да ауаз эшитилди:

— Хазырмыса сен ёлюрге?

Ауаз жарыкъдан чыкъгъанча эди, алай анда, жарыкъдан сора, зат да жокъ эди. Къалай эсе да аны эсине салынды ол соруу. Ма ол тюзюрек болур эди, эшта, ансы ауазы болгъан зат бир жерде да кёрюнмейди.

Ашыкъмады аны жаны соруугъа жууапны берирге. Ол жууапдан сора хар не да терк окъуна тюрлениригин да ангылады. Жан, энишгерек тюздю да, кесини санларын кёрдю. Былайда, бу белгисиз болумда кеп турургъа жарамагъанын да ангылай эди, алай не этерге билмей турду. Къайтса, биягъы жарсыула башланырламы, биягъы жууукъларыны сууукълугъу. Аладан аны кёлю алай къачханды, алай къатханды ол алагъа. Мында уа алай ырахатлыды, къайгысыз... Жашчыгы уа, жашчыгы? Ма аны аякъ юсюне салалмагъанды ансы, экили болмай кетерик эди ол жарыкъны ызындан. Тюз ол кезиуде эшитди Назийфа биягъы ауазны:

— Артха къайтыргъамы сюесе? Сени къайгыргъан адамынг барды, сен анга жарсыйса. Охо, жашынг аякъланнгынчы, жаша.

Олсагъат аны жаны чархларына, доп деп, бир терк тюздю. Назийфа кёзлерин кючден ачды — төгеректин а докторла къуршалап. Ол болгъан ырахатлыкъ, шошлукъ аны жюрегин къойдула.

— Мен бери къайтыргъа суймейме, элтигиз мени жарыкъгъа, анда алай иги эди,— деп жиялды Назийфа. Сора бир ауукъдан а аны бир терен жукъу басды.

Анака, жарлы анака! Къайда жияйса сен? Ханийфаны ауазы къайдан эсе да узакъдан келеди, анака уа тюз къатында сытылып жияйды. Анака жиямаса эди... къалай къыйнайды ол Назийфаны жюрегин! Ол, не да этип, ёрге турургъа керекди, анаканы

жапсарырга. Аны бетине бир к̄араса эди, асыры тан-сыкъдан, с̄ез бла айтып ангылатхан к̄ыйынды. Не заманлы тюбешмегенди ол аны бла! Анака к̄айры эсе да кетип тура эди, алай ол нек эсе да жилляйды...

Назийфа к̄езлерин ачханында, т̄егерегин докторла алып тургъанча к̄ерюндю. Алай аны к̄езлери олсагъат жабылып к̄алдыла... Энди ол ауазла эшитмейди. Дагъыда к̄езлерин ачды... арлакъда шинтикде акъ халаты бла Ханийфа олтуруп тура эди.

— Назий, Аллахха шукур, к̄езлеринги ачдынг... Жаным чыгып к̄ала эди да,— деди ол, эгечини чачын сылай.

— Мен мында уа нек жатама? Бу отоу да нечик акъды! — деди Назий, к̄ургъакъсыгъан эринлерин бир бирден кючден айыра.

— Харип сен, не болгъанын билген да этмей тура-са... Машина тюбюне тюшгенсе, Залимханнга бара эдинг дейме, сабий садха.

— Ол а к̄айдады, Залим? — деп, тирирек сорду Назийфа.

— Жарсыма, аны хатасы жокъду. Бир ыйыкъны ичинде жанымы алып к̄оя эдинг, Аллахха шукур,— деп к̄айтара эди Ханийфа, к̄езлеринде жилимукъларын да сыйламай.— Санга эки кюнден операция этеркидиле.

— Не затыма?

— Бутунга... Бек к̄арыусуз эдинг да, башынг да жарылып...

Ингир ала Назийфаны температурасы к̄етюрюлюп, Ханийфаны биягъы к̄оркнутду.

— Медсестраны чакъырчы, Ханий, бир укол этсин.

Уколдан сора Назийфа бир кесек жукълады. Уянганында уа, Ханийфаны кесини к̄атына к̄вазауат этип чакъырды.

— Ханий, санга бир тилегим барды... Не да этип, Саматны табаргъа кюреш. Ким биледи, бек к̄арыусузма, адамлыкъ дегенден бир заты бар эсе, келир. Анга айтыр с̄езюм барды,— деди.

— К̄вачан чакъырайым? — деди Ханийфа, ыразы болмагъанын билдирмезге кюреше.

— Тюз бусагъатда окъуна с̄елеш юйюне,— деп, ол Саматны юй телефонуну номерин айтды.— Хайда, сакълап турлукъма. Унамаса, тилеп кюрешме.

Ханийфа, тынгылауну ийип, чыгып кетди. Назийфа уа, арып, олсагъат к̄езлерин к̄ысды.

— Назий! Назий! — деген ауазгъа к̄езлерин ачды.— Бир киши да жокъду юйюнде...

— Тамбла ишине с̄елешип бир к̄ерюрге, болмаса уа... аны туугъан эгечи Хасанияда жашайды. Аны табаргъа керекди,— деди Назийфа, эгечини к̄езюне к̄арай.— Нек излегеними сормай да билесе, харип. Мен Залимчикни санга аманат этеме, Ханий. Ол атасын билирге керекди, Самат да аны атып к̄оймаз...

— Нек айтаса алай, Назий? Энди операциядан сора мында алай к̄еп да турмазса дегендиле...

— Мен халымы кесим билеме, ол дуниядан к̄айтханымы да. К̄адардан киши да к̄утуллукъ туююлдю. Алайына ёлюп к̄алсам, Залим атасын окъуна биллик туююл эди. Охо, мен арыгъанма, бир кесек жукълайым,— деп, арт с̄езлени Назийфа бек шош айтды, эки к̄езюн да к̄ыса.

Экинчи кюн да Ханийфа эгечин к̄ууандыралмады. Аны к̄ой, Самат Москвагъа кетгенли, жылдан атлагъанын да билди. Юйюне уа энтта да жарым жылдан сора келлигин айтды.

— Бек жарсыдым, Ханий. Алай, жилимай, манга иги тынгыла. Сунмай тургъанлай, к̄еп зат болуп к̄алады адамны жашауунда. Мен да бу кюннге к̄аллыкъма деп турмай эдим. Саматны к̄алай с̄югеними да билесе... Жюрегим да к̄атхан эди... анга ёмюрге с̄елешмем деп тура эдим. К̄ересе да?! Мен ёлюп иш к̄алсам, Саматны табып, аны Залим бла танышдырмай к̄ойма. Анака да алай айта эди. Сау к̄алсам а, экисин да тюбешдирмей к̄оймам. Ханий, мен а Азреталийге кетерге деп турама,— деп ышарды Назийфа, эгечини к̄елюн к̄етюрюрге кюреше.— Тюз да иги болгъанымлай, кетерикме.

— Нек?! — деп сейирсинди Ханийфа.

— Бир ауукъгъа кетерге керекме мындан... Жаратсам а жангы жерими, к̄епге к̄алыргъа да болурма. Саматны арталлыда унутур кююн окъуна кетерге керекме... ансы к̄аралгъанма. Залимчик бла орамгъа чыкъсам, азмы кюсегенме аны атасы бла тюберге? Мен анга к̄алай тансыкъ болгъанымы уа санга к̄алай айтып ангылатайым! Анга с̄юймеклигим эсеме тюшюргенлей, к̄ез аллыма уа анака бла Залимхан

кёрюнүп, не кьадар инжилдим мен бу арт жыллада... Сен а, Ханий, ортада чаба, мен да юсюнге ауара болуп, азмы кыйналдынг? Мен битеу кыйынлыкъланы унутургъа сюеме... Сау кьалсам, кетерикме Азреталийге. Мени умутум толмаса уа, Залимни юсюнде айтханымы унутма.

* * *

Арада эки жылдан атлады. Назийфа Москваны больницаларындан биринде ишлей эди. Ауукъдан-ауукъгъа эгечине селеше, туугъан жеринде болгъан жангылыкъладан да хапары бар эди. Алай аны бек кыйнагъан төртжыллыкъ жашчыгъы эди: «Папам кьачан келликди?» деген сорууну унутмагъаны. Азреталий, танышларыны хайырындан, общежитде Назийфагъа бир отоу бердирген эди. Эгечи анга кьалай ыразы эди, ол анга кьалай болушду. Хар неси да тапча кёрюнүнген тиширюуну жюрегин эгеген дагъыда бир зат бар эди — Саматны Ханийфагъа этген жууабы. «Кьадар тюбешдирсе, кёрюрбюз, алай мени бир терслигим да жокъду Назийфаны аллында. Жашны уа, онг болса, кёрюрбюз», — деп кьойду ол. Аны кьууллугъунда кётюргенлерин да билдирди Ханийфа, сабийи болмагъанын да дертлеп айтды.

— Назий, аны сакълама, кюйюп турма, харип. Не бетсиз адамды...

— Ханий, ол мени бла селеширге, тюбеширге да унамай эсе, кьайдагъымы билирге окъуна сюймей эсе, эштада, сюймесем да, эрге чыгъарыкъма. Залимге, еге ата болса окъуна, ата керекди, — деди.

— Кьайда аллай насып ансы!

— Барды аллай адам... Ол Азреталий бла бирге ишлейди... Дагъыстанлыды кеси да, аты уа Ибрагимди. Мен анга хар затны да ачыкъ айтханма. Ангылагъанды. Сабийлери уллуладыла, барысы да юйюрлери бла жашайдыла. Бири мында Москвадады, бирси ючюсю уа Дагъыстандадыла. Кьатыны ёлгенли уа, бир ненча жыл болады.

— Аллахха шукур, Назий, нечик кьууандырдынг!

— Энди жаланда бир ауарам барды, Ханий, не этерге билмей турама... Кесиме жаш этейим, алыкъа гитчеди, юйюрсюндюрюрге боллукъду дейди. Дагъыда кесини тукъумуна жаздырыргъа айтады. Азреталий Ибрагим айтханча эт дейди.

Ханий бир кесек тынгылады. Сора:

— Азреталий аны иги таний болур, алай айта эсе, ышангылы адам болур ол Ибрагим. Кесини атасы тукъумун берирге унамагъанды, аны уа кёресе да... Назийфа, артынга-аллынга да кьарама. Сен аны бла тап юйдегили болуп жашасанг, жашынгы да кесини сабийине санарыкъ эсе — санга андан сора не керекди? Аллахха шукур, Аллахны жаны ауругъан болур санга... Жарлы анаканы кьабырына барсам, аны санга айтханы эсиме тюшюп, алай жиляучума... Аллахха шукур, — деди ол, кёлю толуп.

— Не айтхан эди анака уа манга? — деп сорду Назийфа.

— Сени насыплы ышарып кёрсем эди, Назий... — Ханийфаны кёлю толуп, андан ары селешалмады.

— Не этейик кьадаргъа? Биз не? Жарлы анака кёрмеген не кьалды? Залимхан а? Жашлай кетди. Кюйюп турма. Сабийлеринги аякъ юсюне салыргъа керексе алыкъа. Ханий, сен да ыразы эсенг, бек кьууандырдынг... Тоюма келалсанг эди... Жангыз эгечим келмей а, эринги да биргенге алалсанг, бек иги боллукъ эди. Жол хакъгъа мен ахча иерме. Не дейсе, Ханий?

— Бек суююп келликме, учуп жетерме. Сабийлени уа кьайын кьызыма кьоярма. Тоюнг болурдан бир эки-юч кюн алгъа билдирирсе, — деп келишдиле эгечле.

Ма алай бла бошалды аланы ахыр кере телефон бла селешулер. Ханий а, эгечини кьадары тап кьурала баргъанына кьууана, жилямсырады: «Назийни тюз да тоюн этгенлей ёлсенг эди, анака, жилямаз эдим. Шо бир затха кьууанып кетсенг эди...»

* * *

Назийфа эгечине бир айдан сора селешди. Ханийфа уа ол заманны ичинде хар кюнден жолгъа чыгъарыкъча, асыры жол кёллю болгъандан, акъылы бир затда тохташмай эди. Жолгъа уа ючеулен болуп чыкъдыла — Ханий эри Халит бла эм экиге айланган кьарындашы Азамат бла.

Жашауунда биринчи кере чыгъа эди Ханий былай узакъ жолоучулукъгъа... «Ол Ибрагим деген киши кьаллай болур? Москва уа не тукъум шахарды?»

Назийфа, айтханыча, тюбеаллыкъ болурму бизге?» Жол узуну ма аллай сагъышлары бла барды Ханийфа.

Ала, Москвагъа жетип, вокзалда тюшгенлеринде, ол адам тукъумуна сейирсинди. «Сиз болмасагъыз, аз къоркъмазем мен, Назий бизни къайдан тапсын быллай гумулжукъ тебеде? — деп ышарды ол эрине бла Азаматха. — Назий бла бир бирни тапмасагъ а, не этерикбиз?»

— Юйюне барырбыз, адреси барды да сенде? — деди Халит.

Ма ол кезиуде эследи эгечин... жанындагъы уа бир танышына нечик ушайды! Ким эди ол? Ала къучакълашдыла, Назий биргесине келгенни: «Ибрагимди бу», — деп танышдырды.

— Киеулююнню борчларын алгъаракъдан окъуна тамамлап башлагъанса, къарайма да! Мен да киеу жууукъларыма быланы, — деп, чам этди Халит, башы бла Ханийфаны кёргюзте.

— Киеуле бла зауукъ этерикме Москвада, — деп къошулду алагъа Азамат да.

Барысы да жарыкъ кюлдюле.

— Келигиз, такси бла юйге теркирек жетерикбиз, жолдан арыгъан да болурсуз, — деди Ибрагим, Ханийфаны сумкасын ала.

— Угъай, мен бек алгъа метрону кёрюрге сюеме. Андан сора барырбыз такси бла, — деп тохтады Ханийфа.

— Шёндю Москвада уллу сумканг бла керселе, бютюнда жанындагъы къарамыйыкъла бла, тохтагы башларла хар атламынгдан... Метрону уа мен санга тамбла окъуна кёргюзтюрме, — деп, Назийфа, эгечини къолтугъуна кирип, таксиле тохтагъан жанына атлады.

— Назий, — деп шыбыбдады Ханийфа, ала аз алгъаракъ атлагъанлай, — кёлюнге тиймесин... бир зат сорлукъ эдим.

— Сор, алай нек шыбырдап сёлешесе? — деди ол да шош ауаз бла.

— Ибрагим Саматха нечик ушайды... бир бирлерине алай ушайдыла, туугъан къарындашлача...

— Хау, алайды. Биринчи кере кёргенимде, ариу абызырап къалгъан эдим, Нальчикде окъуна тюбеширге сюмеген Самат бери уа къайдан чыкъды деп. Алай Самат менде туудургъан байрамлы сезимим а

энди къозгъалмады, ёчюлгенди ол жандыргъан от. Ибрагим бла уа ырахатлыма, къалай эсе да жүрегим тынчайып къалады аны къатында. Манга да, Залимге да бек игиди. Кесин суйдюрюп къояр деп къоркъама, — деп ышарды Назийфа. — Адамлыгъы да барды. Азреталини да бери ол кёчюрген кёреем. Манга да ишге тохташыргъа Ибрагим болушханды. Къарындашыбыз да ол бек иги, керти адамды дейди.

* * *

Ибрагимни жанындан аны Назийфа бла бир юйюрю болгъаныны къууанчына Дагъыстандан къарындашы Магомет келген эди. Москвадагъы жашы да юйдегиси бла жетди. Назийфаны бла Ибрагимни биргелерине ишлеген нёгерлеринден да бир къаууму. Былай къарагъанда, эки жыйырма неда элли адам болур деп тергеди ичинден Ханийфа. Эгечини бла Ибрагимни жыл санларында туугъан жерлеринден узакъда ол да тамамды. Азреталий а эгечлерини тегереклеринде тепсеген этгенча айлана эди. Аны къатынына уа артыкъ бюсюремеди Ханийфа. Юйюрюсюрге суймей, бир жанлыракъ тура эди. «Жарлы Азреталий, барып тохтагъан къылыкъсызгъа тюбеген кёре эдим... Харип анака аны танымагъаны да иги эди». Анасы эсине тюшгенлей, кёлю такъыр болду. «Жарлы атабыз а бу уллу сахарны юсюнден хапар айтыргъа къалай суйючю эди... Ол къууандырмагъанды харипни ансы...»

Адамла чачылгъандан сора, Ханийфа кесини сезимлерин эгечине билдирди.

— Тюз да сенича болгъанма мен да. Бери келе келгенлей, атабыз тюзлюк излеп келген жерлеге барып, кеси кесиме келалмай кёп тургъанма. Жаннетли болсунла, жарлыла, бир игилик кёрмедиле дунияларында.

— Кеч мени, Назийфа. Сени къууанчлы кюнюнде мудах этерге суймей эдим. Къалай эсе да эсиме тюшюп къалды хар зат да...

Назийфа эгечи бла, Халит бла Азамат а бирде кеслери, солуу кюн а, Азреталий бла Ибрагим да алагъа къошулуп, Москваны бек ариу жерлеринде айландыла. Ханийфаны сатып алгъан затларына къарай, кюле эдиле ала.

— Назийфаны уа иги жекгенсе, битеу республикагъа жетерча алгъанса быланы...

Ингир сайын ала театрлагъа, концертлеге да бара эдиле. Эгечини сейирсиннгенин, къууаннганын да кёре, аны ыразы эталгъаны ючюн, кёкге учарыкъ бола эди Назийфа. Ма алай бла бир ыйыкъ къарап-къаратгынчы озду. Ханийфа эгечинден туугъан Залимчикден да тансыгъын иги да алгынчы.

Ол Ибрагимге ююрсионнгенине да къууанды.

— Папа, биз а къачан барлыкъбыз Кавказгъа? — деп сора эди ол, ала барысы да Ханийфаланы ашырыгъа вокзалгъа келгенде.

— Жууукъ заманда барлыкъбыз, жашым, мамангы, мени да солуу заманыбыз жетгенлей, — деп жууаплай эди ол а.

— Анака харип, атасындан тыйма дей эди... кертисин билмей. Мен Залимни жюрегин энди экили эталмам... Самат не тукъумун берирге унамагъан эди, не кёрюрге... Заман кеси кёргюзтюр не боллугъун...

— Ханийфа, поезд кетип къалады, хайда, огъесе дунияны проблемаларынмы тамамлайса? — деп ашыкъдырды да Азамат, эгечле къучакълашдыла.

Поездни терезесинден къарап, эгечини кёзлери жиямукъдан толгъанын кёрюп, ышара тургъан Ханийфаны да кёлю толду. «Ышара тургъанлай да жияйса, харип, Назийфа. Анака кёрсе эди сени...» Бир бирге къол булгъадыла. Поезд а жеринден, аз-аз тебиреп, сунмай тургъанлай, къазауат таууш эте, уллу жолгъа чыкъды.

* * *

Иш Назийфа айтханча болмай, ол туугъан жерине бир ненча айдан сора келди. Бирде Ибрагим, бирде уа Назийфа ишинден ычхыналмай турдула. Ахырында уа Азреталий да алагъа къошулду. Аланы кёргенде, асыры къууаннгандан, эгечлери жияды.

Бек алгъа Кюнлюмге бардыла. Ханийфа юйню тышын, ичин да сюртюр, тозуратмай тура эди. Назийфа тегерекге къарап, тансыгъын алапмай, жеринде олтуралмай айлана эди. Келе келгенлей, арбазгъа, юйге киргенде да, кёлю толду, Ханий а, аны кёлюн такъыр этдирмейим деп, эгечини халын эслемегенча, киеую бла, къарындашы бла да селеше эди. Аз-аз, бир кесек эс жыйгъандан сора, алай шошайды Назийфа. Арбазгъа чыгып мыгыды да, сора эшиклери ачылып тургъан малсыз халжарны ичине кирди. Анасы кёз аллына келип, жияды. Куудушлагъа дери тансыкълады. Тауукъ орун да жокъ эди энди. Анасы къатын-

да тургъанча селешди: «Анака, харип, сен да, атабызча, бизни къоюп кетдинг. Шо бир кесекчик жашасагъыз эди... былайда адам болса, халжарынгы башындагъы шиферлери окъуна урланмаз эдиле...» Жюрегини сытылгъаны бир кесек селейгенден сора, ол бахчагъа чыкъды. Терекден терекге бара, бек суйген, жууукъ адамлары бла тюбешгенча, айлана эди. Анака энчи суйген балли терекни къатында тохтады. Аны бир бутагъы сауду дерча туююл эди, баш жанындагъыла болмасала. «Атагъыз муну бир бек суйюп басдыргъан эди, сабийле, кишиге да сукъланмай, ашай-ашай турурла деп. Кеси уа, харип, татмады аладан. Баллиленни къаллай бир кёп адам ашаса, аллай бир сууап боллукъду атагъызгъа. Аны кёзюнден сакълагъыз бу терекни, элли сабийлеге юлеше-юлеше туругъуз», — деучю эди анака. Жангъдан къатында сюелип айтханча, анасыны ауазын тансыкълады.

— Назий, Назийфа! — деп чакъырды эгечин терезеден къарап тургъан Ханий. — Бери кел, киеуле чакъырадыла.

Эгечини кёлюн кётюрюрге кюреше, чам халда айтды ахыр сёзлени. Назийфа, кёзлерин сыйпай, ашыкъмай атлады ата юйюне. Ибрагим, арбазгъа чыгып, Залимге тауланы кёргюзте: «Дагъыстандагъы таула да Малкъарны тауларына ушайдыла. Сен аз уллуракъ болсанг, ары да барлыкъбыз, — дей эди. — Алайды да, Назийфа?» Ол а, хау деген магъанада, башын силкип, юйге кирип кетди.

— Ханий, эр кишилеге аш-сууларын жарашдырайыкъ да, анаканы къабырына барып келейик. Жууукъ-тенгни уа келир ыйыкъда жиярбыз, мында угъай, сахарда. Хар атламымдан бир зат эсеме тюшюп, халек болдум.

Не Азреталий, не Ибрагим бла Халит зат айтмадыла, эгечле къабырлагъа барабыз дегенде.

— Азреталий, кёлюнге тиймесин, сен артдаракъ барырса, шёндю уа Ханий бла кесим барайым, — деди Назийфа.

— Къалай тап кёре эсенг да, алай эт, эгечим.

Жол узуну эгечле тынгылап бардыла. Жаланда эки къабыр... элден, жамауатны къабырларындан керди.

— Жарлы атабыз а башха жердеди, башха-башха жерлеге тюшдюле. Ары тамбла барырбыз, — деди Назийфа, къабырлагъа жууукълашханларында. Ханий а

зат да айтмады, тынгылап к'ойду. — Сен былайда тохта, тилеген этеме. Мен алайг'а кесим барып келейим.

Ханийфа, эгечини халын ангылап, тохтады, зат да айтмады, барып ауг'ан терекни тюкгючюне олтурду.

— Анака, менме, Назийинг. Кеч мени, эрттеден бери келалмай тург'анма. Узак'да болг'анлыг'ыма, садак'а юлешичюме — атама, анама, Залимханга деп. Анака, мен насыплыма, ышарама. Сен мени ш'ендюгю жашаууму шо бирчик к'ерсенг эди... Ырахат болдунгму, анака? Мен насыплыма, ышарама. Залимханга да айтырса. Сен бир бек кюйюп кетдинг ансы, анака, хар зат да тап болг'анды, — дей эди Назийфа, анасыны сын ташын к'учак'лай, к'езлеринден а жиямук'лары ак'ырын-ак'ырын аг'а эдиле. Ол а алааны сыйпамай, экинчи к'абырны сын ташын да таныск'лады. К'абыр тебелени хансын, ташын да сылады.

— Анака, кеч мени, бир бек кюйгененг манга, бир бек сюе эдинг мен ышарсам...

Ханийфа ауук'дан-ауук'г'а бурулуп к'арай эди эгечи таба, сора, бирси жанына бурулуп, к'айдан эсе да чык'г'ан к'ез жашларын сыйпай эди. Назийфаг'а чырмамай, алай, к'езлери жиямук'ладан тумаланганлык'г'а, эгечине к'ез к'ыйырын жетдире-жетдире турду. Насыпха, эгечи к'ылык'сызлык' этмеди. Сора, Назийфа к'олу бла чак'ырг'анын эслеп, алайг'а келди.

Шош эдиле к'абырла, дунияда бир зат да болмаг'анча. Жаланда жуук'даг'ы к'екенлени бутак'ларын жел аз-аз к'ымылдата эди.

— Жатхан жеригиз кенг, жарык'к', жумушак' да болсун.

Эки эгеч да, гитчеликден ок'уна аналары юйретген с'езлени, дууа ок'уг'анча, к'айтарып-к'айтарып айтдыла. Сора, ак'ырын атлай, узайдыла к'абырладан.

* * *

Даг'ыда бир ненча жыл озду. Энди Назийфаны жашы ёсюмю бла анасын аз-маз ок'уна озг'анды. Назик'киди ансы. Нальчикге келселе, Кюнюм элге барырг'а бек сюеди. Ханийни юйюнде к'абырг'ада таг'ылып тург'ан суратха к'еп заманны к'араучуду — жашауунда к'ермеген аппасы К'анаматха бла ыннасы К'анийге. Тюз да ма быллай сурат, мындан иги да

гитчеди ансы, барды анасыны столуну юсюнде Москвада да.

Даг'ыстаннга барырг'а да бек сюеди Залим — анда да алаг'а алай иги тюбейдиле. Аны себепли болурму аны к'уруда Кавказ жанына тартынып тург'аны? Артха тебиреселе уа, бир баг'алы затын к'оюп барг'анча, артха к'арай-к'арай барыр. Ма бу жол а, автобусха минер-минмез, ол анасыны атын айтып к'ычырг'ан бир чалбаш эр кишини эследи. Ог'есе ол анга алаймы эшитилди? Анасына зат айталмады. Автобус жеринден тепгинчи ок'уна, аны ызындан троллейбус тохтады. Автобус тебирегенде, ауазны эшитген таба к'арады — чалбаш киши, к'олун булг'ай, чабып келе эди. К'ергенин анасына айтды.

— Эштада, жууук'ларыбыздан бири болур эди, — деп жууаплады анасы, ызларындан к'ысха тебиреген троллейбусдан зат к'ермей.

Ол Назийфа эди, Назийфа! Жашчыг' а... Тохта, Самат, ол сени жашынг эди, сени. Заманында к'ерюп, жеталмадың... ансы тюбешип к'аллык' эдинг. «Мен сени жашынг бла не заманда да танышдырырма», — деген эди Назийфа. К'ачан айтханды ол алай?

Уг'ай, Самат, к'еп жылланы ичинде... бош алай к'ерюрге сюе эдинг жашынгы... Жашынгымы? Тук'умунгу ок'уна берирге унамаг'ан, анча жылны ичинде барын-жог'ун сурамаг'ан сен туююлмю эдинг? Назийфаг'а тюбегенден сора, эки кере да к'атын алдың, алай, сабийинг болмай, к'уулай, жангызлай сюркелмегенди. Юйюнде бек тап, ариу к'атыны да барды. К'олайлы да жашайды. Бир затдан кем туююлдю. Сабийи жок'ду ансы. Да сора уа, Назийфаны жашы бла к'ергенлей, нек' к'озг'алды жюреги? К'озг'алмаг'анды, жашауундан хапар сорург'а сюе эди ансы.

«С'елеширге унармы? Бек к'атылык' этген эдим, хау. Юйюр жашауумда насыбымы тапдым, Назийфа уа манга чырмау этмесин депми этген эдим алай? Нек' алмаг'ан эдим мен аны, нек'? Чог'ож да туююлме артык'. Алай жашаууму татыуу, маг'анасы жок'ду. Ма андан излейме мен сени, Назийфа. К'аллай уллу жаш болг'анды кеси да! Тели эдинг сен, Самат, тели... Алай, к'айдан биле эдим былай к'уу к'аллык'ымы. Назийфа тапхан, башхала да табар эдиле. Алай мен аны к'арыны болг'анын билгинчи

къойгъан эдим. Къалай эсе да суууп къалгъан эдим. Аманлыкъгъа юйреннген адамса сен, Самат. Санга проблемала керекмей эдиле да, энди уа жашны дауламайма. Назийфа адепли адамды, ангылар... Къалай хычыуунду жашынг болгъанын сезмеклик! Эгечи Ханийге сѣлешсем, къалай болур? Телефонун табаргъа керекди. Угъай, тамбла шуѣхларымы поездге олтуртайым да, аланы ашыргъанлай а, Ханийни телефонун излерме. Ингир ала ким да мени къайгъылы болмаз».

Ма ол сагъышла бла тынчайды Самат. Кече узуну эки жанына да бурулгъанлай, кючсюннгенлей турду.

— Нек эсе да сени бир къайгъынг барды. Не болгъанды? — деп сорду юйдегиси.

— Бош алай, ууакъ-тюек затла... Сен жаш болгъанлыкъгъа, мен а жыл саным келген адамма. Андан ох-тух этеме, — деди ол, къатыны таба бурулмай. — Жукълайыкъ, тамбла мени кѣп иш сакълайды.

— Хар замандача...

Самат жукъ да айтмады. Кѣзюне уа... анга къаратгъан жашыны къарамы кѣз аллында эди. Хау, Назийфа эрге чыкъгъанды. Аны биледи Самат. Жаш а кимни тукъумунда болур? Ма олду ишни башы. Аны билалса эди ол. Танг терк атса эди, Назийфа, мен санга туберча. Урушмазса да? Эки кѣзюн къысханда да, жукълагъынчы, Назийфа бла ушагъын къоймады.

* * *

— Ханий, анча жылны кѣрюрге термилип тургъан адамым былайда кѣреме, — деп шыбырдады Назийфа эгечини къулагъына. — Къалай иги болду Ибрагимни бу жол бизни бла келмегени. Эндиге дери акъылыма да келмегенди Самат бла ма былай тубеширме деп. Биягъынлай... къонакъларын ашыра болур дейме. Алай айтса, мен а ийнанмаучу эдим... Нечик къартайгъанды кеси да.

— Назий, энтта суююпмю тураса аны?

— Ибрагимча, иги адамгъа тубемесем эди, ким биледи, суйгенлей къалыр эдим. Алай мен Самат бла насыплы болгъанча болалмадым артда, ол мени учундургъан, жандыргъан сезим жокъ болуп къалды. Алай андан сора куюген жылларымы уа эсерирге окъуна суймейме. Къойдукъ аны. Залим кѣп къалды морожналары бла...

— Угъай, жетдим. Сайлагъыз, — деп ышарды ол кезиуде аланы къатларына келген жашы.

Эгечле морожналаны сайларгъа болуп: «Назийфа, Назийфа!» — деген эр киши ауазны олсагъат эшитмедиле.

— Мама, тюенене бизни жеталмагъан киши бери келе турады, — деди Залим, Саматны тиширыуладан эсе алгъаракъ эслеп.

— О-о, Назийфа... Санга былайда туберме деб' а турмай эдим... Ростовдан келген къонакъларыбызны ашыра келгенме. Сен а? Къалайса кесинг?

Самат барысы бла да кезиу-кезиу саламлашды.

— Турама, — деди жаланда Назийфа. Жашы алагъа къарап тургъанын эслеп: — Залим, бу бизни жуугъубузду... Эттеланы Саматды.

Къургъакъсыгъан эринлери ма алай шыбырдадыла.

— Залим, — деп, Назийфаны жашы Саматха къолун узатды. Самат экинчи кере да къысды жашыны къолун.

— Сиз сѣлеше туругъуз, биз а Залим бла шешала бла суу алып келейик, арталлыда унутуп къойгъанбыз, — деп, Ханий эгечинден туугъан бла бирге тюкен таба кетди.

— Назийфа, ийнана эсенг, минг кере кечгинлик тилегенме сенден... Сен мени аз-маз окъуна кечалгъанмыса?.. Уллу жаш болгъанды. Эркинлигинг барды мени бырнак этерге, алай бюгечели жукъламагъанма... Кѣп кечелерими жукъусуз ашырама энди. Бюгече уа алай сую эдим тангны терк атарын...

— Мен а бюгюнде да суймейме тангны терк атарын, — деди Назийфа шош.

Самат дыгаласлы къымылдады.

— Санга тубеген кезиуумден уллу насыпха жолукъмадым жашауумда. Алгъадан билмейди мени кибик адам анга не керек болгъанын, аллында болгъан насыбын да кѣралмайды... Мен сени излегенде, эгечинг айтхан болур, жашауунгу башха бла байламлы этгенинги билип, тохтап къалдым. Тюз этгенсе. Къалайса, не ишлейсе? Менден, хата болмаса, ахшылыкъ кѣрмединг... Нечик къууандым тубегениме. Тюенене, сен минген автобусну ызындан чабып, жеталмай къалгъан эдим. Бюгюн а, къонакъларымы ашырып, сени эгечинги излерге эди муратым, — дей эди Самат, эки кѣзюн Назийфадан айыралмай.

— Залим келгинчи, айтып къояйым. Аны Магомедов Ибрагим кесине жаш этгенди, аны тукъумундады.

Ол атасы болганга да ийнада. Аны жыл санында жүрегин экили этерге сүймейме, ангыламаз, кыйналып. Мен сени көп саклаганма — жашыңгы таныргыа бир атлам этермисе деп. Болсада, мени санга дауум жоккду, суйген да, куйген да этгенме. Танг атмай турса эди деген заманымдан насыпты кезиуюм да болмаганды жашауумда... Ибрахим да, Аллахша шукур, бек иги адамды, Залимни кесине жаш этгенди. Улуу болса, кеси ата болса, ким биледи... Заман көргүзюр...

— Угъай, угъай, Назийфа, — деп терк жууаплады Самат. — Сау бол. Кёзбаусуз айтама — мен санга тийишли туююл эдим. Менлайлагы айтадыла бузулган адам деп. Кеч мени, билеме, көп кыйналганыңгы. Бир зат бла да болушмаганма, кёолумдан келгенликге. Бусагыатда Залим манга кёолун узатканда... жер туюне кирлик болдум. Мени ким болганымы билсе, арт бурур эди. Аллах барды — сен насыпха тийишли эдинг, мен а... жангызлыкгыга. Хар ким излегенин таба болур.

— Айтма алай, Самат. Хар зат да Аллахны кёолундады.

Самат, Назийфаны айтханын эшитмегенча, акылындагың айтды:

— Мен сени Москвадагы телефонунгу, кыйдагыңгы да сураганма. Юйюрю болганыңгы билгенден сора, тыңгысыз этерге эркинлигим болмаганын ангылап, тохтаганма. Дагыда бир кере юйдегили болдум... Бош... Алай бирде уа, сунмай турганлай, сени бла сёлеширим келип, жеримде олтуралмай, кабинетимде урчукча алай бурулама... Къадар жетдиргенди, Назийфа. Угъай демей эсенг, анда-санда сёлеширге боллукмуду? Энди трубкагы тыңгылап турмам... заманым да барды, адамла да сакларла. Эсимдедиле сылтауларым... Пенсиядама, дагыда ишге жүрүйме ансы.

— Ох, ма биз да жетдик. Назийфа, халкы минип турады да. Нек турса? — деди алайга чабып жетген Ханийфа. — Залим, ал сумкаланы, къалып къаласыз.

Самат да болушуп, сумкалары бла барысы да вагон таба ашыгышлы чадыла.

— Ахшы жолгы барыгыыз, — дерге жетишди жалаңда Самат.

Проводник ашырганланы эшикден ары иерге унамады.

Ма тебирейди поезд, бусагыат... Самат а алай көп зат айтырыкы эди, жетишалмады — аны кёарамындан ангылады Назийфа. Алыкыа Саматха туюбегенине, айырылганына да ийналмай турган Назийфа. Аны ауазын эшитирге окына анча жыл термилип жашаган Назийфа. Ол кесини сабырлыгына сейирсинди. Жюреги кёозгалмады, кёууанчылы урмады чыртда. Кюн жарыгырак болмады, кёууанчдан кёкге учарыгы, жырларыгы келмедиле. Женгилленмедиле санлары. Шо бир кёарама бла Саматны такыйкычыкыга кёюрге къаллай бир кюсегенди ол. Жюрегини теренинде сую эди, кую эди, термиле, кёрюп болмай... Ол тюрю-тюрю сезимлери арытхан эдиле Назийфаны. Энди сабырландыңгы, болдунгму сансыз? Алгыа уа абызыраган эдинг... Сау къаллыкы Ханийфа...

Тарх-та-та-тарх! Тарх-та-та-тарх... Поезд кызыудан-кызыу барады. Ханийфа да, Самат да узакыда къалдыла. Ах, жашау, къалай сейирди дуня! Сёлеширге эркинлик бер лей кёре эдим... Нени кюсунден сёлешириксе, Самат? Жолларыбыз айырылган ушайды да, бирге болгунчу окына айырылгандыла.

— Мама, мама! Былай терен нек кюсунесе? Не сагышлыса? — деп, Залим анасыны сагышларын бёлдо. — Сумкаларыбызны салайкы да, тап олтурайкы.

— Хау, жашым, тюз айтаса, — деп кёопду жеринден Назийфа.

— Ол эр киши, ол Самат, санга бир мудах затны кюсунден айтхан болур ансы... тюрленип турса, мама, — деди дагыда жашы. — Ол бизге алай бекми жууукы болады?

— Бек болады, — деп ышарды Назийфа, — биз мында жашамайбыз да, сен көп жууукларыбызны билмейсе. Хар келгенинг сайын, таныша-таныша турлукыса.

— Самат деген къартчыгы' а гизгинлиди, интеллигентчик, ол Кюнлюмдеги кёйчу Шаухалгы ушамайды, — деди жашы.

— Хар адам да башха тюрюю. Мен, жатып, солуюм, нек эсе да бир бек арыганма, — деп, Назийфа, кеси жерине таянып, сагышлагы кетди.

— Назийфа Къанаматовна, сизни телефонга чакырадыла...

— Алло! Алло! — деп бир ненча кере къатлайды Назийфа, алай бирси жанында уа тынгылайдыла. — Айтыгъыз, селешигиз, нек тынгылайсыз?

Тынгылау. Тёзюмю тауусулгъан Назийфа телефонну бир жанлыракъ тюртюп кетеди. Сезеди, эшта, Саматды. Энди тынгылап турмам деген эди. Да сора нек тынгылайса, сабий кибик, ойнагъан этгенча? Бир ненча кюнден сора уа, огъесе ыйыкъдан сорами, аны тергеп турмайды ол, биягъы телефон зынгырайды, Назийфаны чакъыра. Энди тансыкълайды аны Самат, бир заманлада Назийфа анга термилгенча. Огъесе алдаумуду ол? Энди жокъду аны башхалыгъы. Олсагъат бир такъыйкъаны ичинде битеу жашауу кёз аллына келип къалады. Хар замандача, терезеден да бир къарап, жашауну айланчларына сейир эте, аны палатада сакълагъан саусузлагъа кирсе, аланы тарыгъыуларына тынгылай, бир кезиуге унутады ёз жашауун. Бирде уа, терезеден эшикке къарай, ишин да унутуп, Москваны кёп къатлы бийик юйлери анга таулача кёрюнедиде. Аланы башларында уа, ёмюрледе бола келгенича, кёкню кенглигинде къайгъысыз булутла жюзедиде, тюз да Назийфаны туугъан эли Кюнлюмню кёгюндеча. Ол ингирде босагъа юсюнде олтуруп, жулдузлу кёкге къарап, ырахатлы тегерекге къууанычу сабийлиги да олсагъат эсине тюшеди. Жашау жолу кёз аллында суратлана келип, Саматда да тохтаиды. Назийфада сыймекликни алакат сезимин туудургъан Саматда. Аны сейир, жомакълы дуниягъа элтип, сора атып къойгъан Саматда. Абадан болгъанлыкъгъа, сабырлыкъны, жашауну берекетин, татымлылыгъын ангыламагъан инсан. Энди уа анга сыймеклиги жюрегини теренинде букъгъанды, кесине да киритчик салдырып. Кюнлюмге, атасына бла анасына, туугъан жерине тансыкъ болса да, жюрегин сылтаусуз мудахлыкъ бийлесе да, Самат жандыргъан сыймеклиги кюч-къарыу бере эди анга. Ол а аны бир заманда да билмез. Саматха аллай, нени да унутдургъан, сыймеклик керекмей эди. Назийфагъа уа керекди — олду аны жашауу, кючу, тутуругъу. Жолун жарытхан жарыкъ нюрю. Ол алакат, алай а къыйнай да билген сезимсиз аны жашаууну магъана

сы болмаз эди. Дагъыда атасы Къанамат бла анасы Къаний къыйынлыкъдан толу жашауларында анга, абаданларынача, кюч-къарыу таба эдиле былай айтыргъа: «Къоркъма, Назийфа, къоркъма. Къоркъуу ачыуну туудурады, ачыу а — кёрюп болмауну. Кёрюп болмаулугъ' а, адамны къыйнай, анга азап чекдиреди. Кесинги ачыугъа бла дертликге хорлата турма. Ансы ала жашауунгу къарангы, татыусуз да этерле. Аллах айтса, бизни орамда да болур къууанч».

Ол жорукъла бла жашаргъа итинеди Назийфа, атасыны бла анасыны огъурлулукъларын, чексиз халаллыкъларын эсгере. Кеслери уа огъурсуз, къылыкъсыз адамладан жашауларында къутулалмагъан халал жанла. Къууанчны, тойну да кёрмей, кюйюп кетген жарлыла. Жаланда Назийфа окъургъа киргенинде жарыгъан эдиле ала, ёхтемлене эдиле, ол аланы жашауларында бир уллу жетишим болгъанча. Къызлары аланы ёлюмсюз этерикча. «Сени шо бирчик ышарып кёрсем эди, Назийфа». Анаканы ауазын эшитсе, эсгериуле бийлеген кезиуде, жюрегин шошайтыргъа, Назийфа, солуу кезиуонде, больницаны арбазында болгъан тал терекге келиучюду. Аны ауанасындагъы узун шинтикге олтуруп, желде шуу-шуу этгенине тынгылай, Кюнлюмдеги кёкенле эсине тюшедиле, чынар терекле да. Гитче заманында ол аланы тюбюнде не къадар чынар жыйгъанды элли сабийле бла, тюбюнден башына къарап, аланы бийикликлерине, деулуклерине сейирсине. Чынар агъачдан толу этеги бла чыкъса уа, тёшде олтуруп, кёкге къараргъа сую эди, тюз да бу тал терекни тюбюндеча — булутла уа, аны сабийлигиндеча, шош сюзюлюп бара эдиле кёк бийикледе.

Къайры уча эдиле ала? Ол белгисизликми сейирсиндире эди Назийфаны, сагъатла бла кёкге эм таулагъа къарап турурча! Бийик тауланы башлары бла жюзюп, къайда шошайырла ала? Къалай ырахатландырадыла аны жюрегин! Ол булутла ма алай жюзгенлей турурла, адам улу ёмюрлюк болгъан къадарда, мингле бла жылланы мындан алгъадача. Алагъа керекмейди сыймеклик, кёрюп болмау да — сезимсиз, жансыз булутла кёкню кенглигинде къайгъысыз жүзедиле. Адам улу уа болалмайды алай сансыз къадырына. Хар инсан кесини ызын къояды бу жашауда.

БАШЛАРЫ

Хапарла

Жилтинчик	. . . . .	3
Жауунлу кечеде кьалгъан насып	. . . . .	9
Бъаражан	. . . . .	17

Повестъле

Сюймеклигинги байлыкъгъа жесир этгенсе	. . . . .	34
Танг атмай турса эди...	. . . . .	40

Литературно-художественное издание

Биттирова Аминат Абдуллаевна

ХОТЬ БЫ НЕ РАССВЕТАЛО...

Рассказы и повести

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *Е. В. Дроздова*

Художественный редактор *И. Я. Аккизова*

Технический редактор *Р. О. Алимбетова*

Корректор *М. Я. Гузиева*

Лицензия ИД 05895 от 21.09. 2001

Сдано в набор 19.12.02. Подписано к печати 24.01.03. Формат

84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная

Печать высокая. Усл. п. л. 7,56. Уч.-изд. л. 7,88

Тираж 500 экз. Заказ № 559

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

БИТТИРОВА А. А.

Б Хоть бы не рассветало...: Рассказы и повести.—
Нальчик: Эльбрус, 2003.—144 с.

ISBN 5-7680-1861-1

Биттирова Аминат Абдуллаевна — журналист, заведующий отделом культуры балкарской республиканской газеты «Заман». Выступает со второй книгой прозаических произведений, в которую вошли рассказы и две повести, окрашенные в социальные, бытописательские тона, отмеченные драматизмом жизненных коллизий.

Б $\frac{4702100100-004}{M125(03)-2003}$ 2003